

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 2-3 (28-29)

**м. Київ
2020**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (28–29) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – 178 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 5 від 8 жовтня 2020 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 29 жовтня 2020 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

Зміст

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ
ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. 5

ГРАНІ ВІЙНИ

Олександр ШМОРГУН

«НА ВІЙНІ ЯК НА ВІЙНІ» 14

ОСОБЛИВОСТІ ПОВОЄННОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Тетяна ЮРОВА

ЛІКАРНЯНА КЛОУНАДА ЯК ФОРМА КРЕАТИВНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТЕРАПІЇ
В РЕАБІЛІТАЦІЇ «ДІТЕЙ ВІЙНИ» 39

ДО ІСТОРІЇ ВОЄННОГО НЕКРОПОЛЕЗНАВСТВА

Володимир РУГАЛЬ

ВІЙСЬКОВЕ ПОХОВАННЯ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
В МІКРОРАЙОНІ ЖУЛЯНИ М. КИЇВ 53

Віта КОНІНА

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В КИЇВСЬКОМУ МІКРОРАЙОНІ
ТРОЄЩИНА 70

НАУКА В МУЗЕЙНІЙ ІНСТИТУЦІЇ

Златко ЗЛАТАНОВ

ВІЙСЬКОВІ ЧАСТИНИ, З'ЄДНАННЯ, ОБ'ЄДНАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР
ТА КРАЇН ТРОЇСТОГО ПАКТУ В ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНОМУ ПРОЄКТІ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ НА МАПІ УКРАЇНИ» 82

Наталя ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ

УРОДЖЕНЦІ УКРАЇНИ В ШТАЛАЗІ XII F БОЛЬХЕН-ФОРБАХ,
ЙОГАННІС-БАННБЕРГ: ІСТОРІЯ ПОШУКУ 94

Світлана ДЕМЧЕНКО

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЄКТ «УВАГА! ПОШУК!
НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го». ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ РОБОТИ 110

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олександр ПАСТЕРНАК

ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ У ФОКУСІ МУЗЕЙНИХ ДЖЕРЕЛ 132

Надія ЯКОБЧУК

УКРАЇНОМОВНА ЛЕГАЛЬНА ПРЕСА ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944 рр.): ОГЛЯД ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ 145

ДО ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ АНТРОПОНІМІКИ ТА ТОПОНІМІЇ

Юрій БЕДРИК

ОСОБЛИВОСТІ НАПИСАННЯ ДЕЯКИХ ВЛАСНИХ ІМЕН ТА
ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ
СВІТОВІЙ ВІЙНІ (огляд типових випадків із практики літературного редагування) 158

ЛАБОРАТОРІЯ МУЗЕЙНОЇ РОБОТИ

Андрій КУЗЬМЕНКО

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОБОТИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ВІДДІЛУ
«МУЗЕЙ ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НОВОГО
ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ» НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» 166

НАШІ АВТОРИ 177

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не мали власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, дивізія, політичні сили, каральна експедиція, командування, партизани, повстанські частини, озброєння, начальник штабу, збройна боротьба, політпрацівники.

(Продовження)

Вивчення проблеми повстанського руху в Україні бере початок у 1920-х рр. Дещо пізніше свій погляд та оцінки того, що відбувалось у досліджуваний період, викладали безпосередні учасники чи свідки подій. Серед них у написанні цієї наукової розвідки ми використали праці П. Аршинова, батька та сина Білашів, І. Габінського [1; 4; 5]. Дослідження подій першої чверті ХХ ст. не припиняються

й нині. Йдеться про праці А. Безносова, В. Савченка й інших українських та іноземних дослідників [2; 3; 8].

Наша стаття – це спроба дослідити стан повстанського руху в Україні в період наступу Добровольчої армії та інших підрозділів ЗСПР й виявити одну з причин успіху денікінців саме влітку 1919 р.

На початок серпня 1919 р. надто складною ситуація бачилась у південних регіонах України. Частина Червоної армії були нездатні протистояти білогвардійському наступу, тоді як наростала хвиля селянських повстань.

Для прикладу можемо навести текст телеграми за номером 9826, надісланої на адресу особливоуповноваженого Ради оборони М. Скрипника від заступника особливоуповноваженого Ради оборони І. Литвинова 10 серпня 1919 р.: «...Мобілізація коней та продовольства для Червоної армії у багатьох волостях боляче торкнулася навіть багатосімейних середняків. Тому необхідно скоріше розрахуватися хоча б з ними. Це виб'є ґрунт з-під ніг... агітаторів, які спекулюють на нібито безкоштовному відборі продовольства та на низьких цінах на коней: максимальна тверда ціна на коня 4 тис. 800 руб., а за місцевими цінами кінь коштує 15–20 тис. руб. Мобілізація коней зачепила головним чином середняків, а куркулі часто мають одного коня і пару-дві волів і вислизають як однокінні від мобілізації...» [10, 79]. Такі «закупівлі» для потреб фронту поширювалися на продовольчі товари, рухоме та нерухоме майно, білизну, одяг, взуття та ін.

До цих проблем додавалися ще й надто ускладнені відносини з іншими політичними партіями, вплив яких на українське населення не йшов у жодне порівняння із впливом більшовиків: есерами, соціал-демократами, анархістами. Під примусом очільників радянської Росії керівництво українських комуністів активно проводило гнучку політику партійної співпраці. 2 серпня 1919 р. відбулося засідання пленуму ЦК КП(б)У в складі К. Ворошилова, А. Бубнова, Я. Гамарника, Я. Дробніса, В. Затонського, А. Іванова, Е. Квірінга, С. Косіора, В. Мещерякова, Х. Раковського, Р. Фарбмана, Т. Хоречка, А. Йоффе, Г. Петровського та Ю. Коцюбинського, присвячене саме ставленню до різних партій. Ухвала стосувалася п'яти з них. Українських есерів було вирішено з уряду не виключати, хоч і не робити їм жодних поступок, у пресі – розпочати кампанію розвінчання їхнього дрібнобуржуазного характеру. Крім того, постановили не давати їм ані представництва у Раді оборони, ані грошей, зокрема й на підпільну роботу в денікінському тилу. Незалежних лівих українських соціал-демократів – до участі в уряді вирішили не допускати, кошти їм, зокрема й на підпільну роботу, не виділяти. Лівих соціалістів-революціонерів мало бути допущено в колегії комісаріатів, але з урахуванням індивідуального підходу, субсидувати їх постановили припинити. Комфарбанду відмовляли в об'єднанні з КП(б)У, постановили приймати до її лав хіба що окремих членів цієї політсили на загальних засадах; але фінансування її вирішили продовжити. Позиції щодо меншовиків залишалися попередніми, за винятком фінансування [12, 6–7].

Так відбувалося в умовах, коли денікінські війська майже без опору займали українську територію. У періоди відносного спокою ставлення до колег з інших –

навіть соціалістичного спрямування – партій було ще суворішим. Тим більше, що час катастрофічних поразок радянського уряду Х. Раковського в Україні був вдало використаний партійним керівництвом. Про це красномовно свідчать рішення пленуму ЦК КП(б)У та Організаційного бюро, викладені у зверненні до Оргбюро ЦК РКП від 5 серпня 1919 р.: «...Досвід роботи ЦК КП(б)У за останній період та обстановка, яка склалася зараз на Україні, ставлять перед нами питання про необхідність дійсного перетворення ЦК КП(б)У в обласний орган ЦК РКП шляхом встановлення з ЦК РКП більш тісного органічного зв'язку та здійснення Вами більш безпосереднього керівництва роботою на Україні. Партійну роботу на Україні потрібно фактично об'єднати з роботою РКП, систематично застосовуючи на роботі тут весь практичний досвід Росії...» [13, 1].

Отже, доки у виступах перед населенням та на шпальтах періодичної преси партійне й радянське керівництво України закликала до мобілізації всіх сил для опору білогвардійцям, його реальні дії були спрямовані на знищення навіть тих залишків української державності, що зберігалися за панування комуністичного режиму.

Давала серйозні збої і спроба під час війни на два фронти провести мобілізацію до Червоної армії і бодай новими поповненнями зупинити повальний відступ її частин під тиском Добровольчої армії. Селяни під конвоєм збиралися, озброювалися і вже потім, зі зброєю, коли їх ставало проблематично зупиняти, розходилися по домівках. Там їх зустрічало продовження радянськими органами влади попередньої політики відвертих грабунків, кругової поруки, реквізицій.

Лубенський виконком Полтавської губернії опублікував наказ від 20 червня 1919 р., де йшлося про те, що воєнні труднощі, які завжди супроводжують пролетаріат у його боротьбі за соціалізм, по справедливості мають падати на буржуазні елементи – як на винуватців класової нерівності, а відтак і історичної необхідності громадянської війни. Для реалізації цього основоположного принципу Лубенський виконком, діючи за розпорядженням Полтавського губернського виконкому про запровадження в усій губернії надзвичайного податку обсягом 200 млн руб., на своєму засіданні 16 червня 1919 р. ухвалив накласти на буржуазні, спекулятивні, мародерські, куркульські та взагалі заможні елементи міста й повіту надзвичайний податок у 12 млн руб., із яких 4 млн – на місто й 8 млн – на повіт, із розрахунку: Оржицька волость – 900 тис. руб., Засульська – 900 тис., Яблунівська – 900 тис., Тарандинцівська – 860 тис., Денисівська – 840 тис., Лубенська – 750 тис., Вовчицька – 740 тис., Лазірівська – 570 тис., Великоселецька – 460 тис., Юсківська – 440 тис., Черевківська – 230 тис., Тишківська – 210 тис., Снітинська волость – 200 тис. руб. Далі посадовці встановлювали п'ятиденний термін для платників, рахуючи від дня отримання окладного листа. За несплату вчасно встановленої суми надзвичайного податку винним були обіцяні арешти й віддання під суд відповідно до законів воєнного часу. Їхнє рухоме й нерухоме майно мало бути конфісковане на користь радянської республіки [6].

Отже, можна зробити висновок про поширене застосування місцевими органами радянської влади цілої низки незаконних податків та поборів, які в

поєднанні з тяжкою загальною економічною ситуацією справляли негативне враження на українське населення.

Намагання червоного командування продовжити боротьбу з Н. Махном призвело до того, що повстанці встановили контроль над північню Херсонської губернії та залізничною лінією Єлисаветград – Голта. Ми знаємо, що в умовах громадянської війни контроль над залізницями був визначальним із погляду перебазування військових контингентів, спорядження, боєприпасів тощо. Недаремно один з ідейних лідерів махновського руху П. Аршинов у своїй праці наводив слова високопоставленого командира Червоної армії про те, що політика голови Реввійськради Л. Троцького стосовно махновщини полягала в такому: краще віддати генералу А. Денікіну всю Україну, аніж допустити дальший розвиток і поширення махновщини. Свою позицію емісар більшовицької Росії пояснював тим, що денікінщина була відкритою контрреволюцією, яку було неважко розкласти за допомогою класової агітації, а махновщина корінилася в самих низах народних мас і зі свого боку піднімала маси проти комуністів [1, 121].

У цій самій праці П. Аршинов повідомляє, що Н. Махно доповідав штабу й раді своєї армії про зняття більшовиками кількох своїх полків із гришинської ділянки, що дало змогу білогвардійцям вільно пройти до Гуляйпільського району з північно-східного боку, оточивши у такий спосіб махновців, які утримували лінію фронту Маріуполь – Кутейникове – Таганрог [1, 121].

Для боротьби на обох фронтах 5 серпня 1919 р. Н. Махно оголосив про створення Революційно-повстанської армії України імені батька Махна. Нова військова одиниця поділялася на чотири бригади: Донецьку, Азовську, Кримську та Катеринославську, три кавалерійські й три артилерійські дивізії. Уже наприкінці серпня 1919 р. Революційно-повстанська армія була значущою військовою силою, у лавах якої налічувалося 40–45 тис. бійців [8].

Утім, за свідченнями П. Аршинова, ситуація не бачилась оптимістичною: проведена добровільна мобілізація в районах, контрольованих повстанцями, дала значну кількість людських кадрів, але гостро бракувало зброї, боєприпасів та військового спорядження. Уклавши договір про постачання боєприпасами повстанських формувань, червоне командування вже від квітня 1919 р. розпочало фактичне блокування району дислокації махновських сил. Саме тому з поповнень і не вдалося сформувати нові бойові частини [1, 121–122].

Фактично від 29 липня до 28 серпня червоне командування всі свої вільні сили кинуло на захоплення залізничних станцій, контрольованих махновцями, щоб забезпечити стабільний зв'язок Причорномор'я зі столицею України. Частини 45-ї радянської дивізії під командуванням Й. Якіра кілька разів штурмували ст. Помічна, але тільки після підходу сил 58-ї дивізії під командуванням І. Федька тимчасово встановили над нею контроль. Опинившись в оточенні біля с. Глодоси, Махно не лише вирвався звідти, а й вийшов у тил червоним біля с. Піщаний Брід. 10 серпня 1919 р. проти махновців почала бойові дії так звана група В. Затонського у складі двох бронепотягів, полку київських червоних

курсантів, двох полків моряків та червоногвардійців і приданий до неї полк одеських «спартаківців» [8]. Але в районі м. Вознесенськ ці сили були розбиті махновськими підрозділами.

Оцінюючи ситуацію, коли реальний збройний опір денікінцям чинили на півдні України лише махновські формування, бійці Червоної армії не виявляли стійкості проти повстанців. Показовим був приклад переходу бригади 58-ї дивізії колишньої Кримської радянської армії в середині серпня на бік Н. Махна. Після чого «батько», вийшовши на зв'язок із командуванням цієї дивізії, заявив: «Бригади Кочергіна немає. Вона в повному складі перейшла в розпорядження головнокомандувача революції товариша батька Махна. Скоро доберемося і до вас» [8].

В інформаційному зведенні відділу зв'язку ЦК КП(б)У від 10 серпня 1919 р. було сказано: «Лінія Катеринослав – Синельникове також перебуває під загрозою постійних повстанських нападів. Діють у цьому районі переважно махновці. Є відомості, що рух потягів на цій ділянці призупинений, що можна цілком зберегти до успіхів повстанців...».

А. Денікін, який тоді був у Катеринославі, у промові, зверненій до козаків, акцентував увагу на загрозі від повстанців. Він сказав: «Брати-козаки. Для нас не є страшною та Червона армія, що стоїть на фронті, для нас є страшною армія, що стоїть у тилу...» [4, 288–289].

На вимогу червоних пропустити групу Й. Якіра, що відступала на північ, Н. Махно відповів в ультимативній формі, вимагаючи або цілковитого її роззброєння, або переходу під його командування. 16 серпня махновські загони здобули частину м. Миколаїв, до них приєдналися моряки й почасті бійці Червоної армії. Спільними зусиллями було захоплено й розгромлено штаб 58-ї дивізії, забрано два бронепотяги, до махновців пішло близько 1 тис. червоногвардійців. Скоро під знамена Н. Махна стали також Одеський полк, Кубанський полк 45-ї дивізії, кавалерійські частини 58-ї дивізії, полки 3-ї та 4-ї бригад. Бійці, які покинули Червону армію, ввійшли до новоствореної махновської бригади під командуванням Калашникова, що налічувала приблизно 17 тис. осіб [8].

Не менш активно на Київщині діяли й загони іншого популярного отамана – Д. Зеленого (Терпила). У середині липня вони активізувалися також на Лівобережжі, вкотре зайняли м. Переяслав і провели акцію ліквідації угод України з Росією 1654 р. 29 липня 1919 р. телефонограмою Наркомвійськ М. Подвойський повідомляє уряд про знищення Д. Зеленого як реальної сили. Хоч і вказує, що з отаманом прорвалося близько 400 осіб тільки озброєних із малою кількістю патронів та снарядів. Із Д. Зеленим утекли цілі села й навіть населення м. Кагарлик [11, 114].

Отаман знову здійснює рейд, і Особливий корпус ВУЧК веде боротьбу з його законами в районі м. Умань. Утім, 4 серпня повстає бригада О. Богунського, якого заарештовує і розстрілює під м. Полтава ЧК. Командир 1-го Золотоніського полку Лопаткін вів приблизно 900 червоноармійців на з'єднання з

Д. Зеленим, який 7 серпня із 600 повстанцями та двома гарматами вкотре зайняв м. Переяслав. Однак Лопаткін був розбитий, і об'єднатися з Д. Зеленим не встиг.

Як пише дослідник В. Савченко, 21 липня – 13 серпня 1919 р. Одеський повіт струснуло значне повстання німецьких колоністів, які виступили проти продрозкладки та мобілізації до Червоної армії й за передачу влади Установчим зборам. Цей виступ був підготовлений Центральним союзом німців-колоністів Чорномор'я. Центром повстання була «Рада оборони», що діяла в колонії Грос-Лібенталь, загони повстанців формувались у колоніях Мангейм, Баден, Зельц, Страсбург, Каден. Одночасно піднялися проти радянської влади та її політики в районах Біляївки, Балти, Тилигульського лиману українські й російські селяни. Приєдналися до цього виступу й болгарські колоністи с. Татарка, Болгарка, Аккаржа, Северинівка, Буялик. Повсталі селяни-старообрядці із с. Плоске сім днів стримували наступ трьох полків Червоної армії. Повстанська армія налічувала близько 20 тис. бійців. Наприкінці липня вони зайняли Овідіополь і загрожували Одесі, підійшовши до міста на 7 км. Лише мобілізувавши всі наявні сили в боях, які точилися від 1 до 6 серпня, більшовикам вдалося придушити повстання. Безжалісний червоний терор був спрямований головним чином проти німців-колоністів: у окремих селах розстрілювали кожного п'ятого чоловіка. Голова Ради оборони м. Одеса І. Клименко згадував, що «...ліквідація була найрадикальніша, майно всіх, хто брав участь у повстанні, конфісковувалося» [8].

Не менш активно селяни протидіяли більшовицькому свавіллю і на землях сучасної Херсонщини. Місцеві колоністи несподівано піднялися, коли повстання на Одещині були вже фактично придушені. Зокрема, 7 серпня 1919 р. повсталі обеззброїли загін радянських та партійних діячів, який проводив мобілізаційні заходи, декого із захоплених розстріляли. Спрямовані на придушення виступу загони чекістів та міліції з Одеси й Миколаєва не змогли виконати поставлені завдання й відступили, залишивши чимало зброї. Для придушення нового виступу командування Червоної армії було змушене виділити частини регулярної армії з Очакова та Миколаєва, а також із 47-ї стрілецької дивізії. 9 серпня 1919 р. після семигодинного жорстокого бою регулярним підрозділам Червоної армії вдалося вибити повсталих із колоній Красна, Попельна, Василівка та Адамівка. Але наступ припинився в Ландауській волості, оборону якої очолив штаб із колишніх офіцерів російської імператорської армії. Лише підтягнувши нові людські ресурси та артилерію, червоні прорвали оборону колоністів. Остаточно опір було придушено 21 серпня 1919 р. [3, 114].

Територіальний принцип побудови українських військових частин призвів до загострення конфлікту між виборними командирами й військовою та політичною верхівкою комуністичного уряду. Червоноармійці-українці оцінили швидкий і неорганізований відступ як зраду інтересів трудового українського народу, який фактично був відданий на розправу білогвардійцям. Один із активних провідників більшовизму в Україні І. Габінський (Каляєв) у своїх «Спогадах...» згадував про прихід у м. Канів (де він був заступником голови ЧК та членом

Ревкому) 3-ї Української бригади в серпні 1919 р. З боку м. Черкаси наступали частини під командуванням генерала Бредова, а з лівого берега Дніпра підійшов колишній член Полтавського губвиконкому П'ятенко. Він почав вимагати від 3-ї бригади об'єднати сили для спільної боротьби з білогвардійцями, але вимагав видалення всіх політпрацівників. Свою вимогу П'ятенко обґрунтовував тим, що на чолі бригади стоять «московські гастролери», які після перших боїв із білими заберуть цінності бригади й утечуть. Більшість червоноармійців приєдналася до П'ятенка [5, 26–27].

Отже, в розпал денікінського наступу, за катастрофічного становища Червоної армії комуністичне керівництво України, керуючись вказівками уряду більшовицької Росії, не лише не послабило, а й посилило свій тиск на українське селянство, додавши до всіх податків та повинностей іще й примусову мобілізацію, що викликало обурення на селі та стрімке зростання чисельності й активності повстанських формувань. Саме це стало одним із ключових факторів дезорганізації Червоної армії та її тилу, посприявши успішному наступу денікінських військ.

Джерела та література:

1. Аршинов П.А. *История махновского движения (1918–1921)* / П.А. Аршинов. – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 248 с.
2. Безносков А.И. *Защита или нападение: участие причерноморских немцев в вооруженной борьбе в годы гражданской войны 1918–1920 гг. Два с половиной века с Россией: актуальные проблемы и дискуссионные вопросы истории и историографии российских немцев* / А.И. Безносков // *Материалы 14-й Международной научной конференции, Кисловодск, 25–29 сентября 2013 г.* – Москва: МСНК-пресс, 2014. – С. 356–358.
3. Безносков А.И. *К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на юге Украины (1917–1921)* / А.И. Безносков // *Вопросы германской истории. Немцы на Украине. Материалы украинско-германской научной конференции, Днепрпетровск, 26–29 сентября 1995 г.* – Днепрпетровск, 1996. – С. 112–125.
4. Белаш А., Белаш В. *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование* / А. Белаш, В. Белаш. – Киев: РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
5. Габинский (Каляев) И.П. *Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине* / И.П. Габинский (Каляев) // *Летопись революции* / Ред. С. Шрейбер. – Харьков: ЦК КП(б)У, 1926. – № 2 (17). – Март – апрель. – С. 26–30.
6. *Известия Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов г. Лубён.* – 1919. – № 89. – 20 июня. – С. 4.
7. *Красный террор в годы гражданской войны.* – Изд. 3-е, доп. / Сост., вступ. ст. Ю. Фельштинского, Г. Чернявского. – Москва: Книжный Клуб «Книговек», 2013. – 432 с.
8. Савченко В.А. *Двенадцать войн за Украину [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html. – Назва з екрана.
9. *Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т.* – Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – Москва: Росс. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 864 с.
10. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 79.

11. Там само. – Спр. 54. – Арк. 114.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 275. – Арк. 6–7.
13. Там само. – Спр. 278. – Арк. 1.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, дивизия, политические силы, карательная экспедиция, командование, партизаны, повстанческие части, вооружение, начальник штаба, вооружённая борьба, политработники.

© Andrei LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of

armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed formations, division, political forces, punitive expedition, command, partisans, rebel units, weapons, chief of staff, armed struggle, political workers.*

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 94(477+430)“1914/1945”

© **Олександр ШМОРГУН**

«НА ВІЙНІ ЯК НА ВІЙНІ»

У статті дано характеристику й критику сформованих упродовж останніх десятиліть ідеологічних підходів до оцінювання ролі України й українців у перемозі антигітлерівської коаліції над Німеччиною в Другій світовій війні. Тему проаналізовано під кутом зору змагань української нації за державну незалежність упродовж попереднього історичного періоду в контексті наслідків, які справив на Україну, Європу та світ новий порядок, установлений після закінчення Першої світової війни й появи Версальської системи угод. Комунізм і нацизм розглянуто як антиліберальні форми тоталітарної ідеології, що виявилися реакцією на набуття фінансовим імперіалізмом форм ліберального тоталітаризму.

Ключові слова: *Перша світова війна, Друга світова війна, лібералізм, ліберальний тоталітаризм, антиліберальні форми тоталітарної ідеології, націонал-соціалізм, Україна, Німеччина.*

Як відомо, Указом Президента України від 24 березня 2015 р. № 169/2015 8 травня було встановлено офіційне свято – День пам'яті і примирення. Але, на превеликий жаль, і щодо пам'яті, і щодо примирення виникають великі запитання. Примирення кого з ким? Адже практично всі безпосередні учасники бойових дій і навіть просто свідки тих подій уже пішли з життя. Громадяни середнього та літнього віку вже майже втратили відчуття історичної реальності, оскільки тривалий час перебувають під тиском двох несумісних пропагандистських міфів, прибічники яких затаюто конфліктують між собою майже три десятиліття. Причому ці міфи, що їх ретельно роздмухують як публіцисти, так і вчені-історики з ворогуючих таборів, активно використовуються лише позірно антагоністичними політичними силами як розмінна карта, точніше розмінна монета, із суто корисливою метою. До того ж у більшості наших громадян, які досягли дорослого віку до набуття Україною формальної незалежності, ще в ті часи сформувалася стійка відраза до пропагандистських гасел про «звитяжний подвиг радянського народу». Нарешті, молодь унаслідок прогресуючої втрати

світоглядної естафети між поколіннями вже не відчуває ані масштабу, ані якогось ціннісного зв'язку із цією справді величною подією.

Що ж становлять собою ці два ворогуючі псевдонаукові підходи, представники яких свідомо чи несвідомо перекручують величезний масив фактів, кількість яких до того ж чимдалі зростає?

Перший із них можна умовно назвати «національно-ліберальним». Адже, хоч як це дивно, його притримуються прибічники, здавалося б, мало сумісних ультраліберальних і радикально-націоналістичних поглядів. Їхні уявлення про причини та перебіг Другої світової війни відрізняються хіба що в деталях. Йдеться про версії, які висувають ліберальні російські (В. Суворов (В. Резун), М. Солонін, Б. Соколов та ін.), а також більшість сучасних українських істориків, із роботами яких можна ознайомитись на сайті «Українська Друга світова».

Згідно із цим підходом під час Другої світової війни два криваві тоталітарні режими зчепились у запеклому двобої не на життя, а на смерть за право панувати у світі, причому вони однаково прагнули знищити світову демократію, до якої, поки що безуспішно, сьогодні намагається долучитись і «незалежна соборна Україна». При цьому український народ, як завжди, опинився між молотом і ковадлом двох геополітичних монстрів, однаково потерпаючи від обох. І саме тому ця війна аж ніяк не була для України «Великою Вітчизняною», а отже, не повинна залишатися такою в пам'яті нащадків.

Безпосередньою причиною війни стало те, що спочатку СРСР буквально виплекав нацистський режим, плануючи використовувати його як «криголам світової революції»¹. Із цією метою спочатку на території Росії було створено секретні військові центри для відновлення бойового потенціалу Райхсверу в обсягах, що істотно перевищували обмеження Версальської угоди, потім Німеччині надавалася потужна економічна підтримка. Нарешті, в 1939 р. було укладено пакт Молотова – Ріббентропа із сумнозвісними таємними протоколами, відповідно до яких СРСР окупував «свою» частину Польщі, Бессарабію та Прибалтику. І лише потім, як це часто буває серед злочинців, два «паханські» режими, не поділивши здобичі, вчепились один одному в горлянку. За тієї історичної та геополітичної кон'юнктури пощастило Сталіну, який опинився поміж переможців, відхопивши собі за потурання Заходу майже всю Східну Європу. Але перемога ця врешті виявилася пірровою. І тому, що вона була здобута ціною величезних людських жертв за принципом «мы за ценой не постоим», і тому, що Східна Європа виявилася тим троянським конем, який зсередини зруйнував «соцтабір»².

Найбільший внесок у перемогу зробили країни Заходу, чия переважаюча військова, економічна й науково-технологічна потуга, забезпечена ефективністю демократичних інститутів, відіграла вирішальну роль у розгромі німецького нацизму та країн «осі». На жаль, ця перемога була неповною, оскільки, пішовши на союз зі сталінським СРСР, вони так чи інакше потурали його геополітичним

¹ Термін В. Суворова.

² Див., наприклад, книжку Р. Шпорлюка «Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі».

амбіціям. А справжніми борцями за національне визволення були й залишаються воїни антирадянських національних формувань, і насамперед УПА, які під час війни вели активні бойові дії проти обох злочинних режимів, а після її закінчення ще майже 15 років не припиняли відкритої та підпільної збройної боротьби.

Що ж до українців, які були змушені відстоювати інтереси сталінського режиму або, одурманені пропагандою, навіть вірно служили йому, то їх не можна вважати ветеранами-визволителями, захисниками батьківщини. Адже вони фактично допомагали смертельним ворогам України – «нащадкам орди» або «візантійщини» – росіянам, які, мовляв, є імперіалістами за своїм менталітетом³, в остаточній окупації нашої рідної землі.

А що стосується післявоєнних поколінь, так званих совків, які надриваючись практично за копійки, будували «світле комуністичне майбутнє», то, на думку «ліберально-націоналістичних» учених та публіцистів, саме ця вихована тоталітарним режимом спільнота «нових людей», повністю безініціативних і готових коливатися разом із лінією партії «будівників комунізму», і привела СРСР до неминучого краху. І нині нездатність цих невинуватих ретроградів адаптуватися до нових реалій гальмує розвиток національної свідомості й заважає незалежній Україні побудувати ринкову економіку, правову державу та інтегруватися в «наш спільний дім» – об'єднану Європу.

Якщо говорити про протилежний підхід до трактування Другої світової війни, який сьогодні панує в офіційній російській історіографії та ідеолого-політичному офіціозі, то його можна назвати імперсько-шовіністичним, або неорадянським. Загальним місцем усіх цих, переважно псевдонаукових, розвідок, звичайно ж, є засмальцьована теза про вирішальну роль СРСР у перемозі над нацизмом. При цьому більшою чи меншою мірою підкреслюються полководські та організаторські таланти «вождя всіх народів» й ефективність вибудованої ним системи управління, начебто адекватної тій історичній ситуації, що вимагала не просто «сильної», а «залізної руки».

Що стосується репресій і «тимчасових невдач», то, мовляв, інакше в той час було не можна, адже засилля «ворогів народу» визнається доконаним фактом. Саме цих «ворогів», на кшталт генерала Д. Павлова та інших вищих командирів, розстріляних у 1941 р. за державну зраду і зв'язки зі страченими раніше «заколотниками» та «шпигунами» (М. Тухачевським, І. Уборевичем та ін.), визнають винними в поразках перших місяців війни.

Але головне, що вже невдовзі, взявши ситуацію під контроль, черговий у російській історії самодержець-рятівник очистив від «фашистської нечисті» рідну землю; звільнив, незважаючи на прихований саботаж союзників із відкриттям другого фронту, Східну Європу й добив «фашистського звіра» в його лігві.

Щоправда, «за ціною не постояли» дещо з перебором, і це навіть розчулило вождя: він невдовзі після війни запропонував знаменитий тост за

³ Тут можна згадати книжки «Ментальність Орди» Є. Гуцала та «Фінал Третього Риму» Р. Кіся.

«великий і довготерплячий» російський народ, який «міг прогнати свій уряд», але не зробив цього. Адже, як нам сьогодні пояснюють різноманітні стрелкови, маючи природну схильність до монархізму, росіяни не могли не служити вірою і правдою тому, хто в «найкращих» традиціях Російської імперії гнав їх на бійню. Бо в суспільних відносинах, як і в сімейних, тут панує домостроївський принцип «б'є – значить любить».

За цією самою версією, поки був живий «натхненник і організатор усіх наших перемог» (зрозуміло, що Комуністична партія, якій адресовано цей епітет, сприймалася лише як творіння Й. Сталіна), СРСР перебував на правильному шляху, прискорено відбудовував народне господарство, створював ядерну зброю для стримування «імперіалістичних агресорів». А після смерті Вождя (ймовірно, підступно вбитого), все пішло шкереберть. Інерції поступового розвитку ще вистачило на те, щоб протягом наступних 10–15 років утримувати світове лідерство за темпами розвитку й навіть відкрити космічну еру. Однак за відсутності жорсткого, але справедливого Хазяїна (як поза очі називали Сталіна партійні й промислові функціонери) радянська система ставала все більш неадекватною та вразливою і врешті-решт була знищена «агентами впливу» Заходу: М. Горбачовим, О. Яковлєвим, Б. Єльциним, а потім Є. Гайдаром, А. Чубайсом та ін.

1990-ті рр. трактуються лише як черговий Смутний час, коли Росія втратила свої «споконовічні землі», а штучно нав'язаний їй чужий «демократичний» устрій призвів до остаточного занепаду. І лише після того, як прийшов В. Путін і, як співається в до нестями агітпропівській попсовій пісеньці, «сказал: “Жить лучше будем”», Росія знову відродилася, наче птаха Фенікс, і почала чергове «збирання земель» за проектом «Русского мира». Однак для відродження імперії конче необхідно взяти під крило двоголового орла молодших братів-малоросів, які так і не дозріли до розуміння свого історичного призначення і в омані прагнуть до об'єднаної Європи.

Повторюємо: частка істини (в першому – більша, у другому – менша) є в кожному із цих підходів. Однак об'єктивна істина частинами не вимірюється. Вона лежить навіть не посередині, а в глибинній суті подій.

Справді, комуношовінізм і націонал-соціалізм, попри їхні протилежні ідеологічні фасади, за своєю тоталітарною природою є братами-близнюками. Тому цілком закономірними стали їхня співпраця на ранньому етапі, а відтак і неминуча сутичка в боротьбі за світове панування.

При цьому багаторічна підготовка СРСР до війни в Європі була майже зведена нанівець катастрофічним розгромом 1941 р. Було фактично втрачено кадрову армію та величезну кількість зброї і техніки – тієї самої, заради якої затівалась індустріалізація і за яку заплатили неймовірними стражданнями й життям мільйони селян України, Росії, Білорусі в 1930-ті рр. Можна погодитись і з тим, що причиною цього розгрому стали особливості радянського стилю керування, який обернувся некерованістю й безладом перших днів війни.

Справді, й поразки, й перемоги Червоної армії позначені гігантськими втратами. Демографи досі сперечаються щодо кількості загиблих із боку СРСР:

називають цифри і 20 млн, і 26 млн, і 31 млн... Із поколінь початку 1920-х рр. у живих залишилося не більше ніж 3 % чоловіків. Утрати були настільки жахливими, що даються взнаки й до сьогодні, адже загальним правилом є те, що на війні першими гинуть найкращі. Письменник-фронтовик Г. Бакланов писав із гіркотою, що кулі, які вбили його друзів, летять далі, вбиваючи їхніх ненароджених дітей, онуків, а тепер уже і правнуків.

Безумовно, можна погодитись і з твердженням українських істориків, що з усіх національних формувань підрадянських народів саме воїни УПА чинили найзапекліший збройний опір як радянській, так і нацистській навалі, а після війни продовжували боротьбу з радянським тоталітаризмом майже до кінця 1950-х рр.

Нарешті потрібно визнати й те, що СРСР розвалився навіть не від падіння цін на нафту й не від нав'язаного Р. Рейганом нового витка гонки озброєнь чи інших «підступів світового імперіалізму», а внаслідок притаманного комуністичній системі «неприродного добору», за яким вищі щаблі в усіх сферах суспільної діяльності посідали найбільш продажні, безпринципні й сірі, а всі чесні, працюючі й здібні витіснялися на маргінес.

Поза сумнівом, Радянський Союз зробив гідний внесок у перемогу над нацизмом, адже незаперечним фактом є те, що саме на Східному фронті були задіяні головні сили Сухопутних військ Німеччини. Здійснивши післявоєнну відбудову в надзвичайно короткий термін, він певний час майже на рівних змагався зі США, які мали незрівнянно більший потенціал, у, як тоді писали, «протистоянні двох систем із різним суспільним устроєм». Західні аналітики вважали реальною загрозою того, що «комуністична зараза» у своєму повзучому поширенні не обмежиться країнами Азії, Африки та Латинської Америки й перекинеться на Перший світ. У цьому засліпленні вони не змогли оцінити міру перезрілості «зрілого соціалізму» й передбачити його швидкий крах.

Що стосується України, то саме внаслідок війни вона, хай і під владою імперії, була вперше об'єднана у своїх сучасних кордонах, отримала, хоча б формально, всі атрибути державності, членство в ООН, набула величезного промислового та науково-технічного потенціалу, яким, на жаль, так і не змогла скористатися після здобуття незалежності. До речі, ці здобутки, не полишаючи надії на майбутню незалежність, визнавали і справжні ветерани УПА, з якими автору довелося спілкуватись у 1990-х рр. як головному редакторові часопису «Розбудова держави».

Згодні ми і з тим, що лише сильна авторитарна влада – зовсім не демократія та парламентаризм – може забезпечити мобілізацію спільноти на подолання важких кризових, а тим більше катастрофічних станів. Понад те, саме національна військова диктатура – це єдиний ефективний засіб реальної боротьби з будь-якими проявами тоталітаризму, а здатність висунути в такі кризові моменти «з народної гущі» справжнього авторитарного лідера є чи не найбільшим показником повноцінності нації та креативного потенціалу народу. Але авторитаризм і навіть диктатура зовсім не тотожні тиранії і поготів будь-якому тоталітаризму [1].

Невипадково й Микола II, і вся радянська партноменклатура на чолі із самим генералісимумом, і навіть пострадянська правляча камарилья так полюбляли напіввійськові френчі. Але, на противагу справжнім авторитарним лідерам, на кшталт Ш. де Голля або навіть Ф. Франко (які, до речі, воювали особисто й були важко поранені), намагання мати вигляд військових не зробило їх стратегами, здатними в усьому досягати мінімальними засобами максимальних цілей. Як відомо, не з усякої субстанції можна виготовити кулю, і практично вся радянська партноменклатура та значна частина генеральсько-маршальської братії на чолі з «генеральним секретарем» під час війни продемонстрували небачену управлінську неефективність і аморальність.

Недарма свого часу Л. Троцький абсолютно справедливо називав Й. Сталіна «геніальною посередністю». У цьому сенсі вельми показово, що саме суто бюрократична посада секретаря, тобто фактично «столоначальника», стала офіційним титулом вищої посадової особи радянської держави, та ще й із військовою приставкою «генеральний».

Автор цієї статті вже писав, що перемоги у війні, втім, як і післявоєнного розвитку, було досягнуто не завдяки, а всупереч наявній політичній і економічній системі «соціалізму, що перемиг» [2]. Війна незаперечно продемонструвала хибність і неефективність комуністичної ідеології в її радянському варіанті. Йдеться про міфічні уявлення щодо однозначних переваг «всесвітньої республіки праці», марні комінтернівські сподівання, що німецькі робітники як один стануть на її захист. Про ці ілюзії автору розповідали ще живі ветерани, які розпочали військову службу напередодні війни й проходили відповідну ідеологічну обробку.

Але важливо зазначити, що величний подвиг радянського народу, точніше підрадянських народів, усе-таки був. Річ у тому, що нацизм не міг обійтися без людиноненависницької ідеології расової зверхності, а вже з неї послідовно випливав план «освоєння» захоплених територій із виразною назвою «Ост». Не вдаючись у деталі, зазначимо, що головна його ідея – способом зменшення населення саме України надати їй статус спочатку колонії, а потім території Німеччини, де залишатиметься кілька мільйонів абсолютно зомбованих рабів. Про те, якими нелюдськими засобами цей план реалізовувався на практиці, можна прочитати у фундаментальній роботі В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», написаній виключно на матеріалах німецьких архівів. До того ж відомо, що саме з України було вивезено найбільше людей як остарбайтерів – майже 2,5 млн.

На користь того, що від самого початку Гітлер не збирався давати Україні навіть ілюзорну державність, свідчить сам перебіг історичних подій, зокрема негайний арешт С. Бандери, його ув'язнення в німецькому концтаборі після спроби проголошення незалежності України, а також боротьба із загонами ОУН і УПА, які діяли на окупованій німцями території.

Існує ще один, на наш погляд, надзвичайно вразливий момент у «ліберально-націоналістичній» версії національно-визвольних змагань під час Другої світової війни. Річ у тому, що коли розлетілися вщент сподівання на перехід

європейської війни у світову революцію та перемогу «малою кров'ю на чужій території», у радянського керівництва вистачило розуму збагнути, на яких струнах народної душі треба зіграти, щоб справді мобілізувати населення на ратний подвиг. І «війна за визволення трудящих усього світу» майже відразу перетворилася на «Велику Вітчизняну». У хід пішли й реанімація церкви, й запровадження погонів, що повинні були символізувати спадкоємність аристократичної традиції російського офіцерства, й ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського, ба навіть Богдана Хмельницького [3]. На тлі примітивних агіток почали з'являтися п'єси, фільми та вірші високого художнього гатунку, причому найталановитіші з них завжди мали виразне патріотичне забарвлення. Згадаймо хоча б рядки вірша К. Симонова «Ты помнишь, Алёша, дороги Смоленщины»:

Нас пули с тобою пока ещё милуют.
Но, трижды поверив, что жизнь уже вся,
Я все-таки горд был за самую милую,
За горькую землю, где я родился,
За то, что на ней умереть мне завещано,
Что русская мать нас на свет родила,
Что, в бой провожая нас, русская женщина
По-русски три раза меня обняла.

Та й сама війна почала сприйматися не як плакатна, сусально підмальована, а в усій своїй жахливій реальності. Не можна не згадати в цьому зв'язку й нашого видатного земляка С. Гудзенка, померлого від ран війни за кілька років після її закінчення. Його вірш «Перед атакою», який, на наше переконання, варто прочитати кожному зі справжніх учасників нинішньої війни за українську незалежність, було написано в 1942 р. й надруковано у збірці «Однополчане» в 1944 р.:

Когда на смерть идут, – поют,
а перед этим можно плакать.
Ведь самый страшный час в бою –
час ожидания атаки.
Снег минами изрыт вокруг
и почернел от пыли минной.
Разрыв – и умирает друг.
И, значит, смерть проходит мимо.
Сейчас настанет мой черёд,
За мной одним идёт охота.
Ракеты просит небосвод
и вмёрзшая в снега пехота.
Мне кажется, что я магнит,
что я притягиваю мины.
Разрыв – и лейтенант хрипит.
И смерть опять проходит мимо.
Но мы уже не в силах ждать.

И нас ведёт через траншеи
окоченевшая вражда,
штыком дырявящая шею.
Бой был коротким. А потом
глушили водку ледяную,
и выковыривал ножом
из-под ногтей я кровь чужую.

Тож ми певні: якщо червоноармійці й ішли в бій із криком: «За Родину, за Сталина!» – то слово «Родина», особливо коли стали відомі звірства нацистів на окупованих територіях, усе-таки було на першому місці.

Слід пам'ятати й те, що зовсім не нинішні ліберально-космополітичні цінності, а величезне патріотичне піднесення надихало борців за національне визволення країн Східної Європи, окупованих СРСР у результаті геополітичних торгів між союзниками. Мова як про акції громадської непокори у Чехословаччині 1968 р. та Польщі 1970–1980-х рр., так і про збройні повстання в Угорщині 1949 та 1956 рр.

Понад те, надзвичайна успішність нацистської пропаганди також зумовлена експлуатацією справжнього патріотизму. Аж ніяк не останньою чергою завдяки йому німецькі збройні сили у Другій світовій війні продемонстрували вражаючу звитягу й видатну ефективність, завдаючи нищівних ударів силам супротивників, які мали перевагу, в боротьбі на два фронти. Особливо вона проявилася під час захисту їхньої батьківщини від варварських бомбардувань німецьких міст англо-американською авіацією. Невипадково і французькі, й німецькі вояки з однаковим захопленням читали твір французького письменника А. де Сент-Екзюпері «Пілот війни»⁴, в якому головний герой у смертельній небезпеці усвідомлює, що «Батьківщина – це не сукупність провінцій, звичаїв, предметів, які завжди може охопити мій розум. Батьківщина – це Сутність».

У цьому зв'язку слід зазначити, що всередині фашистської духовної течії постійно відбувався жорсткий конфлікт між власне нацистською расовою міфологією і тим, що в сучасній націології отримало назву «культурного націоналізму». До речі, й надвисокий науково-технічний потенціал, якого досягла Німеччина у ХХ ст., має свої джерела в тих культурно-національних процесах, які розпочались у Пруссії ще за наполеонівської доби й розквітнули під час становлення німецької держави О. фон Бісмарка.

У зв'язку зі сказаним хочемо прокоментувати ще один історичний факт. Існує кілька пояснень, чому після параду Перемоги в 1947 р. Сталін заборонив святкувати 9 травня, і офіційний статус цього свята було відновлено лише в 1965 р. Зокрема, одне з них полягає в тому, що генералісимум жажнувся, коли дізнався про реальну кількість загиблих (сам він називав 7 млн). Можна також припустити, що це пов'язано зі скасуванням у 1948 р. виплат за бойові нагороди.

⁴ В українсько- та російськомовній літературі «Pilote de guerre» перекладається як «Військовий льотчик», однак я вважаю, що за змістом твору назву слід перекладати саме так, адже йдеться про людину на війні, а професія військового льотчика існує і в мирний час.

Але головна причина цієї заборони, на наш погляд, полягає в тому, що абсолютно бездарний «верховний головнокомандувач» прагнув, щоб ті, хто відчув себе переможцями, швидше забули про часи, коли вони були здатні на рішучі й безстрашні вчинки. Суворіші заходи, а саме масові репресії, зокрема й проти вищого генералітету, який «відбився від рук», точніше від руки головного псаря, також не забарились.

Отже, навіть паростки справжнього патріотизму серед вічної мерзлоти тоталітаризму є величезною творчою силою! На мотивації «Раньше думай о Родине, а потом о себе», яка цілком співзвучна зі знаменитими словами Дж.Ф. Кеннеді: «Не питай, що Америка зробила для тебе, запитай, що ти зробив для Америки», – наші батьки, діди і прадіди відбудували зруйноване вщент народне господарство, накопичили (незважаючи на шалену гонку озброєнь, яка відбирала величезні ресурси) такі матеріальні й духовні цінності, що їх досі не можуть розграбувати наші «молодореформатори». І ці «переваги соціалістичного способу життя» (а насправді корпоративно-солідаристського згуртування навколо ідеї побудови щасливішого життя хоча б для своїх дітей) виявилися настільки вражаючими, що навіть деякі видатні західні мислителі висунули ідею конвергенції, згідно з якою СРСР дедалі більше лібералізуватиметься, а Захід, навпаки, набуватиме рис соціалізму. Показово, що вперше цю ідею ще в 1944 р. у книжці «Росія та Сполучені Штати» висунув основоположник американської соціології П. Сорокін (який, до речі, вважав себе учнем видатного українського вченого М. Ковалевського).

Знаменно й те, що практично всі справді талановиті письменники-фронтовики стали явними чи прихованими дисидентами стосовно тоталітарної природи соціалізму й намагалися його гуманізувати, спираючись на почуття любові до «малої батьківщини», рідного краю. Серед них і вже згаданий Г. Бакланов із його блискучими творами «Липень 41 року» та «Навіки дев'ятнадцятирічні», і вигнанець із СРСР, автор повісті «В окопах Сталінграда» В. Некрасов, і Д. Гранін, який раніше за всіх описав м'ясорубку «Невського п'ятачка». Серед них – українець О. Твардовський (який, до речі, першим опублікував О. Солженіцина) – автор не тільки знаменитого у воєнний час «Василя Тєркина», а й відверто крамольного «Тєркина на том светє»), і В. Гроссман, реалістичний антисталінський роман якого «Жизнь и судьба» був конфіскований у 1961 р. Врешті, це й Олесь Гончар із його «Прапорonoсцями», а потім явно дисидентськими «Собором» і «Тронкою».

Цю естафету підхопив наш Кобзар ХХ ст. В. Симоненко, батько якого загинув на війні, а сам він, фактично, був убитий за антирадянську позицію. Йому належать, можливо, найпронизливіші поетичні рядки про любов до України, які явно перегукуються з його віршами про «Велику Вітчизняну»:

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Ради тебе перли в душу сію,
Ради тебе мислю і творю...
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

Аналогічні приклади можна навести з інших галузей мистецтва. Це й фільм «На війні як на війні» В. Трегубовича, і пронизливо-емоційна екзистенційна стрічка «Не забувай... станція Лугова» маловідомого режисера М. Куріхіна, і військові пісні Б. Окуджави та В. Висоцького, і картина А. Пластова «Фашист пролетів», яка завжди вражала силою зображення трагізму війни...

Отже, майже до кінця 1970-х рр. ідеали «великої перемоги» справді працювали. На них виростали й вирішували присвятити себе служінню батьківщині повоєнні покоління. Ці ідеали були настільки потужними, що й М. Хрущов, і Л. Брежнев прагнули переписати історію війни під свою «видатну роль» (автор пригадує, як батько жартував, що йому страшно не поталанило: коли доля війни вирішувалася на Малій землі, він у свої 18 років «пересиджував» під Сталінградом – на 40-градусному морозі – на п'ятачку за півтора кілометра від знаменитого тракторного заводу й за сотню метрів від Волги). Ці, кажучи сучасною мовою, «піар-акції» викликали дедалі більшу відразу до теми перемоги в молоді – в тих, кому сьогодні 50 і більше років, – уже наприкінці 1970-х рр. Тим більше, що в міру віддалення воєнної доби в минуле кількість «героїв» дивовижним чином не зменшувалась, а зростала. А потім інерція приреченої соціальної системи, яка відторгала все непересічне, остаточно перемогла.

Але це не означає, що реальну історію потрібно спрощувати. Адже саме така примітивізація винятково складних, справді епохальних процесів, на жаль, сприяла поступовому привласненню Росією перемоги у «Великій Вітчизняній» війні. Після приходу до влади В. Путіна дедалі частіше щодо армії, зброї, техніки тієї війни замість «радянські» стало звучати «російські», а потім пролунала й офіційна заява нинішнього московського самодержця про те, що «перемогли б і без України»⁵. І це при тому, що війна двічі прокотилася територією нашої країни, в ній загинуло близько 8 млн українців; майже 7,7 млн було мобілізовано до Червоної армії та Червоного флоту [4]. Понад 100 офіцерів із тих, що обіймали найвищі командні посади, були українцями за походженням. Навіть найрезультативніший ас антигітлерівської коаліції Іван Кожедуб (64 збиті літаки) був українцем.

І тому саме через утрату історичної пам'яті в сьогоdnішній путінській Росії панує культ, влучно названий «победобесием», коли «Мерседеси» та «БМВ» прикрашають бутафорськими танковими баштами й гаслами «На Берлін!», а в генеральських мундирах, з голови до ніг обвішаних чужими бойовими нагородами, хизуються на парадах поп-зірки й відверті люмпени.

На наше глибоке переконання, протиставляючи «пам'ять і примирення» Перемозі, а 8 Травня – 9-му, ми мимоволі підіграємо Путіну, здаючи без бою

⁵ У прямому ефірі програми «Розмова з Володимиром Путіним. Продовження» 16.12.2010.

нашу пам'ять і гордість. Це свідчить, що нам так і не вдалося поєднати східну та західну версії історії України ХХ ст. в цілісне бачення, яке стало б міцною основою військово-патріотичного виховання молоді.

Особисто для автора символом єдності антинацистської та національно-визвольної війни й наступництва українських військових традицій стало те, що його батько отримав свій другий орден Червоної Зірки за важке поранення під час кривавої і, на жаль, невдалої спроби захоплення плацдарму на о. Хортиця – у колисці запорозького козацтва.

Попри величезний масив фактичної інформації, у розумінні справжніх джерел Другої світової війни залишається ще багато білих плям. У літературі, присвяченій поглибленому вивченню цього питання, можна знайти загалом справедливий висновок, що німецький і радянський режими, незважаючи на безумовну зацікавленість у новій фазі Великої війни, багато в чому слугували лише знаряддями в її розв'язуванні. Прорадянські історики пишуть про змову між західними демократіями та нацизмом проти СРСР (точніше про нацькування світовим капіталом А. Гітлера на «першу країну рад» із метою знищення «прогресивного суспільного ладу»), антирадянські – про радянські плани експансії в Західну Європу і «визволення» не тільки Німеччини, а й Англії з Францією. Але багато що, на наш погляд, залишається до кінця непроясненим.

Справді, нове загострення міжнародної обстановки у 1920–1930-х рр. було зумовлене тим, що країни Антанти брутально порушили обіцянку прийняти капітуляцію Німеччини на почесних умовах. Американський президент В. Вільсон, який прагнув виступити неупередженим і безпристрасним арбітром між головними учасниками світової бійні, підкреслював, що найкращим виходом буде «мир без перемоги» і пропонував укласти мирну угоду без анексій і контрибуцій, однак під тиском союзників відмовився від цих ідей вже у своїх «Чотирнадцяти пунктах», які стали підвалинами Версаль⁶. Як відомо, всупереч цьому заклику, від Німеччини відтяли значні території (не кажучи вже про колонії та ринки збуту, особливо у Східній Європі). А обсяг репарацій (насправді прихованої контрибуції) був такий, що в умовах повоєнної розрухи переможена Німеччина фактично втрачала суверенітет, перетворюючись із одного з найпотужніших гравців на світовій шахівниці на підконтрольні переможцям території з примітивним соціально-економічним укладом⁷.

Але звідкіля така короткозорість союзників у питаннях стратегії?! Адже те, що німецький народ не скориться й до влади рано чи пізно прийдуть реваншистські сили, було очевидно. Уже невдовзі після підписання Версальської угоди два видатні мислителі – економіст Дж. Кейнс, який намагався завадити реалізації грабіжницьких пунктів, а також один із класиків концепції цивілізаційного циклізму, автор «Занепаду Заходу»⁸ О. Шпенглер – в один голос прогнозували

⁶ Т. Рузвельт назвав їх «чотирнадцятьма клаптиками паперу», які знаменують дипломатичну поразку США.

⁷ Початковий обсяг репарацій становив 269 млрд золотих марок, або 100 тис. тонн золота за цінами того часу; виплати здійснювалися з перервами до 2010 р.!

⁸ «Der Untergang des Abendlandes» (букв. «Занепад західних земель») традиційно перекладають у нас як «Присмерк Європи».

неминучість нової ще більш руйнівної воєнної катастрофи. Причому Шпенглер призначив її початок на 1940 р., виходячи з того, що за 20 років виросте нове покоління, яке не знало війни.

Наслідком Версальської системи стала також нова політична карта Центральної та Східної Європи. Закладені під час утворення нових держав міжнаціональні та економічні протиріччя фактично унеможливлювали їхню консолідацію перед обличчям нацистської загрози, перетворюючи їх на розмінну монету в спробах «умиротворення» А. Гітлера. Понад те, в атмосфері економічної кризи та політичної нестабільності 1930-х рр. у деяких країнах (Угорщина, Румунія та ін.) до влади прийшли профашистські сили, які вбачали в союзі з Німеччиною єдину можливу запоруку гідного майбутнього. І тут буде перебільшенням стверджувати, що в перетворенні Європи на поживний субстрат для нацизму не останню роль відіграло «українське питання», точніше обраний союзниками спосіб його вирішення.

Причому якщо дії «Сердечного союзу» стосовно Австро-Угорщини, яка була формальним призвідником війни, та колишньої Германської імперії, що виступила на її боці, можна хоч якось пояснити, то ставлення Заходу до нашої країни взагалі видається незбагненим. Адже в межах Версальської системи, в якій основою нового світового ладу буцімто визнавалося проголошене В. Вільсоном право націй на самовизначення, «з чистого аркуша» було створено Чехословаччину, Польща після більш ніж столітнього перебування під владою Росії знову стала самостійною, Румунія, Болгарія, Хорватія, Сербія «приросли землями», і навіть Угорщина, втративши 70 % своєї території, залишилася суверенною. А Україну, яка щойно проголосила свою незалежність, було буквально розшматовано й поділено між п'ятьма державами! При цьому було проігноровано рішення Буковинського віча та «Собору всіх Русинів, живучих на Угорщині» про приєднання Буковини та Закарпаття до УНР. Щоправда, за Сен-Жерменською угодою національним меншинам було обіцяно автономію, однак ці обіцянки ніколи не виконувалися в повному обсязі (особливо у Польщі з її політикою асиміляційної «пацифікації»). Невипадково жителі Галичини та Бессарабії в 1939 р. зустрічали Червону армію як визволителів – і тільки після того, як тут розпочався жорстокий сталінський терор, відсахнулися від радянської влади.

Не забуваймо й того, що під час Другої світової бійцям УПА довелось не тільки воювати проти Вермахту та Червоної армії, а й чинити опір арміям ще чотирьох сусідів по Східній Європі, які зазіхали на нашу територію: Чехословаччини, Угорщини, Румунії та Польщі. І дуже прикро, що нині, в непростий для України час, деякі праворадикальні сили в цих країнах знову висувають до неї територіальні претензії⁹.

Як відомо, формальним приводом згаданої геополітичної езекуції були підписання Центральною Радою так званого Хлібного миру з Центральними

⁹ Масову видачу угорських паспортів на Закарпатті ще кілька років тому визнавали загрозою територіальній цілісності України.

державами й дальша співпраця гетьмана П. Скоропадського з німцями, що забезпечило ресурсами їхній останній наступ на Західному фронті в 1918 р. Але під час детальнішого розгляду таке «пояснення» не витримує жодної критики. Адже відмова Директорії від співпраці з Антантою після повалення гетьманату була зумовлена вимогою останньої продовжити війну проти Центральних держав, яку просто неможливо було прийняти. Річ не тільки в тому, що країна була повністю знесилена, бо по обидва боки Східного фронту було мобілізовано понад 4 млн українців, а ведення бойових дій проти Німеччини означало до того ж оголення тилу перед більшовиками. Набагато важливіше те, що Німеччина як головний противник Російської імперії в тій війні була єдиною вагомою силою, яка працювала на її розпад, до певної міри «на користь України». І в цьому контексті блюзнірською бачиться декларована готовність Англії та Франції «пробачити» Україну за умови згоди УНР воювати проти більшовиків за «єдиную и неделимую» пліч-о-пліч із Білим рухом, очолюваним на той момент затятим противником української незалежності генералом А. Денікіним¹⁰. А відмова від цього акту державного самогубства й викликала дальшу інтервенцію Антанти в Україну. Окупація Півдня та підтримка Францією Польщі проти ЗУНР змусили нашу країну воювати на кілька фронтів по всіх напрямках і остаточно добила тільки-но проголошену Українську державу!

Загальновідомим є вислів, що історія не знає умовного способу. Але, на наш погляд, моделювання потенційно можливих варіантів розвитку подій є важливою частиною методології історичних досліджень. І в цьому сенсі цікаво відстежити, які наслідки для європейської політики міжвоєнного періоду могли мати інше вирішення «українського питання» й підтримка країнами-переможницями української незалежності.

У міжвоєнному устрої Європи автора завжди дивувало ось що. Довгі десятиліття лідери західних країн страшили жупелом більшовицької загрози всьому демократичному цивілізованому світу. Заради протистояння їй начебто й було створено Версальську систему угод. Ця геополітична конфігурація стала не стільки наслідком фіксації кордонів, утворених після розпаду Австро-Угорської імперії, як це сьогодні пишуть у вітчизняних підручниках, скільки свідомим створенням цих, часто штучних, кордонів із метою збереження Російської імперії або принаймні вибудовування «санітарного кордону» проти більшовицької Росії.

Але хіба не очевидно, що цей «Східний вал» проти більшовизму був би справді нездоланим, якби до його складу ввійшла сильна Українська держава?! Ба більше, без України, без її ресурсного та промислового потенціалу можливість існування Росії як потужної військової імперії взагалі викликає великі сумніви. Це, до речі, завжди прекрасно усвідомлювали більшовики, а сьогодні не стомлюються повторювати неоімперські ідеологи «Русского мира», всі ці дугіни та

¹⁰ А. Процик зазначає, що весь пафос денікінського «Звернення до населення Малоросії» спрямований проти Директорії, а більшовиків згадано в ньому лише мимохідь.

стрелкови. Нарешті, цю думку не раз озвучував і головний геополітик США З. Бжезінський. А у знаковому 1929 р. відомий російський філософ-емігрант Г. Федотов у статті з промовистою назвою «Чи існуватиме Росія?» зазначав, зокрема, що головна передумова збереження її імперської «цілісності» полягає в тому, щоб «...не тільки утримати Україну в тілі Росії, а й умістити українську культуру в культуру російську. Ми присутні при бурхливому надзвичайно небезпечному для нас процесі: зародженні нової української національної свідомості, по суті, нової нації. Вона ще не народилась остаточно, і її долі ще не визначені. Вбити її неможливо, але можна працювати над тим, щоб її самосвідомість затвердила себе як особливу функцію російської самосвідомості». Як бачимо, головні завдання російських шовіністів щодо малоросів, які вічно пнуться в українці, не змінилися й досі. І на превеликий жаль, в означеному Г. Федотовим напрямі багато що досягнуто.

Повертаючись до теми Другої світової війни, спробуємо уявити, якою могла б бути антинацистська коаліція країн Східної Європи, якби до неї ввійшла Українська держава – одна з найбільших за територією, населенням та економічним потенціалом. Зрозуміло, що якби нацизм навіть зародився в Німеччині й почав реалізовувати свої експансіоністські зазіхання, ця східноєвропейська коаліція, незважаючи на всі за давніми конфліктами в регіоні (закладені чотирма паразитично-олігархічними імперіями за принципом «розділяй і владарюй» іще з доби «Весни народів»¹¹), могла б дати гідну консолідовану відсіч агресору. Зокрема, це унеможливило б Мюнхенську змову. Чехословаччина, війська якої на момент анексії Судет мали суттєву перевагу над Вермахтом, із прикритим тилом, ймовірніше, наважилася б на рішучий збройний опір. Адже не секрет, що однією з причин пасивності уряду Е. Бенеша та його готовності йти на вимоги Берліна, Лондона й Парижа був страх перед ударом у спину з боку СРСР, який рвався окупувати Східну Європу під виглядом виконання угоди з колективної безпеки, надавши «допомогу» в розмірі 160 дивізій.

Та й узагалі, рівень соціальної, національної, а отже, й військової напруги у Східній Європі у випадку послідовної реалізації вільсонівського принципу права націй на самовизначення був би суттєво нижчим. Тому набагато реальнішими бачилися б перспективи східноєвропейської консолідації згідно з омріяною ще Т. Шевченком, І. Франком, М. Костомаровим і М. Драгомановим ідеєю східноєвропейського федералізму.

То що ж завадило Антанті проявити свою сердечність і гуманність стосовно України?

Але в цих припущеннях можна піти й далі. Чому б цивілізованій Європі з високорозвиненою економікою не відмовитись від нав'язування Німеччині грабіжницьких «мирних» угод, цієї міни під фундаментом «спільного європейського дому»? Тим більше, що після Першої світової здійнялася небачена хвиля

¹¹ Класики модерного націоналізму ці протиріччя часто списують на економічну нерозвиненість і «відсталі менталітет» східноєвропейських народів.

пропаганди про настання «вічного миру» й нового справедливого ладу, бо перемога демократій у Великій війні, мовляв, назавжди поклала край війнам на планеті.

Насправді трагічний парадокс полягає в тому, що всі міркування щодо можливості іншого переустрою Європи після Першої світової війни, а отже, й іншої новітньої історії України, виявляються принципово утопічними. Цього не могло бути, бо не могло бути ніколи!

Щоб зрозуміти справжню логіку історії і причини неймовірної короткозорості Заходу, який прагнув знищити більшовизм, а насправді спрацював на його зміцнення, необхідно зробити невеликий екскурс у царину стадіально-цивілізаційного аналізу капіталізму. Одна з особливостей цього суспільного ладу полягає в тому, що промисловий спосіб товарного виробництва в умовах ринкової економіки до безпрецедентного в історії рівня посилює роль фінансово-кредитної сфери, а отже, й можливості привласнення додаткового продукту завдяки монополії на посередництво. Усе це вкрай негативно впливає на динаміку розвитку класичного капіталізму [5].

У міру ускладнення поділу праці, що вимагає розширення фінансового посередництва та становлення ринку цінних паперів, виникає феномен, який К. Маркс (а його теоретичні напрацювання ніяк не можна звести до комуністичної ідеології) назвав «грошовим фетишизмом»¹². Фактично йдеться не про що інше, як про форму ліберального протототалітаризму. Це стан суспільства, за якого «...Властивості грошей є мої – їх володаря – властивості й сутнісні сили. Тому те, що я є і що я маю змогу зробити, визначається зовсім не моєю індивідуальністю... Гроші є найвищим благом – значить гарний і їх володар... І хіба я, який за допомогою грошей здатний отримати все, чого жадає людське серце, хіба я не володію всіма людськими здібностями?.. Гроші, як всезагальний засіб, який впливає не з людини як людини, ...перетворюють... дійсні недосконалості й химери на дійсні сутнісні сили і здібності... У якості такого опосередкування гроші – це справжня творча сила... Вони – відчужена потуга людства».

Дуже показово, що практично паралельно із цією формою ультралібералізму, який доводив до абсурду класичну ліберальну тезу А. Сміта, про те, що всі збагачуються як можуть і від того багатіє держава, у 1920–1940-х рр. почався бурхливий розвиток комуністичних і націоналістичних ідеологій. Адже, попри зятяте взаємне протистояння, обидві ці течії перебувають у непримиренній опозиції до так званого фритредерства, тобто ідеї вільної торгівлі, яка не визнає ані національних інтересів, ані державних кордонів¹³.

Той-таки К. Маркс у блискучій політологічній праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» на прикладі ротшильдівських фінансово-люмпенських плутократій (якими можна вважати всі французькі режими, починаючи

¹² У художній літературі це явище блискуче описано в «Людській комедії» О. де Бальзака та романах Е. Золя, насамперед у «Грошах».

¹³ Про все це дуже цікаво пише вже згадуваний Р. Шпорлюк у книжці «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста».

від Реставрації Бурбонів і закінчуючи Четвертою республікою) блискуче описує того спрута, який висмоктує всі життєві соки із суспільства: «Оскільки фінансова аристократія видавала закони, керувала державою, розпоряджалася всією організованою суспільною владою, самим фактом власного панування та за допомогою друкованого слова підкоряла собі масову думку, в усіх сферах... панували та ж проституція, той же безсоромний обман, та ж жага збагачення не шляхом виробництва, а шляхом спиртного привласнення уже наявного чужого багатства. Саме на вершині буржуазного суспільства нездорова та порочна похоть проявилася в тій неприборканій – на кожному кроці несумісній навіть з буржуазними законами – формі, в якій породжене спекуляцією багатство шукає собі задоволення згідно своєї природи, так що насолода стає розпустою, а гроші, бруд і кров зливаються в один потік. Фінансова аристократія як за способом свого збагачення, так і за характером своїх насолод є не що інше, як відродження люмпен-пролетаріату нагорі буржуазного суспільства». Чи не правда, це звучить гранично актуально?! Хіба що єдина деталь сучасності, відсутня за часів К. Маркса, – це продаж можновладцям наукових ступенів.

Багато спільного із цим режимом можна знайти і в інших європейських країнах на межі XIX–XX ст. – Австро-Угорщині, Італії, Іспанії, Росії і навіть Великій Британії, а також за океаном. А найсумніше, що ця жахлива картина панування люмпенської «фінансової аристократії» в усіх барвах спостерігається зараз на так званому пострадянському просторі!

Важливо, що на певному етапі боротьба за максимізацію прибутку й мінімізацію витрат способом створення фінансової монополії виходить на міжнародну арену. Згадаймо в цьому зв'язку знамениті ознаки імперіалізму, сформульовані В. Леніним у праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» на основі розробок Дж. Гобсона, Р. Гільфердінга, М. Бухаріна та Р. Люксембург. Головними з них є становлення міжнародних, насамперед банківських, монополій, переважання вивозу капіталу над експортом товарів, загострення боротьби за ринки збуту й, нарешті, зрощення фінансового капіталу з промисловим, яке правильніше було б назвати повним підпорядкуванням останнього першому. Звідсіля й посилення криз перевиробництва (точніше – недоспоживання), зумовлене передусім падінням купівельної спроможності, і «зростання протиріч у світовій системі імперіалізму».

Узагалі слід зазначити, що становлення системи лихварського капіталізму нерозривно пов'язане зі зростанням колоніальної експансії та загальносвітової військової конфліктності. Війна надзвичайно вигідна справа з погляду фінансиста, а тому варто вкладати кошти в її розпалювання, чим з успіхом займалися ті ж таки Ротшильди ще з часів Наполеона. Крім того, як і в повсякденному житті, країна-боржник, змушена брати нові кредити для покриття старих боргів, дуже швидко стає неплатоспроможною, і тут потрібні сухопутні та броненосні морські «колектори»¹⁴ для вибивання останньої значки й залишків майна.

¹⁴ На знаменитій карикатурі 1904 р. один із кораблів саме так і називається.

Та це аж ніяк не все. Річ у тому, що згадані економічно-фінансові спекуляції, які дають змогу отримувати надприбуток набагато легше, аніж інвестиції у виробництво, на національному рівні неминуче призводять до вповільнення економічного зростання і небаченої поляризації доходів між купкою фінансистів та їхніх прислужників і більшістю тих, кому залишається за безцінь продавати свою фізичну й розумову працю. Потреба зменшити напругу в суспільстві вимагає винесення своїх внутрішніх соціально-економічних проблем назовні. Це робиться і з метою згуртування натовпу старим як світ методом відшукування зовнішнього ворога й задля здобуття додаткових коштів на купівлю лояльності в країні базування. Пошук додаткових сфер прикладення капіталу неминуче породжує ворожнечу між найпотужнішими світовими хижаками-кредиторами.

Усі згадані процеси зійшлися в одну точку в 1914 р., вибухнувши Першою світовою війною. Фактично мотивація, якою керувалися головні тогочасні гравці світової політики, всі до одного зацікавлені в цій війні, вже може бути названа не просто фінансовим імперіалізмом, а справжнім ліберальним тоталітаризмом. А комунізм і нацизм як антиліберальні форми тоталітарної ідеології, яка оформлювалася в той час, значною мірою стали реакцією на тоталітаризм ліберальний. Звідсіля й затяте протистояння нацистів «єврейським» лібералізмом та комунізмом, комуністів – фашизму й західним демократіям. Звідси й тимчасове співробітництво нацистів та комуністів на ґрунті протистояння спекулятивному західному капіталу. На жаль, осмислення всіх цих складних процесів пізніше потонуло в риториці про співпрацю двох кривавих режимів проти «всього вільного світу».

Російська імперія була змушена взяти участь у Великій війні, незважаючи на свою промислову, організаційну і військову слабкість, повною мірою продемонстровану у війні з Японією 1904–1905 рр., й дедалі більшу соціальну напругу, яка вже спричинила Першу російську революцію. Це сталося, бо на той момент Росія вже була в боргах як в шовках перед країнами Антанти, насамперед Францією. До того ж вона, попри всі теревені про небачене економічне зростання, зберігала статус сировинної колонії Заходу (замість нафти та газу тоді було зерно) й конче потребувала взяття під контроль проток, через які йшов експорт¹⁵ [6].

От ми й підійшли до розуміння причин того, чому Антанта не могла й не хотіла за підсумками Першої світової війни ані «відпустити з миром» Німеччину, ані погодитися на отримання незалежності Україною.

Союзники також прекрасно усвідомлювали, що з відділенням України Російська імперія обвалиться, наче картковий будиночок. Але про який демонтаж «единой и неделимой» могло йтися, якщо загальний борг Росії лише перед Францією становив астрономічну на той час суму – 11 млрд золотих франків?! Однак довгострокові утрати Антанти від ліквідації Російської імперії набагато перевищували обсяг неповернених кредитів. Адже, як ми знаємо сьогодні з практики МВФ, країни-боржники знову і знову змушені вдаватися до нових

¹⁵ Загроза закриття Босфору й Дарданелл для російської торгівлі видавалася реальною в контексті зближення Туреччини з Германською імперією, з якою Росія, змушена йти у фарватері Антанти, мимоволі вступила у протистояння.

запозичень для виплати відсотків, які врешті виявляються набагато більшими, ніж початкове тіло боргу [7].

Україна тоді була головною житницею (понад те, через чорноморські порти йшов основний обсяг хлібних поставок), а отже, і джерелом доходів та умовою платоспроможності Російської імперії. Крім того, саме в промислові підприємства на території України було вкладено найбільші британські та французькі капітали. А в незалежній Україні ці підприємства з великою імовірністю були б націоналізовані – якщо не соціалістами із Центральної Ради чи Директорії, то П. Скоропадським, який надихався ідеями В. Липинського про націонал-класократичну монархію.

Отже, «сердечним союзником» було не до проявів геополітичної далекоглядності: втрачені гроші буквально застили їм очі¹⁶. Але, поставивши на Білий рух, вони врешті програли, оскільки перемогли більшовики, які не тільки не збиралися платити за царськими боргами, а й невдовзі відмовились надати обіцяні концесії.

Слід пам'ятати, що за наслідками Першої світової війни й самі країни Антанти опинились у борговій кабалі – тепер уже перед Сполученими Штатами. Борги перед США відіграли також важливу роль у політиці Англії та Франції щодо німецьких репарацій, ставши однією з причин граничної непоступливості союзників у переговорах про відтермінування виплат.

Повертаючись до теми репарацій, зазначимо: ще до висунення репараційних вимог переможці в «найкращих» традиціях мародерства вдалися до гігантських прямих конфіскацій майна. За умовами Версальської угоди Німеччина мала передати переможцям 371 тис. голів худоби, 287 млн тонн вугілля, половину запасів хімікатів, 150 тис. товарних і 10 тис. пасажирських вагонів, 5 тис. локомотивів, усі торговельні судна водотоннажністю понад 1600 тонн і половину – понад 1 тис. тонн; разом із відторгненими територіями було втрачено 75 % запасів залізної руди, 26 % вугілля, 15 % рілли, майже всю текстильну промисловість. Ці цифри означали розпад господарства й цілковиту неплатоспроможність Німеччини. Однак Лондонським ультиматумом було передбачено окупацію німецьких територій у разі відхилення від графіку виплат. Спроби їх прихованого саботажу, так званої політики виконання, призвели до французької окупації Рурської області та поділу Верхньої Силезії¹⁷.

Та хоч би яким важким був тягар репарацій, вирішальною причиною фінансово-економічної катастрофи в поверженій Німеччині стали механізми їх сплати, до яких вдалися ваймарські «молодореформатори». З метою «заощадження золотовалютних резервів» вони розкрутили маховик гіперінфляції, звільняючись від зобов'язань за миттєво знеціненими облігаціями військових позик, а заодно

¹⁶ До речі, епопея з царськими боргами триває. Після часткових виплат М. Горбачовим та Б. Єльциним позови Французької асоціації тримачів облігацій царських позик до Російської Федерації мають місце й досі.

¹⁷ Ці акції загострили антипольські настрої в Німеччині й змусили В. Ратенау шукати протидію французько-польському альянсу в зміцненні відносин із радянською Росією. Це забезпечило більшовикам в умовах міжнародної ізоляції доступ до передових технологій, зокрема в авіаційній промисловості.

«звільняючи» німців від їхніх заощаджень і перетворюючи заробітну плату на фікцію. Невдовзі долар коштував уже мільярди марок, а бюджетні витрати рахувалися квінтільйонами. Цей процес не випадково отримав назву «внутрішніх репарацій».

Усе це спричинило страшне безробіття й голод, тож на Заході дедалі гучніше лунали голоси про неминучість нової війни. Безпосереднім результатом такої «шокової терапії», або «санації», в Німеччині 1920-х рр. стала радикалізація лівих і правих рухів, перетворення НСДАП із маргінальної політичної секти на реальну силу та перша її «проба пера», відома як Півний путч. Отже, саме в цей момент на арену світової історії вийшов нацизм.

Налякані перспективами нової революції, союзники ухвалили так званий план Дауеса. У Німеччині було запроваджено тверду національну валюту – райхсмарку, причому деномінація становила 12 порядків (1 трлн : 1). Стабільність її курсу забезпечувалася американськими кредитами¹⁸, коштом яких також сплачувалися репарації [8]. Тобто відбулася своєрідна конвертація частини репараційних зобов'язань перед Антантою в борги за американськими кредитами (з відповідними відсотками). Водночас країна остаточно підсіла на голку зовнішнього позичання, лише несуттєво й тимчасово послабивши репараційний зашморг¹⁹ [9]. Цей кредитний доларовий потік на деякий час дав змогу навіть наскрізь прогнилій Ваймарській республіці створити ілюзію економічного буму «золотих двадцятих», насправді майже не вплинувши на розвиток реального сектору.

І нарешті, на третьому етапі «економічного порятунку» Німеччини, який отримав назву плану Юнга, за сценарієм американських банківських кланів одночасно з незначним послабленням репарацій було висунуто суворі умови: виплати Німеччини мали повністю покривати виплати Англії та Франції за американськими кредитами. «Nothing personal, just business» – спрацювали традиційні механізми лихварської експропріації. Унаслідок цього невдовзі висохли і джерела кредитування, адже через падіння платоспроможності опустились і кредитні рейтинги Німеччини, а також знецінилися її активи, великою частиною яких на той момент і так уже володіли американські корпорації. Неупереджені експерти тих часів оцінювали ситуацію як передання в заставу не просто німецьких активів, а й усїєї держави.

А далі настали 50-відсоткове падіння економіки, стрімке зростання безробіття, крах парламентської системи й намагання керувати країною в режимі надзвичайних станів. І на тлі стрімкого загострення політичної кризи, фактично колапсу німецького суспільства, перемога нацистської партії на чергових позачергових виборах та прихід Гітлера до влади були закономірними.

Коротка історія Ваймарської республіки є повчальною для України в тому сенсі, що історія нікого нічого не вчить. Адже за роки незалежності наша країна

¹⁸ На покриття емісії було видано кредит у \$ 190 млн під 7,75 %, що на два пункти перевищує загальноприйнятий відсоток.

¹⁹ Планом Дауеса було передбачено збільшення щорічних платежів у міру зростання німецької економіки – так, щоб вони становили 3–4 % національного доходу, однак не менше ніж 1 млрд марок.

повторювала й повторює надалі крок за кроком той шлях, який привів міжвоєнну Німеччину до катастрофи.

Звісно, в цьому порівнянні слід враховувати, що «стартові умови» Німеччини були незрівнянно гіршими, отже, кроки Ваймарського режиму багато в чому мали вимушений характер.

Україна в 1991 р. не програла війни, зберегла своє майно, й над нею не висіли репараційні платежі. Однак механізми «внутрішніх репарацій», за яких одночасно з тотальним зубожінням народу небачено наживаються фінансові тузи, до болю нам знайомі.

Введення після періоду купонно-бартерного колапсу й гіперінфляції «твердої» гривні (початковий курс до долара 1,8 : 1), яка також стабілізувалася коштом кредитів та валютних інтервенцій, викликало «бум» нульових, який відзначився, зокрема, забудовчим «беспределом» у Києві. Але нічого не було зроблено для розвитку реального сектору – і Україна зустріла російську агресію без армії, неспроможна власними силами її озброїти.

Зрештою, передбачене планом Дауеса зростання боргового навантаження на Німеччину в міру зростання її економіки майже збігається з кабальними умовами «реструктуризації» українських боргів експрем'єром А. Яценюком [10].

Також, як відомо, Лондонський ультиматум фактично встановлював у Німеччині режим зовнішнього управління в галузі економічної політики, зобов'язавши її ухвалювати будь-які закони, що їх переможці вважатимуть необхідними для забезпечення вчасних виплат. Як тут не згадати сумнозвісні «закони МВФ» у сучасній Україні? Однак така втрата суверенітету, яка в Німеччині сприймалась як національна катастрофа, деяким українським «інтелектуалам» чомусь здається запорукою вирішення всіх проблем [11].

Але парадокс полягає в тому, що саме із занепадом німецької економіки здешевіли й цінні папери простих американських акціонерів німецьких компаній. Це, безумовно, наблизило настання Великої депресії. Тобто, як завжди відбувається в таких випадках, американські банкіри, наживаючись, рубали гілку, на якій сиділи. І саме ця перша в історії людства світова економічна криза 1929 р. (точніше катастрофа, типологічно схожа з тим, що відбувається зі світовою економікою сьогодні) стала безпосереднім прологом до Другої світової війни.

Як відомо, її спусковим гачком став крах Нью-Йоркської біржі, який дав старт небаченій рецесії економіки найпотужнішої в світі індустріальної держави. Не вдаючись у деталі вкрай заплутаного і все ще дискусійного механізму «Чорного четверга», зазначимо лише, що головною причиною цього явища стало те, що описана система фінансового імперіалізму вперше в історії бумерангом ударила по головному кредитору планети. Адже, побудувавши своє процвітання на зисках, отриманих від Першої світової війни, США вперше подвоїли свій золотий запас (знову він подвоївся після Другої світової).

Перебравши від Великої Британії роль головного експортера капіталів, Америка вирішила, що схопила бога за бороду й тепер зможе реалізувати давній

міф про себе як «землю обітовану», «суспільство рівних можливостей», у якому кожний американець будуватиме собі квітуче життя, та ще й, як казали в СРСР, на «нетрудові доходи». Оскільки, згідно з доктриною екстремістського лібералізму (який не випадково називається монетаризмом), головний механізм отримання прибутку полягає в тому, що «гроші роблять гроші», виникла ілюзія, що ця фінансова піраміда, спираючись на найпотужніший у світі «економічний базис», стане вічним символом американського процвітання і що в цьому інтереси фінансових магнатів повністю збігаються з інтересами «простого американця».

Насправді ж це призвело до чергового спалаху «голландської хвороби», який уже набув ознак пандемії, адже згадана піраміда, цей масонський символ могутності й стабільності, зображений на доларовій купюрі, як виявилось, будувалася догори дригом.

Багато писалося про те, що світова економічна катастрофа, детонатором якої стала національна фінансова криза в США, фактично дала змогу нацистам не тільки прийти до влади, а й негайно розгорнути реалізацію вже давно сформульованих у «Mein Kampf» реваншистсько-експансіоністських планів побудови «Тисячолітнього райху». Але мало хто замислюється над тим, що саме внаслідок цієї катастрофи було також випущено з клітки того самого «кривавого комуністичного звіра», якого на словах так боявся Захід.

Адже для більшовицького керівництва, яке спиралося на ленінську тезу про настання епохи «війн і пролетарських революцій», економічна криза, внаслідок якої до краю загострюються «протиріччя між найбільшими імперіалістичними хижаками», знаменує нову світову війну, а отже, й переддень світової революції, яка остаточно знищить капіталізм і приведе до перемоги комунізму. А це своєю чергою означало, що перша у світі соціалістична держава, яка перебуває у «ворожому оточенні», вступає в цю епоху слабкою, отже, повинна негайно форсувати підготовку до війни.

Саме в 1929 р., виступивши на пленумі з доповіддю «Про правий ухил», Й. Сталін піддав гострій критиці бухарінську тезу про «знищення класів шляхом згасання класової боротьби і вродання капіталізму в соціалізм» і сформулював натомість ідею про загострення класової боротьби в міру побудови соціалізму й необхідність введення так званих надзвичайних заходів щодо селянства, які прямо назвав даниною. Відкидаючи бухарінську формулу «змички міста із селом», він закликав дати останній рішучий бій не тільки куркулю, а й середняку, тобто фактично всьому селянству як «останньому капіталістичному класу». У листопаді того самого року Й. Сталін пише статтю «Рік великого перелому», яка дає старт форсованій «суцільній колективізації» і стає її ідеологічним підґрунтям. Нарешті, в грудні він висунув гасло: «П'ятирічку – в чотири роки!». Було переглянуто в бік майже двократного збільшення всі планові показники темпів індустріалізації!

Колективізація була зумовлена необхідністю форсувати виробництво головної статті експорту – зерна, на гроші від продажу якого й купували технології, обладнання, зразки озброєння, сплачували величезні гонорари

закордонним спеціалістам. І цей страшний удар, як завжди, припав головним чином на Україну. Отже, й Голодомор, у якому дивом вижили батьки автора, спричинений не тільки зловісними планами Й. Сталіна раз і назавжди позбавити українців прагнення до незалежності, а й бажанням американських банкірів вічно знімати пінки з версальської Європи.

І це ще не все. Через кризу в США було остаточно прорвано економічну блокаду СРСР з боку капіталістичних держав. Адже Велика депресія на практиці означала обвал виробництва, безпосереднім наслідком якого також став справжній голодомор, зіставний з українським, коли, за деякими джерелами, в країні з найпотужнішою економікою загинуло кілька мільйонів громадян (називаються цифри 5 млн і навіть 7 млн!). Цей період в історії США, м'яко кажучи, ніколи не афішувався. В Інтернеті можна знайти багато суперечливих матеріалів на цю тему. Але, на наш погляд, історика не може не насторожувати, що в усіх підручниках офіційно визнаються факти падіння економіки більш ніж на 50 %, закриття 5 тис. банків, знецінення облігацій на \$ 40 мдрд, розорення 5 млн фермерських господарств, безпрецедентний рівень безробіття – 15 млн осіб – тощо. І водночас відсутня інформація про зростання смертності внаслідок тієї соціально-економічної катастрофи!

Однак є незаперечні свідчення сучасників. Видатний американський прозаїк Дж. Стейнбек, який зі страшною художньою силою описав цю трагедію в романі «Грона гніву», в 1938 р. повідомляв своєму літературному агентові: «Мушу знову вирушити у внутрішні долини. Там помирають голодною смертю п'ять тисяч сімей. Не просто голодують, а помирають від голоду. Влада намагається надати їм допомогу продуктами й медичним обслуговуванням, але фашиствуючі групи банкірів, великих фермерів, володарів компаній комунальних послуг саботують усі ці намагання. ...Може, мені вдасться допомогти проламати голови усім цим убивцям»²⁰.

Так ось, щоб якось підтримати виробництво на плаву, американці, які до того вже «обпеклися» на контрактах із Радянським Союзом, були змушені знову піти на співпрацю зі сталінським режимом, забезпечивши більшу частину його військової потуги. За останніми підрахунками, в СРСР працювало близько 20 тис. лише американських інженерів, які побудували понад 500 підприємств, включно зі Сталінградським та Харківським тракторними заводами [12]. Трагізм ситуації полягає в тому, що порятунок від голоду американських безробітних був оплачений і українськими селянами, які ціною свого життя «заробляли» валюту для авральної індустріалізації.

Досить поширеною є версія про безпосередню зацікавленість США й особисто Ф. Рузвельта в новій війні як єдиному засобі подолання кризи, перед якою начебто спасував «Новий курс»²¹. Однак, на нашу думку, головним мотивом

²⁰ Каліфорнійська асоціація фермерів намагалася притягти письменника до суду за наклеп, однак усі факти, про які він писав, виявилися підтверджені офіційними документами.

²¹ Слід зазначити, що ключові законодавчі ініціативи «Нового курсу» були заблоковані Верховним судом під тиском фінансових кланів Дюпона, Морґана та Меллона.

було прагнення Америки остаточно скасувати фінансову гегемонію Британської імперії (що й було зроблено в 1944 р. у Бреттон-Вудсі, коли долар став світовою резервною валютою). Тобто суть двох світових війн полягала в тому, щоб у спільній битві проти німців Америка перемогла Британію. Як тут не згадати золоті слова Ілліча, що політика є не чим іншим, як концентрованим виразом економіки, або, перефразовуючи класика військового мистецтва К. фон Клаузевіца, «війна є продовженням економічної політики іншими засобами»!

Тому, незалежно від суті міжвоєнних політичних режимів у Німеччині чи Росії, нова світова бійня за переділ світу була закономірно невідворотною, адже саме до цього вели тенденції розвитку фінансового імперіалізму, які російський історик В. Галін влучно характеризує як «політекономію війни».

Отже, трактування «короткого ХХ століття»²² як епохи протистояння демократії і тоталітаризму в двох світових війнах і одній «холодній», яка закінчилася переконливою перемогою демократії, не витримує критики. Натомість можна говорити про те, що в міжвоєнний період на Заході остаточно сформувався свій тип тоталітаризму – монетарно-ліберальний, і у Другій світовій зчепились між собою не два, а три тоталітарні монстри, кожний із яких зазіхав на глобальне панування і створення «нової людини» за власними догмами²³.

Тому зовсім не дивно, що коли в середині 1930-х рр. голова ОУН Є. Коновалець, не вірячи в декларовані добрі наміри Гітлера щодо України, марно прагнув установити зв'язки з Великою Британією, водночас намагаючись переконати тодішніх «стовпів демократії» в грабіжницькому характері Версальської та Ризької угод, а також у тому, що уклавши в 1930-х рр. пакти про співробітництво з СРСР, Британія і Франція розв'язують Сталіну руки для ще більшої експлуатації України, він не був почутий. Адже зануреним у власні геополітичні розбірки «сильним цього світу» вже було не до України, що, як і сьогодні, залишалась для них «зниклою малою величиною».

На противагу до західних і наших доморощених політологів, які й надалі блукають між двома соснами комунізму та нацизму, не помічаючи третьої, вже в ті часи видатні мислителі й діячі культури били на сполох. Найкраще за все тоталітарну атмосферу «цитаделі демократії» описує А. де Сент-Екзюпері. Незадовго до загибелі в бойовому вильоті (і, за символічним збігом, напередодні створення МВФ) він із невимовною гіркотою писав у знаменитому «Листі до генерала Х»:

«...Загалом в усьому світі існує тільки одна проблема, одна-єдина. Надати людям духовного значення... Що з того, якщо ми виграємо війну, якщо ми матимемо від цього сто років криз революційної епілепсії? Коли німецьке питання буде нарешті врегульоване, почнуть поставати всі справжні проблеми. Малоймовірно, що спекуляції на американських біржах, коли скінчиться ця війна, буде досить, як і у 1919 р., щоб відволікти людство від його справжнього клопоту. За браком сильної духовної течії з'являться, наче гриби, тридцять шість сект, які

²² У концепції Е. Гобсбаума період 1914–1991 рр., тобто від початку Першої світової війни до розпаду СРСР.

²³ Картина трьох тоталітарних імперій, які весь час воюють між собою, періодично міняючи союзників і супротивників, блискуче описана Дж. Орвеллом у романі «1984».

пожиратимуть одна одну. Сам марксизм, надто старомодний, розпадеться на множини суперечливих неомарксизмів.

...Ми напрочуд добре кастровані, але отак ми нарешті вільні. Нам відтинають руки, ноги, а потім дають свободу ходити. Але я ненавиджу цю добу, де людина за умов “загального тоталітаризму”, стає лагідною, вихованою і спокійною. І нас спонукають вважати це за моральний прогрес!

У марксизмі я ненавиджу тоталітаризм, до якого він веде, людину там визначено як виробника і споживача²⁴... А в нацизмі я ненавиджу тоталітаризм, на який він претендує самою своєю сутністю. Проведіть робітників Руру перед ван Гогом, Сезанном і лубочною картинкою. Вони, звичайно, проголосують за лубочну картинку. Ось істина народу! Кандидатів Сезанна, кандидатів ван Гога, всіх великих нонконформістів запроторюють до концтабору, а поневолену худобу живлять лубочними картинками. Але куди йдуть США і куди йдемо ми? За цієї доби універсального функціонування? Людина-робот, людина-мураха, людина, що, мов маятник, переходить від праці на конвеєрі... до гри в белот. Людина кастрована й позбавлена всіх своїх творчих здібностей...».

А тим, хто захоче звинуватити нас в антиамериканізмі, нагадаємо слова всесвітньо відомого фінансового спекулянта Дж. Сороса, який називає систему сучасного тоталітаризму «ринковим фундаменталізмом». У своїй книжці «Епоха помилок: світ на порозі глобальної кризи», намагаючись зрозуміти, «що не так з Америкою», він доходить висновку, що головна вада полягає у споживацтві. Причому йдеться насамперед «про надто велике схиляння перед успіхом – що вимірюється грошима – у збиток сутнісним цінностям», унаслідок чого «Америка зазнає поразки. Ейфоричне суспільство, зовсім не стурбоване пошуками істини, не вміє подивитися в очі суворій дійсності. Це робить його вразливим для різного роду брехливих ідеологій, орвеллівського новоязу та інших форм брехні...».

Новітні кризові події – і ті, які вже настали, й ті, що ще чекають на людство, змушують по-іншому подивитися на історію минулого століття. Як виявилось, глобальні протиріччя тоталітарної доби не були вирішені Другою світовою війною. Всесвітня війна, ланками якої були війни та катастрофи ХХ ст., триває. І Україна, як завжди, перебуває в центрі цих драматичних подій.

Джерела та література:

1. Шморгун О.О. Авторитарний вимір демократії: еліта проти антиеліти / О.О. Шморгун // Народний депутат. – 2010. – № 62–63. – С. 24–29.
2. Шморгун О.О. Невідома війна. Чому нам треба пам'ятати цю Перемогу / О.О. Шморгун // День. – 2000. – № 80.
3. Там само.
4. Лавський С. Про роль українців у Другій світовій війні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mena.org.ua/blog/pro-rol-ukrajintsiv-u-druhij-svitovij-vijny/. – Назва з екрана.

²⁴ Письменник, очевидно, мав на увазі радянський комунізм. Що ж до марксизму, то він не зводиться до економічних викладок. Його гуманістичний сенс блискуче розкрито Е. Фроммом у праці «Марксова концепція людини».

5. Шморгун О.О. Світова фінансова криза у цивілізаційному вимірі / О.О. Шморгун // Філософська думка. – 2009. – № 2. – С. 56–71.
6. Шморгун О.О. Перша світова війна: причини і наслідки у геостратегічному вимірі / О.О. Шморгун // Перша світова війна: історичні долі держав і народів: збірн. наук. праць. – К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. – С. 36–53.
7. Шморгун О.О. Фінанси і майбутнє глобальної економіки / О.О. Шморгун // Перехід-IV. – 2000. – № 3. – С. 21–32.
8. Галин В.В. Тупик либерализма. – Москва: Алгоритм, 2007. – 416 с.
9. Там само.
10. Финансист рассказал о шокирующих условиях списания долга Украины, о которых умолчал Яценюк // Пресса Украины. – 2015. – 27 сентября.
11. Контроль у поєднанні з підтримкою // День. – 2016. – 29 лютого.
12. «Америка России подарила паролод...». Секреты сталинской индустриализации // Совершенно секретно. – 2012. – № 6 (277).

© **Александр ШМОРГУН**

«НА ВОЙНЕ КАК НА ВОЙНЕ»

В статье даны характеристика и критика сформировавшихся на протяжении последних десятилетий идеологических подходов к оценке роли Украины и украинцев в победе антигитлеровской коалиции над Германией во Второй мировой войне. Тема анализируется с точки зрения борьбы украинской нации за государственную независимость в течение предыдущего исторического периода в контексте последствий для Украины, Европы и мира нового порядка, установленного после окончания Первой мировой войны и появления Версальской системы соглашений. Коммунизм и нацизм рассматриваются как антилиберальные формы тоталитарной идеологии, возникшие в качестве реакции на приобретение финансовым империализмом форм либерального тоталитаризма.

Ключевые слова: Первая мировая война, Вторая мировая война, либерализм, либеральный тоталитаризм, антилиберальные формы тоталитарной идеологии, национал-социализм, Украина, Германия.

© **Oleksandr SHMORHUN**

“AT WAR AS AT WAR”

The article describes and criticizes the ideological approaches formed over the past decades to assess the role of Ukraine and Ukrainians in the victory of the anti-Hitler coalition over Germany in the Second World War. The topic is analyzed from the point of view of the Ukrainian struggle for independence during the previous historical period in the context of consequences for Ukraine, Europe and the world caused by the “New Order” that was established after the First World War and the Versailles system. Communism and Nazism are considered as anti-liberal forms of totalitarian ideologies which were a reaction to the acquisition of financial imperialism of the liberal form of totalitarianism.

Keywords: First World War, Second World War, liberalism, liberal totalitarianism, anti-liberal forms of totalitarian ideology, National Socialism, Ukraine, Germany.

ОСОБЛИВОСТІ ПОВОЄННОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

УДК 159.944.4:612.8-009]:355.01-053.4/.67]:[364-785/-786:394.23](477-11)“20”

© **Тетяна ЮРОВА**

ЛІКАРНЯНА КЛОУНАДА ЯК ФОРМА КРЕАТИВНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТЕРАПІЇ В РЕАБІЛІТАЦІЇ «ДІТЕЙ ВІЙНИ»

Війна на Сході України через масу стресогенних факторів, що пов'язані із загибеллю рідних та близьких, зміною місця проживання, побутовою невлаштованістю, істотно вплинула на психічне здоров'я не тільки учасників бойових дій, а й населення. Найбільш уразливими категоріями постраждалих стали діти й підлітки, їм потрібна комплексна реабілітація, важливе місце в якій посідають сучасні форми та методи креативної культурної роботи, зокрема й клоунотерапія.

Ключові слова: ПТСР, психотравма, діти, підлітки, культурологічне забезпечення, реабілітація, адаптація, лікарняна клоунада, клоунотерапія.

За статистикою, на підконтрольній українській владі території близько 11,5 тис. дітей і підлітків Луганщини й 17,4 тис. юних донеччан отримали статус дитини, яка постраждала від війни на Сході України [1; 2]. У понад 2 тис. дітей один із батьків військовослужбовець ЗСУ, який загинув під час виконання бойових завдань. Загалом 580 тис. українських дітей і підлітків, за оцінкою ЮНІСЕФ, постраждали від збройного конфлікту [3]. Усе це дає підстави упевнено констатувати, що проблема дитячої та підліткової реабілітації постраждалих унаслідок війни вийшла на державний рівень і потребує не тільки медично-психологічного впливу, а й привернення уваги та відповідної діяльності уряду, політиків, соціальних служб, культурологів, різних громадських і благодійних організацій. Для отримання швидких і позитивних результатів реабілітаційної роботи необхідними є нові підходи з широким використанням сучасних форм і методів, які надає креативна культурологічна терапія, що дедалі активніше входить у практику українських психологів, діячів культури та мистецтв, культурологів.

Тему ефективності лікувальної клоунади в лікувально-реабілітаційному процесі дітей та підлітків досліджували такі зарубіжні психологи, як

Л. Лінге, К. Форд, Г. Кортні-Пратт, Л. Теш, К. Джонсон, Т. Сіротіна, С. Міллер, М. Рочева [4–7]. Л. Картрайт вивчав реабілітаційні фактори в післявоєнному дитячому психоаналізі, серед яких важливу роль відводив лікарняним клоунам [8]. Вітчизняні науковці Г. Дубровинський, І. Литвиненко та О. Данілова, розглядаючи роль ігрової терапії в реабілітації дітей після спричинених війною травм, основну увагу зосередили на тренінгах [9; 10]. Важливий культурологічний аспект цього креативного методу роботи лікарняних клоунів із маленькими пацієнтами поки що не мав належного відображення у вітчизняних наукових дослідженнях, хоча вже від 2012 р. волонтерський рух лікарняної клоунади почав упевнено входити в соціокультурну та психологічну практику лікування й реабілітації українських дітей і підлітків.

Метою і завданнями статті є вивчення та аналіз практики лікарняної клоунади як форми креативної культурологічної терапії в лікуванні та реабілітації важкохворих і постраждалих від психотравм українських дітей та підлітків.

Термін і поняття «креативність» ввів у науковий обіг у середині ХХ ст. відомий творець «моделі структури інтелекту», американський психолог Дж.П. Гілфорд. У перекладі з латини «creatio» означає «створення», а «creative» – «творче, незвичайне». Тобто практично «креатив» – це вирішення будь-якої проблеми нестандартним і швидше навіть елегантним способом. При такому трактуванні креативність асоціюється зі свободою творчості й відсутністю тісних рамок у вирішенні широкого спектра завдань із безлічі галузей.

На жаль, нерідко психологи й культурологи, використовуючи цей термін стосовно психологічної реабілітації пацієнтів, звужують поняття, зводять його лише до арттерапії із застосуванням різних видів мистецтва. Така монополізація терміна ріднить їх із рекламниками 1990-х рр., які одними з перших запустили поняття «креатив» у сленговий професійний ужиток, прив'язавши його до рекламного бізнесу й асоціюючи з незвичайними слоганами, логотипами, зображеннями, текстами, відеороликами. У наш динамічний час поняття «креативність», на думку автора, набуває стосовно реабілітаційного процесу такого змісту, як «сміливість», «нетривіальність», «нетиповість», «нешаблонність», «неординарність», «нестандартність», «нетрадиційність», «новизна», «оригінальність», «використання своєрідних, несподіваних підходів у творчості за допомогою незвичного інструментарію та ресурсів». Такий підхід відповідає твердженням самого Дж.П. Гілфорда: «Креативність – це процес дивергентного мислення. Під креативністю слід розуміти здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення» [11].

У такому трактуванні креативна терапія є піклуванням про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я дитини, групи, колективу різноманітними засобами творчої діяльності. Тут на перший план виходять завдання загального, культурного і творчого розвитку, виховання, соціалізації.

До видів креативної терапії можна зарахувати клоунотерапію, бо вона передбачає введення особливих правил у взаємини дітей і дорослих, керівників

реабілітаційного процесу та його учасників. Задіяння клоунади як терапевтичного засобу відновлення травмованої психіки дитини заторкує відразу кілька аспектів особистісно-соціальної взаємодії в сучасному суспільстві. Це і гра, яка залучає маленьку людину до соціуму, й отримання емоційного задоволення, й організація дозвілля, і створення душевного комфорту та відчуття безпеки, бо дитина перебуває в обстановці довіри й доброзичливості [12, 270]. Усе це разом створює позитивну мотивацію до відновлення та одужання.

Госпітальна (лікарняна) клоунада (англ. Clown Care) – це нетрадиційна, унікальна і креативна форма надання соціально-культурологічної та психологічної допомоги дітям в умовах стаціонару. Цей вид терапії особливо важливий на самому початку перебування маленького пацієнта в стаціонарі, оскільки потрапляння в незнайоме соціально-культурне середовище з певним рівнем ізоляції, до незнайомих людей у білих халатах, може не тільки викликати емоційний стрес, психологічний дискомфорт, а й поглибити психотравму [13, 340–341]. У такому разі клоун (блазень, комік, паяц), знайомий практично кожному змалку, здатен виявитися містком між позитивними спогадами про минуле та формуванням довіри до нового статусу пацієнта. Лікарняний клоун виступає тоді в новому амплуа: не лише як розважальний персонаж, а і як постать підтримки травмованої дитини в її адаптації до нових умов. Своїм залученням до реабілітаційного процесу він розширює субкультуру медичного закладу, де основною виступає стереотипна особистість доктора або медсестри.

Донедавна поява клоуна в лікарняних установах була вкрай рідкісною і пов'язувалася переважно з різдвяними та новорічними святами або днями народження. У наш час інноваційне залучення цього розважально-ігрового персонажа як однієї з постатей культурологічного забезпечення психологічної реабілітації неповнолітніх, постраждалих від психотравм, надає йому нового, більш значущого статусу.

Світовій лікарняній клоунаді трохи більше ніж чверть століття. Утім, за такий короткий час цей вид креативно-ігрової терапії, будучи офіційно включеним до штатного розпису лікувально-реабілітаційних установ у Австрії, Ізраїлі, Канаді, США, Франції та деяких інших країнах, довів результативність спільної роботи клоунів із медичним персоналом у справі реабілітації дітей і навіть дорослих із ПТСР.

Одним із засновників лікарняної клоунади в Україні вважається польський громадянин Ян Томаш Рогала, який у 2006 р. переїхав із сім'єю до м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро). У 2007 р. за особистою ініціативою під псевдонімом Ліхтарик він почав відвідувати дитячі відділення лікарень міста, а у 2012 р. виступив одним із натхненників і творців волонтерського проекту «Доктор Клоун» Благодійного фонду «Допомагаємо», спрямованого на психологічну підтримку та реабілітацію важкохворих дітей [14; 15].

У межах проекту здійснюється індивідуальна і групова допомога неповнолітнім пацієнтам у лікарняних стаціонарах, працює безкоштовна Школа лікарняної

клоунади, проводяться різні масові агітаційні та благодійні заходи (Додаток 1). Навчання в школі починається з 18 років і триває 69 місяців. Заняття відбуваються у двох групах один раз на тиждень за напрямками: акторська майстерність, пантоміма, міміка, фокуси, основи імпровізації, ораторське мистецтво, моделювання фігур із повітряних кульок тощо [16].

Один із засновників лікарняної реабілітаційної клоунади в Західній Україні – вчитель історії та правознавства з м. Рівне, згодом учасник АТО, Тарас Обоїста (Додаток 2), який іще в шкільні та студентські роки захоплювався театром, а будучи вчителем, вів у школі театральний гурток, займався анімацією [18]. У 2012 р. він із кількома однодумцями став ініціатором створення на Рівненщині лікарняної клоунади, тоді ще нового для країни напряму волонтерської діяльності. Невдовзі цей рух оформився як партнерська організація, що почала співпрацювати з місцевим Благодійним фондом «Скарбниця Надії», який надавав допомогу лікувальним установам, дітям з онкологічними захворюваннями, обмеженими можливостями, сиротам і позбавленим батьківського піклування.

Сьогодні тільки на Рівненщині в обласній дитячій лікарні, міській лікарні, у відділенні паліативної та хоспісної медицини Дядьковицької районної лікарні, у Рівненському обласному госпіталі ветеранів АТО/ООС (сmt Клевaнь) працює в режимі швидкої допомоги понад 20 ентузіастів, практично – професійних лікарняних клоунів, які готові у будь-яку годину дня чи ночі прийти на допомогу постраждалим і хворим. Такий режим роботи передбачає тісний контакт не тільки з медперсоналом, а й із психологами медичних установ. Комплексний підхід до забезпечення успішного лікування та реабілітації пацієнтів розширив і професійний склад команди лікарняної клоунади: крім акторів і аніматорів, задіяно було педагогів, культурологів, художників, людей інших творчих професій, менеджерів, соціальних працівників.

Взаємодія з лікарнями, благодійними організаціями та фондами стала однією з ключових позицій у діяльності волонтерів лікарняної клоунади. У різних містах України сьогодні вони співпрацюють із такими добродійними структурами, як БФ «Запорука», БФ «Крила надії», Фонд допомоги онкохворим дітям «Краб», БО «Благодійний фонд психологічної підтримки у кризових ситуаціях «Анкора», БФ «Допомагаємо», БФ «Ти – АНГЕЛ», ВБФ «Крона», «Карітас України» та ін. [19].

Некомерційна ГО «Лікарняні клоуни України» (засновники – Марія Гавриловська та Наталія Бордзіловська) була створена у 2013 р. в м. Київ (Додаток 3) і вже з перших кроків своєї практичної діяльності зарекомендувала себе як ефективний засіб відновлення неповнолітніх після важких хвороб. Лікарняні клоуни працюють не самі собою, а через благодійні фонди, які допомагають медзакладам. Сьогодні дві київські творчі групи діють у чотирьох лікарнях: в Інституті раку за підтримки Фонду допомоги онкохворим дітям «Краб», у дитячій спеціалізованій лікарні «Охматдит» – спільно з МБФ «Таблеточки», ще у двох – співпрацюють із БФ «Запорука» та БФ «Допомагаємо» [20].

Хоч у наш час осередки лікарняних клоунів і самостійні незалежні організації відповідного типу створені практично в усіх великих містах України, потрапити до них не так просто. Відбір у професію має досить суворі критерії. І це виправдано, бо реабілітаційна робота відбувається не просто з маленькими, а ще й із хворими людьми. Щоб стати лікарняним клоуном, замало просто любити дітей і володіти неабиякими акторськими здібностями та комунікабельністю. Слід ще й уміти злагоджено працювати в колективі однодумців, де є представники різних спеціальностей: лікарі, психологи, соціальні працівники, а також батьки малюків і підлітків. Крім цього, потрібні високий потенціал креативності, вміння знаходити нестандартний вихід у складних ситуаціях. Варто також уміти «включати в собі дитину» й навпаки – відчувати в постраждалому рівного собі, бо діти із психотравмами нерідко дивляться на світ «дорослими очима».

Для оволодіння необхідними навичками роботи в системі реабілітації неповнолітніх ГО розробила спеціальний курс «Лікарняна клоунада», який передбачає безплатне навчання професії, репетиції, практикуми, тренінги, вчить різних аспектів взаємодії з кадровим та змінним контингентами медичних установ, орієнтує на постійне вдосконалення, допомагає напрацьовувати навички імпровізації [21].

Організація надає допомогу в реабілітації:

- у кризових ситуаціях під час тривалого лікування;
- під час агресивного медичного лікування у випадках поранень, ПТСР, онкології;
- за необхідності адаптації до нової, незвичної обстановки в стаціонарі;
- у передопераційний період і під час поступового виведення пацієнта з анестезії;
- з метою відволікання дитини під час медичних процедур і маніпуляцій (уколи, крапельниці, аналізи, фізіотерапія) для недопущення й нейтралізації лікувальних стрес-факторів;
- з метою поліпшення життєвого тону дитини, створення оптимістичного настрою і позитивного сприймання життя;
- у формуванні за допомогою гумору та сміхотерапії позитивного мислення, що через підвищення рівня ендорфінів сприяє зміцненню імунної системи організму та швидкому одужанню.

Діяльність «Лікарняних клоунів України» має два головні напрями:

1. Індивідуальний підхід до кожного постраждалого – робота в палаті: безпосереднє спілкування, інтерактив (інформаційний обмін), казки, фокуси, рольові ігри тощо.
2. Групова форма роботи в обладнаних госпітальних дитячих ігрових приміщеннях та куточках.

Практика довела одну з головних переваг креативної клоунотерапії – короткостроковість: уже після 510 занять прогрес у реабілітації пацієнтів, особливо неповнолітніх, стає дуже помітним.

В основі виступу клоуна – творча імпровізація, що дає змогу маленькому пацієнтові опинитись у центрі подій, стати активним героєм життєвої і водночас казкової вистави (Додаток 4).

Серед форм та методів роботи лікарняних клоунів головне місце посідає гра (ігротерапія). Вона допомагає дітям не тільки відволіктись, а й змінити сприймання дійсності, позбутися спогадів, жахів і фобій. Лікарняні клоуни активно використовують казкотерапію і театротерапію, яка сприяє перевтіленню дітей в образи їхніх героїв та ідеалів, відволікає від пригніченого стану, позбавляє стресів. Цьому також сприяють творча культурологічна терапія та різні традиційні форми арттерапії, як-от малювання, робота з піском, ліплення, аплікація тощо. Сміхотерапія, якій теж належить одне з провідних місць у реабілітаційній діяльності лікарняних артистів і аніматорів, гармонізує стан неповнолітніх пацієнтів, веселить їх, відволікає від постійного душевного та фізичного болю, страждань [22].

Способи та зміст роботи лікарняного й циркового клоунів мають масу принципових відмінностей, що пов'язано із цільовою аудиторією та ступенем контакту з дітьми. Лікарняні клоуни мінімально використовують грим, перуки, практично виключають маски, голосну мову, щоб дитина, втомлена від хвороби, відчула підтримку, побачила поруч живу доброзичливу і трохи казкову людину, не лякалася її, а довірилася. Сценічна дистанція в циркових колег, навпаки, передбачає більш агресивний грим, який краще сприймається на відстані, динамічність виступу, численні шумові ефекти, бо артисти арени позиціонують себе як аніматори, скоморохи й коміки, які прийшли веселити рухливу дитячу публіку.

У роботі лікарняних клоунів є певні нюанси й правила, як-от:

- не працювати з неповнолітніми без згоди їхніх батьків;
- не працювати з дитиною без її згоди;
- не заходити зі спини;
- враховувати зріст дитини, щоб не налякати її;
- не бути категоричними в спілкуванні;
- не нав'язувати своїх ігор, особливо на початку спілкування, а поспостерігати, чим займається дитина, і вже потім підключатися до її заняття;
- строго дозувати, особливо перші ігрові взаємодії;
- не фокусуватися емоційно на невдачах пацієнта під час гри й виконання завдання будь-якої складності [23].

Діяльність українських лікарняних клоунів дістала високу оцінку їхніх колег з Італії та Данії, які у 2010 р. відвідали Україну для обміну досвідом. Ось що написав Юрій Поліщук, представник громадської ради при МОЗ, член ради Рівненської обласної спілки учасників АТО/ООС, побачивши роботу лікарняних клоунів у госпітальній палаті: «Захоплююсь цими Людьми. Абсолютно широко і відверто. Я бачив результати їх професійної роботи. Ви і зараз можете бачити, як в змучене хворобою маленьке тіло повертається ДИТИНА» [24]. Вітчизняні фахівці та їхні європейські колеги переконані, що професійна лікарняна

клоунада – необхідний складник кожного дитячого лікувального закладу. Слід додати: особливо тих лікарень, де проходять реабілітацію «діти війни».

Креативність у роботі лікарняних клоунів передбачає постійний пошук, оновлення форм та методів роботи, використання сучасних технологій, як це практикують «доктори-клоуни» Латвії [25]. У період вимушеного карантину у зв'язку з пандемією COVID-19, наприклад, благодійна організація «Dr. Klauns» запропонувала маленьким пацієнтам новітні формати лікарняної клоунади. Серед них індивідуальні та групові онлайн-спілкування з «доктором-клоуном», які пройшли успішну апробацію в дитячих відділеннях у м. Рига, Валмієра й Цесіс (Додаток 5). У межах цього проєкту «Dr. Klauns», за домовленістю з фірмою «BITE Latvija», забезпечила лікувальні установи спеціальними електронними планшетами. Крім того, «Dr. Klauns» організувала для дітей і дорослих серію прямих ефірів і відеоскетчів у Instagram та Facebook для подолання «синдрому вимушеної госпіталізації» [26].

Клоун є доволі казковим персонажем, але стовідсоткову казку для хворих дітлахів створює жителька м. Денвер (США) Сара Інгл. Менеджер за освітою, вона на волонтерських засадах допомагає дітям, які перебувають на стаціонарному лікуванні. Дівчина переодягається в одну з дев'ятох принцес Діснея, співає, танцює, бавлячись із маленькими пацієнтами (Додаток 6). Їхня реакція була такою бурхливою, що навіть підштовхнула до заснування власної компанії «Princess Ever After». «Я ніколи не забуду того дня, – каже Сара, – коли мене попросили виступити для маленької дівчинки, яка святкувала початок перерви у лікуванні раку. Бачити, як її обличчя світиться, як вона співає зі мною, було просто неймовірним, і це був просто найдивовижніший день» [27].

Лікарняні клоуни України вносять свої неординарні рішення й креатив у роботу з дітьми. Традицією стає не тільки повсякденне стабільне обслуговування хворих неповнолітніх у стаціонарах, а й залучення до креативної лікарняної клоунади учасників різних фестивалів та шоу-проєктів. У цьому сенсі показовим є Національний художній фестиваль «Кропивницький», який відбувається від 2017 р. У серпні – вересні 2018 р. вже в перші дні роботи цього дійства клоуни, його учасники з різних міст України, висадили «десант» в опікове відділення Кіровоградської обласної лікарні, у палати міської дитячої лікарні та Центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів м. Кропивницький [28].

Лікарняні клоуни спілкувалися з дітьми впродовж усього фестивального періоду (Додаток 7). Особливе враження на маленьких пацієнтів справили імпровізації коміків Сергія Демченка, Валентина та Надії Сальникових (Одеський ТЮГ), Мілени Компанієць (Театр на Чайній, м. Одеса), майстер-класи й ігрові заняття арт-терапевта Ольги Ковзікової та актриси плейбек-театру «Живе дзеркало» Наталії Шевченко (м. Харків).

Шість років війни на Сході України мають наслідком широке психотравматичне ураження значної кількості дітей і підлітків, що потребує державного підходу до їх психологічної реабілітації та максимального використання із цією

метою різних, зокрема і креативних, відновлювальних методів. Насамперед це стосується неповнолітнього контингенту з онкологією та «дітей війни», які зазнали психотравм, стали жертвами насильства, втратили рідних і близьких.

Практика лікування та реабілітації дітей із важкими хворобами, пораненнями, психологічними травмами та ПТСР в Україні й за кордоном показала високу ефективність професійної лікарняної клоунади як одного з видів креативної реабілітаційної терапії.

Робота лікарняних клоунів є необхідним складником лікувально-реабілітаційного процесу для дітей і підлітків, вона потребує офіційного оформлення та включення до штатного розпису кожного дитячого лікувального закладу системи охорони здоров'я України.

Додаток 1. Волонтерський проєкт «Доктор Клоун» – одна з перших громадських ініціатив створення лікарняної клоунади в Україні. А. Ініціатор та натхненник проєкту Ян Томаш Рогала (клоун Ліхтарик), 2019 р. [16]. Б. Робота команди дніпровських лікарняних клоунів у палаті дитячого стаціонару, 2018 р. [14]. В. Парад лікарняних клоунів на вулицях м. Дніпро на підтримку волонтерського руху надання психологічної допомоги важкохворим дітям, вересень 2017 р. [17].

Додаток 2. Тарас Обоїста учасник АТО, один із засновників лікарняної реабілітаційної клоунади в Україні [18].

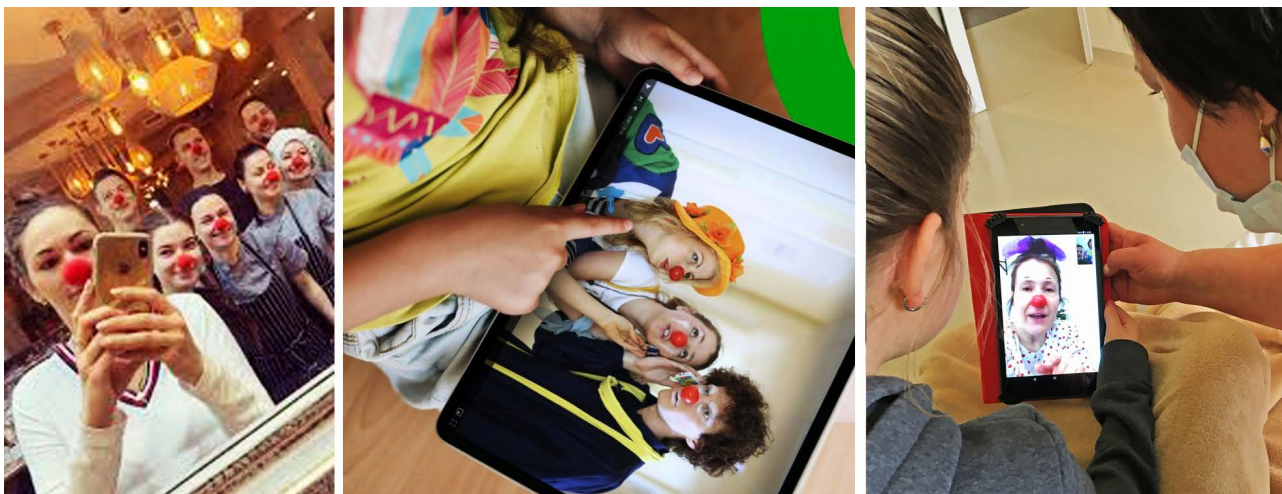

Додаток 3. Некомерційна ГО «Лікарняні клоуни України». Для роботи клоуном потрібні високий потенціал креативності, комунікабельність, вміння знаходити нестандартний вихід у складних ситуаціях [20; 21].

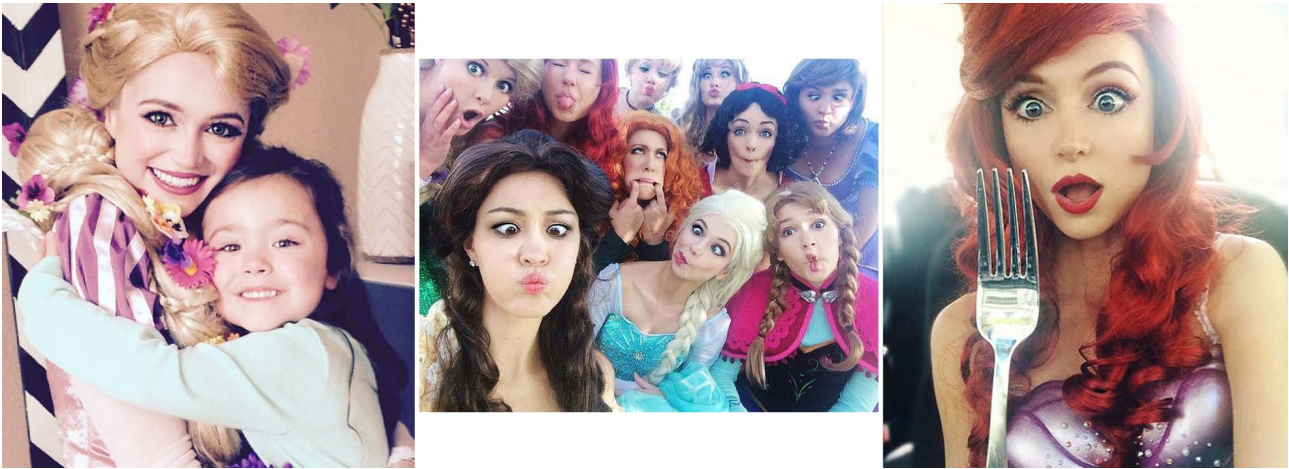

Додаток 4. Групові та індивідуальні форми роботи з хворими дітьми [21;23].

Додаток 5. Креативність у роботі лікарняних клоунів. Індивідуальні онлайн-спілкування з «доктором-клоуном», організовані латвійською благодійною організацією «Dr. Klauns» у період пандемії COVID-19, квітень 2020 р. [25; 26].

Додаток 6. Засновниця компанії «Princess Ever After» Сара Інгл в образах принцес Рапунцель, Ельзи (на груповому фото) й Аріель та її співробітниця, які розважають дітей у лікарнях на волонтерських засадах [27].

Додаток 7. «Десант» лікарняних клоунів із фестивалю «Кропивницький-2018» упродовж тижня працював у дитячих лікарнях міста [28].

Джерела та література:

1. Діти страждають від війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/318674>. – Назва з екрана.
2. Понад 17,4 тисячі дітей на Донеччині отримали статус постраждалих внаслідок воєнних дій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3037434-ponad-174-tisaci-ditej-na-donccini-otrimali-status-postrazdalih-vnaslidok-voennih-dij.html>. – Назва з екрана.
3. Падірякова Ольга. Українські діти війни: що дає офіційний статус і чому його мало хто отримує? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zmina.info/articles/ukrajinski_diti_vijni_shho_daje_oficijnij_status_i_chomu_jogo_malo_khto_otrimuje/. – Назва з екрана.

4. Linge L. *Magical attachment: children in magical relations with hospital clowns* // *The International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*. – 2012. – Vol. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ijqhw.net/index.php/qhw/article/view/11862>. – Назва з екрана.
5. Ford K., Courtney-Pratt H., Tesch L., Johnson C. *More than just clowns – Clown Doctor rounds and their impact for children, families and staff* / K. Ford, H. Courtney-Pratt, L. Tesch, C. Johnson // *Child Health Care*. – 2014. – September 18. – P. 286–296.
6. Сиротина Т.В. Больничная клоунада как технология адаптации и реабилитации ребёнка в больничном учреждении / Т.В. Сиротина, С.М. Миллер // *Baikal Research Journal*. – 2015. – Т. 6. – № 6.
7. Рочева М.А. Больничная клоунада как средство психологической поддержки детей с онкологическими заболеваниями: магист. дисс. / Рочева Мария Александровна. – Москва: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». – 2012. – 68 с.
8. Cartwright L. “Emergencies of survival”: moral spectatorship and the “New vision of the child” in postwar child psychoanalysis / L. Cartwright // *Journal of Visual Culture*. – 2004. – Vol. 3 (1). – P. 35–49.
9. Дубровинський Г.Р. Діти війни: дослідження явища психотравми під час військової агресії в Україні / Г.Р. Дубровинський // *Український психологічний журнал*. – 2016. – № 1. – С. 16–26.
10. Литвиненко І.С. Особливості психологічної допомоги молодшим школярам зі Сходу України, які пережили психотравму / І.С. Литвиненко, О.В. Данілова // *Актуальні проблеми психології*. – 2015. – Т. 7. – Вип. 38. – С. 279–298.
11. Марков Сергей. Джой Пол Гилфорд – один из основателей психологии творчества // *GENVIVE / The Universe of Creative People* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://geniusrevive.com/dzhoj-pol-gilford-odin-iz-osnovatelej-psihologii-tvorchestva/>. – Назва з екрана.
12. Род М. Психология юмора / Род Мартин / Пер. с англ. под ред. Л.В. Куликова. – СПб.: Питер, 2009. – 480 с.
13. Hoff L.A. *People in crisis: understanding and helping* / Hoff Lee Ann. – San Francisco, Jossey-Bass Publishers, 1995. – 477 p.
14. Гречишкіна О. Доктор Клоун і його команда / Ольга Гречишкіна // *Голос України*. – 2016. – 3 листопада.
15. Из Днепра хотят депортировать клоуна, помогающего детям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dpchas.com.ua/dnepropetrovskaya-solyanka/iz-dnepra-khotyat-deportirovat-klouna-pomogayuschego-detyam>. – Назва з екрана.
16. Проект «Доктор Клоун» / Некомерційний проект українського Благодійного фонду «Допомагаємо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://doctorclown.org/index_ukr.html. – Назва з екрана.
17. По Днепру ходили клоуны, развлекающие детей в больницах города / Команда «Доктор Клоун Днепр» ищет волонтеров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dnepr.info/news/po-dnepri-hodili-klouny-razvlekaayushhie-detej-v-bolnitsah-goroda>. – Назва з екрана.
18. Шубец Віктор. Як ветеран АТО заснував в Україні лікарняну клоунаду // *Армія Інформ* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2020/04/yak-veteran-ato-zasnivav-v-ukrayini-likarnyani-klounadu/>. – Назва з екрана.
19. Оператори допомоги // Українська біржа благодійності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ubb.org.ua/uk/operators/?ord=3#>. – Назва з екрана.

20. Лікарняні клоуни: «Ми йдемо до дітей не розважати їх, а допомагати» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gurt.org.ua/interviews/22575/>. – Назва з екрана.
21. Лікарняні клоуни Київ. Доктор-клоун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/bolnichnye.klouny.kiev/about/?ref=page_internal. – Назва з екрана.
22. Голубева Анастасія. Врачи с красными носами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proactive.in.ua/2019/09/18/vrachi-s-krasnymi-nosami/>. – Назва з екрана.
23. Больничные Клоуны Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pg/medclown.ua/posts>. – Назва з екрана.
24. Поліщук Юрій. Чому Супрун має підтримати рівненських «Лікарняних клоунів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vse.rv.ua/article/comu-suprun-mae-pidtrimati-rivnenskih-likarnanih-klouniv.html>. – Назва з екрана.
25. Плавока Инна. Доктора-клоуны придумали новый формат больницы клоунады и продолжают помогать детям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://chauka.lv/2020/04/05/doktora-klouny/?cn-reloaded=1>. – Назва з екрана.
26. LSM.lv Bērni satura redakcija. Dakteri klauni izmēģina jaunus formātus bērni atbalstīšanai karantīnas laikā [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vecaki-un-berni/dakteri-klauni-izmegina-jaunus-formatus-berni-atbalstisanai-karantinas-laika.a354169/>. – Назва з екрана.
27. Greaves Kayla. Sarah Ingle Proves She Is A Real-Life Disney Princess With Beautiful Costumes. The Huffington Post Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.huffingtonpost.ca/2016/02/09/sarah-ingle-disney-princess_n_9193998.html. – Назва з екрана.
28. Десант клоунів з фестивалю «Кропивницький» навідався до дітей у лікарні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://persha.kr.ua/news/life/167962-desant-klouniv-z-festyvalyu-kropyvnytskyj-naviidavsya-do-ditej-u-likarni/>. – Назва з екрана.

© **Татьяна ЮРОВА**

БОЛЬНИЧНАЯ КЛОУНАДА КАК ФОРМА КРЕАТИВНОЙ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРАПИИ В РЕАБИЛИТАЦИИ «ДЕТЕЙ ВОЙНЫ»

Война на Востоке Украины из-за массы стрессогенных факторов, связанных с гибелью родных и близких, изменением места жительства, бытовой необустроенностью, существенно повлияла на психическое здоровье не только участников боевых действий, но и населения. Наиболее уязвимыми категориями пострадавших стали дети и подростки, нуждающиеся в комплексной реабилитации, важное место в которой занимает использование современных форм и методов креативной культурной работы, в том числе клоунотерапии.

Ключевые слова: ПТСР, психотравма, дети, подростки, культурологическое обеспечение, реабилитация, адаптация, больничная клоунада, клоунотерапия.

© **Tetiana YUROVA**

THE WORK OF CLOWNS IN HOSPITALS AS A FORM OF CREATIVE CULTURAL THERAPY IN THE REHABILITATION OF “CHILDREN OF THE WAR”

The war in the East of Ukraine through a lot of stressful factors significantly affected the mental health of not only combatants, but also the population. The most vulnerable categories among the victims were children and adolescents who need comprehensive rehabilitation, where the use of modern forms and methods of creative cultural work, including such as clown therapy, occupies an important place.

Attracting clowning as a therapeutic tool for restoring a wounded and damaged psyche of a child affects several aspects of personal-social and cultural interaction in modern society. This is a game that contributes to the adaptation of a small person in society. This is getting emotional satisfaction and a form of organizing leisure activities. It is also the creation of mental comfort and a sense of security, as the child is in an atmosphere of trust and kindness. Together, it creates a positive motivation for rehabilitation and health.

This type of therapy is especially important at the very beginning of the placement of a small patient in a hospital, since getting into an unfamiliar socio-cultural environment can cause not only emotional stress, psychological discomfort, but also lead to a deepening of psychological trauma. With his participation in the rehabilitation process, the clown expands the subculture of the medical institution, where the stereotypical personality of the doctor or nurse acts as the main figure.

World medical clowning is a little over a quarter century. Nevertheless, in such a short time, this type of creative game therapy has already been officially included in the staff list of treatment and rehabilitation institutions in Austria, Israel, Canada, the USA and France, where it has proved its effectiveness in the rehabilitation of children and even adults affected by psychological injuries.

The participation of clowns in the treatment and rehabilitation of children in Ukraine began in 2012 and received the greatest development in the cities of Dnipro, Rivne, Kiev, Lviv, Odessa, Kharkov. In Rivne, the founder of the Doctor Clown movement was a member of the ATO, a war veteran Taras Oboista. Today, volunteers collaborate with doctors, psychologists and charitable foundations. They work in children's hospitals, help children with PTSD, carry out training for those who want to master clowning in special courses and schools, and conduct various massive creative events to support their movement. In the arsenal of hospital clowns there are group and individual forms of work, methods of game therapy, art therapy, therapy with theater, creativity, fairy tales, laughter. The main focus is on children and adolescents with oncology, severe burns and injuries, as well as those who have suffered psychological trauma caused by the war. Ukrainian clowns not only study and use the experience of foreign colleagues, especially from the USA and Latvia, but also themselves introduce such new forms of work as the “Hike hospital clowns” in children's hospitals during cultural and art festivals.

The work of hospital clowns has shown its effectiveness in the treatment and rehabilitation of children and adolescents, which requires official registration and inclusion in the staffing table of each children's medical institution of the healthcare system of Ukraine.

Keywords: PTSD, psychological trauma, children, adolescents, cultural support, rehabilitation, adaptation, hospital clowning, clown therapy.

ДО ІСТОРІЇ ВОЄННОГО НЕКРОПОЛЕЗНАВСТВА

УДК 726.84-057.36(477-25)+069

© Володимир РУГАЛЬ

ВІЙСЬКОВЕ ПОХОВАННЯ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В МІКРОРАЙОНІ ЖУЛЯНИ м. КИЇВ

Одне з найменш досліджених питань періоду Другої світової війни – поховання загиблих військовослужбовців. На прикладі братської могили радянських військовиків у мікрорайоні Жуляни (м. Київ) здійснено спробу розкрити загальний стан поховань у повоєнні роки та в мирний час. Простежено історію утворення сучасної братської могили та встановлення імен упокоєних у ній, а також загиблих на цій території військовиків Червоної армії.

Ключові слова: Друга світова війна, поховання, братська могила, командир, червоноармієць, Жуляни.

Друга світова війна залишила по всій території України трагічні пам'ятки – братські та індивідуальні поховання бійців армій, що воювали. Найбільше поховань – комбатантів Червоної армії. На плитах явної більшості могил, на жаль, є позначка «невідомий». Чимало «невідомих» – це загиблі в перший період бойових дій – у 1941–1942 рр.

Про військові поховання періоду німецько-радянської війни на території України окремої праці не написано. Джерельна база щодо порушеного питання досить різноманітна – це матеріали Державного архіву Київської області, Документального фонду з обліку людських військових втрат України в роки Другої світової війни 1939–1945 рр. Національного музею історії України у Другій світовій війні [3–5; 18–21]. Слід сказати й про різноманітність електронних ресурсів, у яких наявні інформація та документальний масив із цього питання [7; 12; 13; 15; 16].

У різні періоди німецько-радянської війни загиблих червоноармійців мали хоронити, керуючись відповідними пунктами наказів: народного комісара оборони від 15 березня 1941 р. № 138 та заступника народного комісара оборони від 4 лютого 1944 р. № 023 [15; 16].

Під час боїв на території Жулян діяли норми наказу № 138, у розділі 5 якого було наведено інструкції щодо поховань. У пункті 43 цього розділу зазначалося: «Поховання тіл загиблих здійснюється тільки в масштабі дивізії (бригади)

командами, які створені за розпорядженням командира, у братських могилах або на братських кладовищах».

Братські могили чи кладовища належало облаштувати щонайменше за 300 м від джерел водопостачання, населених пунктів, окремих жилих приміщень, великих доріг; на пагорбах. Могили мали бути досить глибокі (від останків до поверхні ґрунту не менше ніж 1,5 м). Над похованням слід було насипати пагорб до 0,5 м заввишки, прикриваючи його дерном чи камінням. Згори годилося встановлювати піраміду заввишки 1,5 м, зроблену з дощок чи каменю, на якій було б написано чи випалено номер могили. Наказ передбачав ведення чіткого обліку похованих [16].

На жаль, у більшості випадків він залишився на папері внаслідок об'єктивних та суб'єктивних чинників: складної ситуації на фронті й незадовільного стану військового обліку.

Могили військовослужбовців, полеглих за столицю України, є майже в кожному населеному пункті навколо неї. У повоєнні роки відбулися перепоховання. Саме тоді багато загиблих і похоронених у братських могилах воїнів перетворювалися на невідомих. Першопричиною такого ганебного явища стала відсутність первинних списків похованих. Цей документ мали складати військові частини за спеціальною формою у двох примірниках: один – передавати до Управління з обліку втрат, другий – органам місцевої влади, на території яких була могила. Але таких списків на місцях не збереглося.

Нині в м. Київ більшість військових поховань полеглих у 1941 р. перенесені на великі кладовища до братських могил-меморіалів. Лише одиниці їх лишилися на місцях первинного закладення. До них зазвичай і надалі підхоронювали загиблих військовиків. Така могила є на території мікрорайону Жуляни [14, 465–472]. У період Другої світової війни ця місцевість була окремим населеним пунктом – селом, до складу м. Київ її включили в 1988 р. [1, 46, 152].

У 1941 р. з боку Жулян, що на заході міста, відбувався наступ нацистських військ. У цьому районі точилися запеклі оборонні бої. Жуляни опинилися між другою і третьою лінією оборони Червоної армії в м. Київ. Загалом було три лінії. Перші дві – проходили біля столиці, третя – безпосередньо на околицях міста.

На початок серпня 1941 р. передові частини Вермахту зайняли позиції в с. Жуляни. На цей час у селі вже були поховання радянських військових: льотчика В. Сулівана та артилериста І. Федорова.

Незважаючи на той факт, що військова авіація Радянського Союзу в перший день війни зазнала великих утрат – лише на території України було знищено 1811 літаків, із яких 322 – у повітрі, решта – на аеродромах, радянські льотчики мужньо давали відсіч ворогу, вступали в повітряні бої [11, 7]. Під час одного з таких двобоїв 23 липня 1941 р. біля с. Жуляни загинув молодший лейтенант Віктор Іванович Суліван, командир ланки 43-го винищувального авіаційного полку Південно-Західного фронту. В. Суліван, 1915 р. н., – уродженець м. Таганрог Ростовської області Російської Федерації [13]. У Збройних силах СРСР – від 1937 р. За місяць бойових дій виконав 58 бойових вильотів, із яких:

15 – на штурмування наземних військ ворога; провів 26 повітряних боїв; 17 разів здійснював супровід і патрулювання. Упродовж повітряних боїв молодший лейтенант В. Суліван особисто збив ворожий літак Messerschmitt 100 і в групі підбив ворожий бомбардувальник Heinkel 111. Посмертно удостоєний ордена Червоного Прапора [7].

У цей час точилися запеклі наземні бої. Червона армія не могла стримувати натиск частин Вермахту. Під час відступу загинув у с. Жуляни Іван Митрофанович Федоров, червоноармієць 239-го окремого артилерійського дивізіону 147-ї стрілецької дивізії 37-ї армії Південно-Західного фронту, там-таки його й похоронили [8, 133; 13]. На жаль, у сучасних списках поховання в Жулянах В. Суліван та І. Федоров не значаться.

6 серпня 1941 р. до Жулян підійшли розвідники 212-ї повітрянодесантної бригади 3-го повітрянодесантного корпусу 37-ї армії Південно-Західного фронту, а через два дні – й частини підрозділу.

212-та повітрянодесантна бригада 3-го повітрянодесантного корпусу на початок німецько-радянської війни перебувала в підпорядкуванні командування Одеського воєнного округу й дислокувалась у м. Вознесенськ Миколаївської області. Наприкінці липня 1941 р. 3-й повітрянодесантний корпус у повному складі був передислокований під м. Київ і підпорядкований 37-й армії Південно-Західного фронту. Бойове хрещення десантників відбулося в перші дні серпня 1941 р. біля Жулян [17].

За оборонні бої в районі с. Жуляни, згідно з наказом командування Південно-Західного фронту від 13 грудня 1941 р. № 9/н, багато бійців 212-ї повітрянодесантної бригади за виявлені самопожертву та відвагу були удостоєні державних нагород [7]. На жаль, деякі посмертно.

Зокрема, орденом Червоної Зірки було відзначено червоноармійця Сергія Івановича Безрукова, радіотелеграфіста, уродженця м. Белорецьк (Республіка Башкорстан, Російська Федерація). Загинув 17 серпня 1941 р., похоронений у Жулянах [18, 21; 3].

Переважно за бої біля с. Жуляни вручали медаль «За відвагу» та орден Червоної Зірки. Хоча командування 212-ї повітрянодесантної бригади представляло бійців до вищих нагород.

До звання Героя Радянського Союзу був представлений сержант 4-го батальйону Купріян Родіонович Гамаюнов, який загинув 9 серпня 1941 р. Проте цей нагородний лист не було реалізовано. У 1941 р. вище командування було скупим на нагороди. Лише в 1969 р. факт упокоєння десантника в Жулянах було підтверджено [18, 29].

Упродовж оборонних боїв за м. Київ командування 212-ї повітрянодесантної бригади й 3-го повітрянодесантного корпусу намагалося дотримуватися наказу № 138 щодо поховання. Загиблих командирів хоронили в окремій могилі на східній околиці села, а сержантів і рядових бійців – у братській могилі в його центрі. Через тяжку ситуацію на фронті деяких воїнів поховали біля місця загибелі: на західній околиці та на подвір'ї місцевих жителів

(Додаток 1) [18, 17; 20, 34–36]. Також відповідно до наказу № 138, коли під час оборонних боїв на території Жулян від смертельного поранення помер начальник штабу 3-го повітрянодесантного корпусу Південно-Західного фронту підполковник Олександр Филімонович Коссенюк, тіло загиблого було захоронено в тиловому районі. На час боїв біля Жулян тиловим районом були м. Київ та його околиці. Нині могила підполковника О. Коссенюка – на Дарницькому кладовищі міста. Саме за відважні дії під час оборонних боїв він посмертно був нагороджений орденом Червоного Прапора [8; 12; 13].

У 1943 р. після визволення м. Київ питання встановлення імен загиблих та похованих у місті й на його околицях відійшло на другий план.

18 лютого 1946 р. Рада народних комісарів СРСР ухвалила постанову № 405–165 «Про благоустрій могил воїнів Червоної армії та партизанів, загиблих у боях Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., і нагляд за їхнім станом». Виконуючи її, РНК УРСР розіслала всім областям постанову від 27 березня 1946 р. № 0217. Згідно із цим документом місцеві адміністрації мали терміново вжити необхідних заходів для належного увічнення пам'яті загиблих у боях на території України [3, 18–19].

У доповідній записці Київського обласного військового комісаріату щодо виконання згаданих постанов було повідомлено, що на 1 жовтня 1947 р. в с. Жуляни нічого не було зроблено, за що місцеве керівництво отримало догану [4, 5]. Можна припустити, що після цього було вжито певних заходів стосовно благоустрою могил і відбулися перепоховання зі східної околиці села. Проте, на жаль, через відсутність документів з обліку похованих імена військовослужбовців було з'ясовано тільки впродовж 1960–1980-х рр. (Додаток 1).

За зведеними даними Київського обласного військового комісаріату від 15 березня 1950 р., на території Жулян було одне поховання, де упокоїлося 29 бійців рядового та сержантського складу, але їхні імена не зазначено [2]. Відповідно до листа виконавчого комітету Києво-Святошинської ради до виконавчого комітету обласної ради від 10 серпня 1950 р., лише вісім сіл провели необхідні заходи з догляду за могилами, решта – ні. Жулян серед них не було [5, 40].

У листуванні між державними установами основним питанням щодо братських чи індивідуальних могил упродовж 1940–1950-х рр. був їхній зовнішній вигляд: замовляли огорожі, установлювали плити, проте питання з'ясування імен захоронених не порушувалося.

Про загиблих згадали тільки в середині 1960-х рр. У директиві Генерального штабу Збройних сил СРСР від 4 березня 1965 р. № 322/10310 було наказано: «...з метою завершення роботи з увічнення імен воїнів, які загинули в боях за Батьківщину, та оформлення могил дати вказівки військовим комісаріатам:

Районним і міським військовим комісаріатам відповідно до сповіщень, отриманих із військових частин, лікувальних чи інших закладів, скласти картки на військовослужбовців і партизанів, загиблих у боях чи померлих від ран. Картки до 30 червня 1965 р. надіслати до республіканських, крайових та обласних комісаріатів.

Республіканським, крайовим та обласним військовим комісаріатам отримані картки відправити до 30 липня 1965 р. по місцях захоронення в республіканські, крайові та обласні комісаріати для дальшої розсилки в міські, районні військові комісаріати.

Районним та міським військовим комісаріатам за отриманими картками уточнити імена загиблих, останки яких були перепоховані, й повідомити їх місцевим органам влади для занесення на пам'ятники» [6].

Саме ці картки збереглися до поховання в Жулянах. Їх аналіз засвідчує, що на 1965 р. у братській могилі було відомо чи підтверджено імена 47 військовиків. Це був початок повернення імен упокоєних. До 1971 р. надійшла інформація ще на 10 бійців (Додаток 1) [18].

Упродовж 1970–1980 рр. картотеку на основі звернень громадян та організацій наповнював інформацією Києво-Святошинський військовий комісаріат.

Щоб полеглого внесли до списків пам'ятної стели та відповідних реєстрів, треба було звернутися до військового комісаріату з документом, який підтверджував би місце загибелі військовослужбовця, зазвичай це була копія «похоронки». Саме так у 1974 р. встановили прізвище червоноармійця В.Г. Баскакова з Воронезької області Російської Федерації чи в 1979 р. – червоноармійця Дмитра Яковича Татарурова з Башкирії [20, 86, 103].

Крім того, інформацію надавали пошукові організації. Так було із внесенням персональних даних лейтенанта Бориса Степановича Лиманенка та старшого сержанта Михайла Дмитровича Смуся [19, 17–18]. Для уточнення військовий комісар звертався до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР із проханням підтвердити дані. Діставши позитивну відповідь, комісаріат ухвалював відповідне рішення і просив місцеву владу викарбувати ім'я загиблого [20, 89]. Уся процедура могла тривати від місяця до півроку.

У братській могилі Жулян у 1965 р. було перепоховано частину воїнів, які загинули й були захоронені на території х. Теремки [18, 9]. Відповідно до списку 212-ї повітрянодесантної бригади, у тій могилі було похоронено 37 бійців [13]. Перепоховання з х. Теремки відбулося у зв'язку із приєднанням його до м. Київ та забудовою. У братській могилі в Жулянах було перепоховано 20 військово-службовців, решту – на Байковому кладовищі міста. Щоправда, особи перепохованих установили не відразу. У 1965 р. були відомі імена лише чотирьох бійців із Теремків, і лише в картці червоноармійця Бориса Яковича Арідова із м. Саратов Російської Федерації вказано: «Перепохований» (Додаток 1) [18, 9].

До списків похоронених у братській могилі Жулян зараховані військовики 212-ї повітрянодесантної бригади, які полягли в пізніших боях, зокрема Олексій Єгорович Полунін, Олександр Михайлович Уразов та Михайло Дмитрович Шейн. Згідно з донесеннями військових частин, вони загинули в м. Остер Чернігівської області [13]. Наразі встановити, чи справді їх перепоховали, неможливо. О. Полунін та М. Шейн були зараховані до іменних списків братської могили в 1965 р. на підставі карток, які надійшли до Києво-Святошинського РВК [18, 114, 180].

Крім того, до списків цієї братської могили на прохання рідних було внесено ім'я курсанта Леоніда Миколайовича Курсаніна, тяжко пораненого в Жулянах і померлого в Харківській області. Курсантів школи молодших командирів 212-ї повітрянодесантної бригади кинули в бій під час оборони м. Київ, коли в бригаді було вичерпано всі резерви. У бою Леоніду перебило осколками обидві ноги, а ворожа куля поранила плече й груди. Тяжкопораненого кулеметника було направлено до Київського медінституту, а потім – до шпиталю в м. Барвінкове Харківської області [19, 14]. По дорозі Леонід Курсанін помер, поховали його в м. Барвінкове. На жаль, могилу рідні не знайшли, тож і звернулися до керівництва Київського особливого військового округу з проханням увічнити ім'я Л. Курсаніна в Жулянах [19, 13–26].

Останні перепоховання до братської могили відбулись у 1979 р. Виконуючи постанову Ради міністрів СРСР від 11 квітня 1979 р. № 339, Київський обласний військовий комісаріат наказав Києво-Святошинському РВК провести перепоховання з одиночних могил до братських [18, 14]. Так до братської могили було перенесено останки рядового Дениса Михайловича Братчикова (за Книгою Пам'яті – Братчинов), уродженця Краснопільського району Сумської області [18, 17; 21, 515; 10, 06]. Тоді ж таки перепоховали останки невідомого бійця з могили на подвір'ї місцевої жительки, яка за нею доглядала. У 1988 р. завдяки ветерану війни, а в 1941 р. червоноармійцю 212-ї повітрянодесантної бригади Олександрові Титовичу Куценку було встановлено ім'я невідомого військовослужбовця – Ілля Васильович Малишев [20, 34–40].

У 1986 р. на запит щодо уточнення переліку похованих у Жулянах, надісланий Києво-Святошинським РВК до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР, надійшов список зі 143 військовиків, які загинули й були поховані на території поселення в 1941 р. [20, 140–145]. Після перевірки в Київському обласному військовому комісаріаті виявилось, що зі 143 бійців прізвища 105 раніше не були відомі [20, 136–145]. Імена 103 осіб зі списку пізніше викарбували на плитах, а от червоноармійців П.А. Кокоріна та Г.Є. Косаткіна з невідомих причин серед них немає.

Після звіряння всіх установлених імен загиблих у Жулянах 1941 р. вдалося з'ясувати, що з невідомих причин до переліку упокоєних у братській могилі не внесено червоноармійця 212-ї повітрянодесантної бригади Олексія Тихоновича Савоскіна. Він загинув 8 серпня 1941 р., підтвердження факту смерті й поховання бійця надійшло в 1987 р. [18, 140]. Також потрібно зауважити, що в жодних списках похованих не значиться сержант Микола Олександрович Жарський, командир відділення зв'язку 212-ї повітрянодесантної бригади, якого було розстріляно на полі бою за панічний настрій [13]. Донині невідомо, де його поховали.

Під час наступу 1943 р., коли війська 1-го Українського фронту 6 листопада визволили столицю України, німецьке командування, щоб уникнути оточення та знищення своїх частин у м. Київ, відвело їх. Боїв біля с. Жуляни не було.

Незважаючи на це, від отриманих поранень та хвороби в листопаді 1943 р. на території села померло три воїни: 6 листопада – Федір Іванович Овчинников, 8-го – Павло Юхимович Хмизов і 20-го – Іван Юхимович Бобошко. Їх поховали в могилі, що вже існувала [18, 20, 98, 165].

Аналіз документів воєнного часу дає підстави стверджувати, що в жулянській могилі ще й у 1944 р. відбулося поховання двох воїнів: Петра Івановича Гусенкова та Є.Д. Окрипникова (ім'я і по батькові невідомі) [18, 35; 14, 469].

Ця могила є складником меморіалу, до якого належать дві стіни з плитами, на яких викарбувано імена загиблих на фронтах війни односельців. Із Другої світової війни додому в Жуляни не повернулося понад 300 чоловіків, імена яких викарбувано на плитах обеліска. Доля кожного з них унікальна. На жаль, рідні не всіх загиблих змогли в повоєнні роки відвідати місце поховання, і лише одиницям вдалося похоронити свого чоловіка або сина.

Відомі випадки, коли щойно мобілізовані воїни гинули неподалік рідного дому. Відразу після визволення Жулян майже все боєздатне чоловіче населення було мобілізовано так званими польовими військкоматами або військовими частинами. Після короткої підготовки значну кількість мобілізованих кинули на ворога, і багато з них гинули в перших боях. Згідно зі сповіщеннями про загибель та даними загальнодоступних Інтернет-ресурсів можна зробити висновок, що через Жуляни пройшла 167-ма стрілецька дивізія, яка й мобілізувала чоловіче населення. Наразі співробітникам Національного музею історії України у Другій світовій війні вдалося встановити, що 30 осіб, мобілізованих із Жулян у листопаді – грудні 1943 р., загинули наприкінці грудня 1943 р. і в січні – лютому 1944 р. на території Київської та Черкаської областей [12]. Загальну кількість мешканців Жулян, які проходили військову службу в складі 167-ї стрілецької дивізії, встановити неможливо.

Більшості родичів загиблих до завершення війни було невідомо про трагічну долю чоловіків, синів, братів – лише одиницям вдалося провести загиблого в останню путь. У листопаді 1943 р. до лав 163-ї стрілецької дивізії були мобілізовані Йосип Миколайович Мертвиченко та Петро Федорович Кравченко.

Йосип Миколайович загинув у боях на території Васильківського району Київської області 22 грудня 1943 р., про що дізналися рідні, які забрали тіло й поховали в Жулянах. Пізніше його ім'я увічнили на обеліску та в списках упокоєних у селі [19, 92].

Петро Кравченко загинув 1 січня 1944 р. під час визволення с. Пологи Васильківського району. Про смерть чоловіка, батька трьох дітей, стало відомо дружині Парасковії Порфіріївні, їй вдалося забрати тіло й поховати в с. Жуляни [20, 36–37]. Ім'я П. Кравченка на плитах захоронених у селі не значиться. Можна припустити, що поховали його на сільському кладовищі, але, на жаль, до офіційних списків упокоєних у Жулянах він не внесений.

Підсумовуючи, можна навести деякі демографічні та службові дані військово-вослужбовців, похованих у братській могилі-меморіалі Жулян. Найстарший із них – 1911 р. н., наймолодші – 1921 р. н. У могилі покояться: один майор, чотири

капітани, два політруки, п'ять лейтенантів, п'ять молодших лейтенантів, два старші сержанти, чотири сержанти, одинадцять молодших сержантів, п'ять ефрейторів та одинадцять курсантів, решта – рядові.

Крім того, можна констатувати, що більшість загиблих – вихідці з території Російської Федерації. Цей факт пояснюється місцем формування 212-ї повітрянодесантної бригади.

Сучасна братська могила-меморіал загиблих воїнів у мікрорайоні Жуляни м. Київ має свою історію, що не завершена й досі, адже на меморіальних плитах значиться 185 імен, тоді як на цій території загинули й були поховані 192 воїни. Це поховання – одне з небагатьох, що уособлює в собі героїзм і трагізм боїв під м. Київ у 1941 та 1943 рр.

Джерела та література:

1. *Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 роки. Довідник / Автор-упорядник М.М. Корінний. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2012. – 314 с.*
2. *Всеукраїнська база загиблих Національного музею історії України у Другій світовій війні. – Поховання. – Київська область.*
3. *Державний архів Київської області. – Ф. Р-880. – Оп. 9. – Спр. 9. – 108 арк.*
4. *Там само. – Ф. Р-880. – Оп. 9. – Спр. 21. – 45 арк.*
5. *Там само. – Спр. 53. – 42 арк.*
6. *Жук Д.А. О братских могилах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zhitipomnit.ru/index.php?pages=publ&custom-publ=content/publ/p20.htm>. – Назва з екрана.*
7. *Електронний банк документів «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.podvignaroda.mil.ru>. – Назва з екрана.*
8. *Книга Памяти Украины. Одесская область: в 10 т. – Т. 6 / Глав. ред. колл.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; обл. ред. колл. Ю.А. Петренко (председатель). – Одесса: Аспект, 1995. – 688 с.*
9. *Книга Пам'яті України. Сумська область: в 14 т. – Т. 6 / Голов. ред. колл.: І.О. Герасимов (керівник) та ін; обл. ред. колл.: О.Д. Мартиненко (керівник) та ін. – Суми: Слобожанщина, 1995. – 880 с.*
10. *Книга Пам'яті України. Черкаська область: в 8 т. – Т. 1 / Голов. ред. колл.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол. А.І. Кузьмінський (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1995. – 856 с.*
11. *Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.*
12. *Музей. Пам'ять. Пошук. Пошуковий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://martyrology.org.ua>. – Назва з екрана.*
13. *Обобщённый банк данных о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.obd-memorial.ru. – Назва з екрана.*
14. *Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. колл.: А.І. Тимчик (голова), О.П. Биструшкін (заст. голови) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 912 с.*

15. Приказ заместителя народного комиссара обороны № 023 от 4 февраля 1944 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soldat.ru/doc/nko/text/1944-023.html>. – Назва з екрана.
16. Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 138 от 15 марта 1941 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html>. – Назва з екрана.
17. Спогади десантника 212-ї вдбр Алексєєва Ростислава Петровича [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://desantura.ru/veteran/518>. – Назва з екрана.
18. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. – Тф-5500/239.
19. Там само. – Тф-5182/27.
20. Там само. – Тф-5182/28.
21. Там само. – Тф-5454/12.

© Владимир РУГАЛЬ

ВОИНСКОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ ПЕРИОДА НЕМЕЦКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ В МИКРОРАЙОНЕ ЖУЛЯНЫ г. КИЕВ

Один из наименее исследованных вопросов периода Второй мировой войны – захоронения погибших военнослужащих. На примере братской могилы советских бойцов в микрорайоне Жуляны г. Киев предпринята попытка раскрыть общее состояние захоронений в послевоенные годы и мирное время. Прослежен путь образования братской могилы, установления имен похороненных в ней и погибших на этой территории воинов Красной армии.

Ключевые слова: Вторая мировая война, захоронение, братская могила, командир, красноармеец, Жуляны.

© Volodymyr RUHAL

MILITARY BURIAL OF THE GERMAN-SOVIET WAR IN THE MICRODISTRICT ZHULYANY IN KYIV

The battles of the Second World War have long gone and people are gradually moving away from those horrible events. Today, a lot of works in historical science are devoted to these events, but the issue of burying of fallen soldiers for a long time remained out of the attention of researchers. The graves of the Red Army soldiers are located almost in every locality of Ukraine, but, unfortunately, only few know their legends. On the example of fraternal grave of Soviet soldiers in the Zhulyany district of Kyiv an attempt was made to reveal the general condition of burials in the postwar years and in peacetime. The way of formation of a modern fraternal grave from the beginning of hostilities in this area in August of 1941 to the present is traced. The study reveals the issue of establishing the name of the deceased in it and Red Army soldiers who died in this territory.

Keywords: Second World War, burial, fraternal grave, commander, Red Army soldier, Zhulyany.

ПОХОВАННЯ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ЖУЛЯНАХ

(дані розміщено в такому порядку: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, місце народження чи проживання на момент призову, звання та місце служби, дата загибелі, звідки перепохований; у дужках зазначено рік установаження імені загиблого)

1. АБДРАШИТОВ Любим Газимович, 1920 р. н., Росія, Башкирія, Удмурський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
2. АГЄЄВ Іван Миколайович, 1913 р. н., Росія, Тульська обл., Куркінський р-н, с. Пожмокле, лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1986)
3. АДАМОВ Василь Тимофійович, 1921 р. н., Росія, Смоленська обл., Сивинський р-н, с. Нарозовка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 12.08.1941, загинув (1986)
4. АЛЕКСАШИН (Алексашкін) Семен Іванович, 1904 р. н., Росія, Амурська обл., с. Белокорово, ст. Серамишево (Тамбовська обл., Ісенський р-н, с. Уварово), капітан, 3 б 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1972)
5. АЛЕКСЄЄВ Костянтин Олександрович, 1920 р. н., Росія, Удмуртія, Точавський р-н, с. Попкіно, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
6. АЛФІМОВ Микола Михайлович, 1914 р. н., Росія, м. Москва, мол. лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1985)
7. АНІКІН Микола Дмитрович, 1911 [1914] р. н., Росія, Івановська обл., с. Васильково, лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1986)
8. АНІСІМОВ Олександр Олексійович, 1918 р. н., Росія, Московська обл., м. Коломна, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
9. АРІДОВ (Аронов) Борис Якович, 1920 р. н., Росія, м. Саратов, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 17.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1965)
10. АТАКОВ Федір Семенович, 1921 р. н., Росія, Челябінська обл., Муельський р-н, с. Єрмовка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
11. БАЄВ Андрій Григорович, 1921 р. н., Росія, Алтайський край, с. Поперечне, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
12. БАЛАКІН Олександр Васильович, 1921 р. н., Росія, Челябінська обл., с. Силова, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1986)
13. БАСКАКОВ Володимир Георгійович, 1920 р. н., Росія, Воронежська обл., Усманський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1974)
14. БЕЗРУКОВ Сергій Іванович, 1920 р. н., Росія, Башкирія, м. Белорецьк, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 17.08.1941, загинув (1965)
15. БЕЗУГЛОВ Іван Васильович, 1921 р. н., Росія, Далекосхідний край, с. Вера, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
16. БЕСОЛЩИН Ілля Іванович, 1921 р. н., Росія, м. Кіров, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
17. БОБОШКО Іван Юхимович, червоноармієць, 11 увпб (управління військово-польового будівництва), 20.11.1943, помер від хвороби (1965)
18. БОБРИКА Іван Макарович, Україна, Київська обл., Васильківський р-н, с. М. Михайлівка, червоноармієць, 1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1967)
19. БОНДАРЕВ Олександр Федорович, 1921 р. н., Росія, м. Свердловськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 12.08.1941, загинув (1986)
20. БРАТЧИКОВ Денис Михайлович, 1917 р. н., Україна, Сумська обл., Краснопільський р-н, с. Угроїди, червоноармієць, 28 мсп, 08.1941, загинув. Перепохований із західної околиці села (1965)
21. БУДАЄВ Петро Михайлович, 1916 р. н., Росія, Нижньоамурська обл., Ульчинський р-н, с. Богородське, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)

22. ВАСИЛЬЄВ Сергій Володимирович, 1921 р. н., Росія, Челябінська обл., м. Верхній Уфалей, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1976)
23. ВАХРУШЕВ (Вакрушев) Василь Львович, 1921 р. н., Росія, о. Сахалін, Кіровський р-н, с. Слава, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
24. ВЛАСОВ Петро Пантелійович, 1918 р. н., Росія, Воронежська обл., Ростоменський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
25. ВОРОБІЙОВ Олексій Григорович, 1918 р. н., Росія, Курська обл., Корочанський р-н, с. Тоненьке, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
26. ВОТЯКОВ Павло Петрович, 1921 р. н., Росія, Іркутська обл., Боханський р-н, с. Завиденка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
27. ГАБУНЕ, 147 сд, 05.08.1941, загинув (невідомо)
28. ГАМАЮНОВ Купріян Родіонович, 1919 р. н., Росія, Оренбурзька обл., Ільський р-н, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1969)
29. ГИРЕВ Іван Карпович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Омутнінський р-н, с. Волкова, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1988)
30. ГОЛУЗІН (Галузін) Григорій Васильович, 1917 р. н., Росія, Пермська обл., Ігоосанінський р-н, с. Єршовка, ефрейтор, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1986)
31. ГОРОХЛЕНКО Іван Сергійович, 1914 р. н., Україна, Одеська обл., Гайворонський р-н, с. Могильне, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941 [09.08.1942], загинув (1986)
32. ГРАБАР Леонтій Платонович, 1910 р. н., Україна, Запорізька обл., Василівський р-н, с. Орленка, червоноармієць, ппс 905 600/76, 03.09.1941, загинув (1965)
33. ГРИГОРАЖ (Григераж, Григораж) Микола Павлович, 1918 р. н., Росія, Єврейська АО, Смідовицький р-н, с. Ніколаєвка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
34. ГУБАР Ігор Данилович, 1916 р. н., Україна, Вінницька обл., Літинський р-н, с. Селище, червоноармієць, 3 омцб 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1965)
35. ГУБЕНКО Василь Минович, 1919 р. н., Росія, Хабаровський край, Нижньоамурський р-н, копальня Дяппі, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 18.08.1941, загинув (1986)
36. ГУСЕНКОВ Петро Іванович, 1900 р. н., Росія, Ярославська обл., Переславський р-н, с. Семьоновка, червоноармієць, п/п 48841, 07.01.1944, помер від ран (1965)
37. ДАНИЛЕНКО (Данилюк) Василь Олександрович, 1915 р. н., Україна, Чернігівська обл., Седнівський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
38. ДЕГТЯРЬОВ (Дегтярев) Олександр Юхимович, 1914 р. н., Україна, Донецька обл., Лисичанський р-н, с. Миколаївка, лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1988)
39. ДМИТРЕНКО (Дмитрієнко) Іван Трохимович, 1914 р. н., Україна, м. Луганськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, [09.08.1941], загинув (1986)
40. ДОМРАЧОВ Михайло Вікторович, 1920 р. н., Росія, м. Кіров, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
41. ДОРОНІН (Дорошин) Сергій Миколайович, 1919 р. н., Росія, Пермська обл., Кунгурський р-н, с. Родіоново, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1965)
42. ДОРОНТОВ С. Н., 1919 р. н, червоноармієць, 1941, загинув (1965)
43. ДРАЖЕВСЬКИЙ Василь Григорович, 1912 р. н., червоноармієць, 08.1941, загинув (1965)
44. ДРУЖИН Іван Андрійович, 1918 р. н., Росія, Хабаровський край, м. Біробіджан, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.07.1941, загинув (1986)
45. ДУДІН (Дулін) Іван Олексійович, 1919 (1921) р. н., Росія, Пермська обл., Верещагінський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
46. ДЬЯКОНОВ Михайло Фролович, 1918 р. н., Росія, Пермська обл., Пермсько-Ільїнський р-н, с. Лучина, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
47. ДЮЖИН (Дюпін) Костянтин Миколайович, 1920 р. н., Росія, Курганська обл., Шатровський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
48. ЄРОФЄЄВ Борис Костянтинівич, 1919 р. н., Росія, Владимирська обл., Талдомський р-н, с. Вербилки, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1967)

49. ЖАРСЬКИЙ Микола Олександрович, 1919 р. н., Росія, Калінінська обл. Великолуцький р-н, с. Пирогово, сержант, командир відділення зв'язку 344 гап 147 сд, Розстріляний на полі бою за боягузтво (2019)
50. ЗАЙЦЕВ Іван Павлович, 1917 р. н., Росія, Владимирська обл., Маленковський р-н, с. Александринівка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1965)
51. ЗАХАРІН Іван Михайлович, 1920 р. н., Росія, Мордовія, Атяшевський р-н, с. Уздовка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
52. ЗАХАРОВ Василь Петрович, 1919 р. н., Росія, Московська обл., ст. Моніно, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
53. ЗАХАРОВ Михайло Денисович, 1920 р. н., Росія, Башкирія, Кармаскалинський р-н, с. Красний Яр, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
54. ЗОНОВ Георгій Васильович, 1921 р. н., Росія, Свердловська обл., Туринський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
55. ЗУЄВ Павло Михайлович, 1920 р. н., Росія, м. Перм, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
56. ІВАНІН (Івонін) Олександр Олександрович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Верховинський р-н, с. Поляни, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
57. ІВАНОВ Василь Євграфович, 1920 р. н., Росія, м. Магнітогорськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
58. ІЛЛЯШЕНКО Геннадій Матвійович, 1920 р. н., Росія, Хабаровський край, м. Ніколаєвськ-на-Амурі, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
59. КАЛАБІН Василь Дмитрович, 1920 р. н., Росія, м. Кіров, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 1941, загинув (1970)
60. КАЛІНИЧЕНКО (Калиниченко) Петро Васильович, 1914 р. н., Україна, Черкаська обл., Черкаський р-н, с. Червона Слобода, сержант (мол. лейтенант), 306 сп 62 сд, 09.1941, загинув (1965)
61. КАСАТКІН (Косаткін) Г.Є., 1920 р. н., Росія, Удмуртія, Балезинський р-н, с. Балман, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
62. КАТКОВ Валентин Васильович, 1919 р. н., Росія, м. Москва, ефрейтор, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 15.08.1941, загинув (1965)
63. КІРЯГІН Олександр Іванович, 1921 р. н., Росія, м. Магнітогорськ, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із х. Теремки, м. Київ (1986)
64. КЛИМІН Владислав Дмитрович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., Березовський р-н, с. Теплий Ключ, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1966)
65. КЛИМОВ Олександр Федорович, 1905 р. н., Росія, Самарська обл., с. Кременськ, капітан, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 12.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1967)
66. КЛИМОВ (Климін) Федір Іванович, 1918 р. н., Росія, Алтайський край, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
67. КОЖЕВНИКОВ Павло Максимович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Уржумський р-н, с. Кучень, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 19.08.1941, загинув (1986)
68. КОЖИН Василь Пантелійович, 1921 р. н., Росія, Хабаровський край, ст. Архара, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1965)
69. КОЗУЛЬКО Петро Якович, 1921 р. н., Україна, Херсонська обл., м. Гола Пристань, червоноармієць, 3 омцб 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1976)
70. КОКОРІН Павло Андрійович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Оричівський р-н, с. Малі Гарі, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
71. КОЛМОГОРОВ Іван Миколайович, 1921 р. н., Росія, м. Перм, лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1985)
72. КОНОВАЛОВ Хас. Г., 1921 р. н., Росія, Липецька обл., Єгоринський р-н, с. Алтаново, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)

73. КОРЯШНИКОВ Дмитро Степанович, 1918 р. н., Росія, Горьковська обл., Вискунський р-н, с. Каменне, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
74. КОСАТКІН Г.Є. червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув у бою (1986)
75. КОСТІН Антон Миколайович, 1913 р. н., Росія, Курська обл., Беловський р-н, с. Кривдуни, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
76. КОСТЮК Василь Мойсейович, 1921 р. н., Росія, Красноярський край, Пластуновський р-н, с. Пластуновське, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1965)
77. КРАВЧЕНКО Петро Федорович, Україна, Київська обл., Київський р-н, с. Жуляни, червоноармієць, 167 сд 51 ск 40 А 1 УФ, 01.01.1944 р., загинув біля с. Пологи Васильківського р-ну Київської обл., тіло загиблого дружина поховала в Жулянах (1944)
78. КРАШОЦКОВ Микола Гаврилович, 1919 р. н., Росія, Кіровська обл., Санчурський р-н, с. Левканово, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
79. КУПРЄЄВ Олександр Іванович, 1920 р. н., Росія, Башкорстан, Міякинський р-н, с.Нові Омеляники, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув у бою (1965)
80. КУРСАНІН Леонід Миколайович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., м. Верхня Тура, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, помер від ран (1984)
81. КУХТИК Кузьма Захарович, 1915 р. н., Україна, Київська обл., с. Ошитки, червоноармієць, 333 гап, 20.09.1941, загинув (1965)
82. ЛАРІН Дмитро Васильович, 1919 р. н., Росія, м. Рязань, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1965)
83. ЛИМАНЕНКО Борис Степанович, 1919 р. н., Росія, Смоленська обл., м. Єльня, лейтенант, 3 омцб 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1974)
84. ЛИЖИН Ілля Микитович, 1921 р. н., Росія, Свердловська обл., Туринський р-н, с. Острова, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
85. ЛІСКІН (Лисков) Ілля Васильович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Зуєвський р-н, с. Косіно, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
86. ЛІСКОВ (Лесков) Іван Костянтинівич, 1920 р. н., Росія, Кіровська обл., Зуєвський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
87. ЛОЖКІН (Ложкин) Гаврило Федорович, 1919 р. н., Росія, Кіровська обл., Зуєвський р-н, с. Ложкупки, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
88. ЛОЗІНСЬКИЙ (Лозинський) Михайло Йосипович, 1912 р. н., Росія, м. Сталінград, ст. політрук, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1971)
89. ЛУК'ЯНОВ Володимир Єгорович, 1918 р. н., Росія, Амурська обл., м. Благовещенськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1988)
90. ЛЯПКІН Гнат Данилович, 1915 р. н., Росія, Брянська обл., Жуковський р-н, с. Алтушино, мол. лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1986)
91. МАЛИШЕВ Ілля Васильович, 1920 р. н., Росія, Томська обл., Зирянський р-н, с. Беловодка, червоноармієць, п/п 507 в/ч 134/3, 07.1941, загинув. Перепохований із приватного подвір'я, ім'я встановлено в 1988 р.
92. МАРКІН Іван Семенович, 1921 р. н., Росія, Єврейська АО, Бірський р-н, копальня Сутара, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
93. МАРКОВ Федір Миколайович, 1918 р. н., Росія, Горьковська обл., м. Муром, сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
94. МАХЛАЄВСЬКИЙ Б.Є., 1941, загинув (невідомо)
95. МАШКОВЦЕВ Геннадій Степанович, 1921 р. н., Росія, Удмуртія, с. Б. Нори, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув (1965)
96. МАШТАЧКОВ Олексій Маркович, Росія, Камчатська обл., Усть-Большеречецький р-н, с. Вітюги, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
97. МЕРТВІЧЕНКО (Мертвеченко, Мертвяченко) Йосип Миколайович, Україна, Київська обл., Київський р-н, с. Жуляни, червоноармієць, 167 сд 51 ск 40 А 1 УФ, 22.12.1943, загинув (1965)
98. МИХАЛЕВСЬКИЙ Борис Васильович, 1920 р. н., Росія, Московська обл., м. Калінінград, ефрейтор, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1965)

99. МИСНИКОВ Михайло Федорович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., Верхотурський р-н, с. Меркушино, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
100. НЕЧАЄВ (НЕЧАЛЬ) Данило Васильович, 1918 р. н., Росія, Пермська обл., Ільїнський р-н, с. Спасово, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1965)
101. НЕШАЙНИЙ Федір Данилович, 1918 р. н., Росія, Амурська обл., м. Белогорськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1988)
102. НОВОКРЕЩОННИХ Олексій Іванович, 1918 р. н., Росія, Пермська обл., Уїнський р-н, с. Шариніно, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
103. ОВСЯННИКОВ Анатолій Васильович, 1919 р. н., Україна, Житомирська обл., мол. лейтенант, 1941, загинув (1965)
104. ОВСЯННИКОВ Микола Олександрович, 1919 р. н., Росія, Кіровська обл., Зуєвський р-н, с. Овсянники, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
105. ОВЧИННИКОВ Федір Іванович, 1924 р. н., Росія, Тульська обл., Лаптевський р-н, с. Теляково, гв. сержант, 23 гв мсбр, 06.11.1943, помер від ран (1965)
106. ОКРІПНИКОВ Є.Д., 1944, загинув (невідомо)
107. ОЛОВЯННИКОВ Яків Лукич, 1920 р. н., Росія, Бурятія, Мухоршибірський р-н, с. Хан-Халой, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
108. ПАВЛОВ Олексій Григорович, 1916 р. н., Росія, Амурська обл., ст. Сиваки, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
109. ПАНОВ Микола Прокопович, 1921 р. н., Росія, Челябінська обл., Муравльовський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
110. ПАРИГІН Костянтин Миколайович, 1921 р. н., Росія, Читинська обл., Александрово-Заводський р-н, с. В. Алендуй, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
111. ПЕТРУСЕНКО Петро, Росія, Краснодарський край, м. Краснодар, ефрейтор, 1941, загинув (1965)
112. ПИШКІН (Пешкін) Микола Сергійович, 1917 р. н., Росія, Челябінська обл., м. Пласков, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1986)
113. ПОВАРНІЦІН Григорій Федорович, 1921 р. н., Росія, Пермська обл., Кішертський р-н, с. Степово, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
114. ПОДОЙНІЦІН Максим Євстафійович, 1900 р. н., Росія, Читинська обл., Балеїський р-н, с. Подойницьке, майор, 714 гап 206 сд ПдЗФ, 1941, загинув (1965)
115. ПОЛУНІН Олексій Єгорович, 1919 р. н., Росія, Московська обл., Митищинський р-н, ст. Болшево, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 25.08.1941, загинув. Перепохований із м. Остер Чернігівської обл. (1965)
116. ПОЛУЕКТОВ Герман Васильович, 1921 р. н., Росія, Свердловська обл., Серовський р-н, с-ще Петропавловка, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1965)
117. ПОНОМАРЬОВ А. Андрійович, 1919 р. н., Росія, Пермська обл., Нитвинський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
118. ПОНОМАРЬОВ Іван Андрійович, 1919 р. н., Росія, Кіровська обл., Кіровочепецький р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
119. ПОПОВ Володимир Михайлович, 1918 р. н., Росія, Пермська обл., м. Нитва, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986, 1988)
120. ПОРИВКІН Феоктист Іванович, 1920 р. н., Росія, Курганська обл., Шадринський р-н, с. Іванцево, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
121. ПРОКЛОВ Петро Андрійович, 1918 р. н., Росія, Кіровська обл., Тамбовський р-н, с. Тамбовка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
122. ПУШКАРЕВ Петро Андрійович, 1921 р. н., Росія, Пермська обл., Нитвинський р-н, с. Гулява, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 17.08.1941, загинув (1986)
123. РАДЗИЛЄВИЧ (Радзилевич) Аркадій Антонович, 1919 р. н., Україна, Хмельницька обл., Шепетівський р-н, с. Корчик, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
124. РАЗДОБРЕЄВ (Роздобреєв) Микола Васильович, 1919 р. н., Росія, Хабаровський край, ст. Облучье, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
125. РЕКУТІН Сергій Іванович, 1919 р. н., Росія, Тамбовська обл., Самбурський р-н, с. Рекутіно, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1965)

126. РОГАЛЬНИКОВ Микита Макарович, 1917 р. н., Росія, Пермська обл., Рогалинський р-н, с. Петровське, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
127. РОЖКОВ Василь Іванович, 1918 р. н., Росія, Московська обл., м. Коломна, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1965)
128. РОМАНОВ Василь Михайлович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., Серовський р-н, с. Березове, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
129. РУСАКОВ Геннадій Сергійович, 1918 р. н., Росія, Пермська обл., Чусовський р-н, с. С. Кумдна, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1965)
130. РУСЬКИХ Сергій, червоноармієць, 1941, загинув (1965)
131. САВОСКІН (Савоськін) Олексій Тихонович, 1921 р. н., Росія, Башкирія, Куюргазинський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1988)
132. САМУСЬ Михайло Дмитрович, 1919 р. н., Україна, Сумська обл., Конотопський р-н, м. Конотоп, мол. сержант, 3 омцб 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1974)
133. СБРОДОВ Василь Ізотович, 1919 р. н., Росія, Челябінська обл., с. Сивково, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1965)
134. СЕРГЄЄВ Іван Максимович, 1919 р. н., Росія, м. Москва, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
135. СЕРИХ (Сєдих) Андрій Никифорович, 1918 [1908] р. н., Росія, Новосибірська обл., червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
136. СИДОРОВ Сергій Миколайович, 1920 р. н., Росія, Московська обл., м. Щолково, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
137. СИМАКОВ Ілля Дмитрович, 1920 р. н., Росія, Кіровська обл., Верховинський р-н, с. Бати, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
138. СИНИЦЯ Андрій Лаврентійович, 1912 р. н., Україна, Дніпропетровська обл., Котовський р-н, ст. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1986)
139. СКРИПНИКОВ Гурій Олексійович, Україна, Київська обл., Білоцерківський р-н, с. Чмирівка, червоноармієць, в/ч 47503, 28.01.1944, загинув (1965)
140. СМІРНОВ Григорій Дмитрович, 1921 р. н., Росія, Курська обл., Беловський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1986)
141. СМІРНОВ Іван Васильович, 1920 р. н., Росія, Удмуртія, м. Іжевськ, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1965)
142. СМІРНОВ Олексій Степанович, 1920 р. н., Росія, Челябінська обл., с. Смирнова, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
143. СОКОРЕВ Василь Тихонович, Росія, Іркутська обл., Белгородський р-н, с. Вольчанськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1966)
144. СОЛОВІЙОВ Володимир Андрійович, 1918 р. н., Росія, Пермська обл., м. Кізел, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
145. СОРОКІН Павло Петрович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Уржумський р-н, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1965)
146. СТАРКОВ Іван Олексійович, 1918 р. н., Росія, Свердловська обл., с. Камишлово, сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 12.08.1941, загинув (1986)
147. СТАРУН Матвій Євстафійович (Астафійович), 1902 р. н., Україна, Чернігівська обл., Талалаївський р-н, с. Рогинці, капітан, 286 сп 206 сд ПдЗФ, 08.08.1941, загинув. Перепохований із с. Гатне Києво-Святошинського р-ну. Також значиться: м. Київ, Святошинське кладовище (1972, 1988 уточнено)
148. СТОЛЯРОВ Іван Прохорович (Прокопович), 1915 р. н., Росія, Челябінська обл., Сосновський р-н, с. Вознесенка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
149. СУЛІВАН (Суливін) Віктор Іванович, 1915 р. н., Росія, Ростовська обл., м. Таганрог, мол. лейтенант, 43 вап ПдЗФ, 27.07.1941, загинув (невідомо)
150. СУРЖАНСЬКИЙ Олександр Михайлович, 1912 р. н., Росія, Пермська обл., Кізелівський р-н, ст. Половина, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)

151. ТАРАНУШЕНКО Микола (Олександр) Мусійович, 1914 р. н., Україна, м. Київ, мол. лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1986)
152. ТАРАСОВ Аркадій Михайлович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Білохолуницький р-н, с. Пашково, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
153. ТАСКАЄВ Олександр Іванович, 1917 р. н., Росія, Пермська обл., Козловський р-н, ст. Яйва, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1965)
154. ТАТАУРОВ Дмитро Якович, 1921 р. н., Росія, Башкирія, Кігинський р-н, с. Леузи, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1979)
155. ТЕРЕНТЬЄВ Микола Володимирович, 1914 р. н., Росія, Пермська обл., Чистопольський р-н, м. Чистополь, мол. лейтенант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1967)
156. ТЕРЕХОВ (Терюхов) Григорій Іванович, 1920 р. н., Росія, Татарстан, Зуєвський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
157. ТИМОФЄЄВ Іван Тимофійович, 1921 р. н., Росія, Хабаровський край, Верхньобуреїнський р-н, с. Онкери, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1986)
158. ТИТАРЕНКО (Титоренко) Георгій Мойсейович, 1919 р. н., Україна, Донецька обл., м. Єнакієве, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 17.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1988)
159. ТИЩЕНКО Дмитро Йосипович, 1919 р. н., Росія, Хабаровський край, с. Кутило, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
160. ТОКАРЕВ Олексій Улянович, 1919 р. н., Росія, Пермська обл., Огарський р-н, с. Патрики, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 14.08.1941, загинув (1965)
161. ТУРГУМБАЄВ Сейгатай, 1915 р. н., Казахстан, Джамбульська обл., Саркульський р-н, с. Байкадак, червоноармієць, 3 омцб 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (невідомо)
162. ТУРУБАЄВ Садвакас, 1920 р. н., Казахстан, м. Семипалатинськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 19.08.1941, загинув (1986)
163. ТУРУНТАЄВ Ілля Васильович, 1921 р. н., Казахстан, Акмолінська обл., Атбасарський р-н, с. Новоалександровське, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1965)
164. ТУТАЄВ Василь Дмитрович, 1921 р. н., Росія, Читинська обл., Карачавський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув (1986)
165. УГРЮМОВ Григорій Якович (Іван Кирилович, Григорій Миколайович), 1916 [1919] р. н., Росія, Алтайський край, Бистростанський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
166. УЛЬЯНОВ Іван Кирилович, 1916 р. н., Росія, Пермська обл., Пермський р-н, с. Россольна, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 13.08.1941, загинув (1965)
167. УРАЗОВ Олександр Іванович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., Артёмовський р-н, с. Мостове, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 24.08.1941, загинув (невідомо)
168. УШАКОВ Олександр Петрович, 1919 р. н., Росія, Хабаровський край, Єврейська АО, с. Єкатеринпольськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1976)
169. ФЕДОРОВ Іван Митрофанович, 1921 р. н., Україна, Одеська обл., Красноокнянський р-н, с. Антонівка, червоноармієць, 231 оадн 147 сд 37 А ПдЗФ, 08.1941, загинув (невідомо).
170. ФОМИЧОВ (Фомич) Іван Григорович, 1919 р. н., Росія, Пермська обл., Реутовський р-н, с. Руднево, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
171. ФРОЛОВ Микола Павлович, 1917 р. н., Росія, Пермська обл., Дальньоконстантиновський р-н, с. Хмелева, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 19.08.1941, загинув (1986)
172. ХМИЗОВ Павло Юхимович, 1894 р. н., Росія, Курська обл., Беловський р-н, с. Белая, червоноармієць, 520 сп 167 сд 50 ск 38 А 1 УФ, 08.11.1943, загинув (1965)
173. ХОМЕНЧУК Іван Дмитрович, 1918 р. н., Україна, м. Київ, сержант, 538 ап, 08.1941, загинув. Також значиться: м. Київ, Лук'янівське військове кладовище (невідомо)
174. ХОХЛОВ Олександр Петрович, 1917 р. н., Росія, Іркутська обл., Усольський р-н, с. Тельман, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
175. ХРИСТОФОРОВ Іван Христофорович, 1903 р. н., Росія, Чувашія, Ібресинський р-н, с. Н.-Чураново, капітан, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув. Перепохований зі східної околиці села (1967)

176. ХРУЛЬ Дмитро Гнатович, Росія, Амурська обл., Івановський р-н, с. Єрківці, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
177. ХУГАЛЬ (Хуголь) Федір Григорович, 1920 р. н., Україна, Полтавська обл., Полтавський р-н, с. Супрунівка, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
178. ЦИПУЛЕНКО Михайло Федорович, 1920 р. н., Росія, Башкирія, Куюргазинський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
179. ЧЕРВЯКОВ Олексій Федорович, 1918 р. н., Росія, Кіровська обл., Свечинський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 15.08.1941, загинув (1986)
180. ЧЕРВЯКОВ Олександр Федорович, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
181. ЧЕРІН Іван Пивринович [?], 1920 р. н., Росія, о. Сахалін, Рибновський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1986)
182. ЧЕШУЇН Михайло Пилипович, 1921 р. н., Росія, Кіровська обл., Арбазький р-н, с. Шинур, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1965)
183. ШАБАЄВ Тимофій Шабайович, 1920 р. н., Росія, Татарстан, Актаниський р-н, с. Поясово, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
184. ШАДРІН Олександр Гнатович, 1919 р. н., Росія, Курганська обл., Макушинський р-н, с. Головня, мол. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 10.08.1941, загинув (1986)
185. ШАРОВ Микола Олексійович, 1917 р. н., Росія, Челябінська обл., м. Уфалей, ст. сержант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 16.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
186. ШАТАЛОВ (Шатилів) Петро Миколайович, 1918 р. н., Росія, Горьковська обл., Балахнинський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 17.08.1941, загинув. Перепохований із мікрорайону Теремки м. Київ (1965)
187. ШЕЙН (Шеїн) Михайло Дмитрович, 1920 р. н., Росія, Башкирія, Зіанчуринський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 24.08.1941, загинув. Перепохований із м. Остер Чернігівської обл. (1965)
188. ШЕЛАГАНОВ (Шилаганов) Володимир Григорович, 1918 р. н., Росія, Московська обл., м. Коломна, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 08.08.1941, загинув (1986)
189. ШИШКІН Євген Олександрович, 1920 р. н., Росія, Пермська обл., м. Краснокамськ, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 12.08.1941, загинув (1986)
190. ШМАКОВ Максим Степанович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., Петрокаменський р-н, с. Реші, курсант, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 15.08.1941, загинув. Перепохований із: мікрорайону Теремки м. Київ (1986)
191. ЩЕГЛОВ Олександр Михайлович, 1919 р. н., Росія, Омська обл., с. Євгашино, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 09.08.1941, загинув (1976)
192. ЯКОВЛЄВ Леонід Федорович, 1920 р. н., Росія, Свердловська обл., Верхньотавдинський р-н, червоноармієць, 212 пдбр 3 пдк 37 А ПдЗФ, 11.08.1941, загинув (1965)

УДК 355.1–053.18“364”:94(477.25)“1941/1943”

© *Vima* КОНІНА

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В КИЇВСЬКОМУ МІКРОРАЙОНІ ТРОЄЩИНА

До уваги читачів пропонується стаття про історію київського мікрорайону Троєщина в роки Другої світової війни. Спираючись на широке коло джерел та літератури, детально описано місця пам'яті загиблих у боях на цій території, її уродженців і мешканців, які в лавах Червоної армії брали участь у німецько-радянській війні.

Ключові слова: м. Київ, Троєщина, Вигурівщина, Друга світова війна, військовослужбовець, братська могила.

Сьогодні Вигурівщина-Троєщина – житловий масив у м. Київ на лівому березі Дніпра, який територіально належить до Деснянського району. Масив побудовано на місці с. Вигурівщина та прилеглих до нього лук, із заходу він межує із с. Троєщина. Історія Вигурівщини й Троєщини сягає у глибину століть. Поблизу сіл археологами виявлені поселення доби неоліту, Трипільської культури, епохи бронзи (IV–II тис. до н. е.). Як відомо, у середньовіччі Київ був містом-фортецею, тому в системі оборонних споруд неабияку роль відіграли укріплені навколишні містечка зі своїми невеликими замками. На півночі був Вишгород, на заході – Білгород, на півдні – Трипілля, на сході – Вигурівщина, що розкинулася понад р. Чорторий (Десенка) [4, 245].

Уперше в літописах цю місцевість згадано під назвою Городець, що є беззаперечним свідченням наявності укріплень навколо цього давнього поселення. Не раз вона ставала місцем ведення переговорів і примирення між руськими князями. Зокрема, у 1026 р. великий князь Київський Ярослав Мудрий уклав тут мирну угоду зі своїм братом Мстиславом князем Чернігівським, а в 1097 р. Володимир Мономах викликав у Городець для примирення братів Давида й Олега Святославичів.

У XIV ст. Городець був родинним гніздом князів Милославських, тож у літописах місцевість згадується як «Милославці», «Милославичі», «Мирославское», «Мирославичі». Правнук великого князя Литовського Ольгерда Семен Олелькович, який у 1455–1471 рр. був останнім удільним князем Києва, на місці дrev-

нього Городця, в Милославичах, звів замський дерев'яний замок. Вали цього замку збереглися аж до ХХ ст. [3, 6].

Думки про те, що Городець та Милославичі і є пізнішою Вигурівщиною (тобто що це той самий населений пункт), притримується частина істориків: Є. Голованський, М. Новицький, В. Гошкевич, М. Грушевський, П. Клепатський та ін.

Зокрема, Є. Голованський стверджує, що «село Вигурівщина в давнину називалося Милославщиною... на Вигурівщину воно перейменоване в ХVІ ст. за ім'ям колишнього власника Івана (Яна) Вигури – службовця при воєводі К.К. Острозькому, похованому пізніше в Михайлівському монастирі. Власник с. Вигура заповідав обителі Св. Михайла саме село, заселене козаками».

Вигурівщина була подарована 12 грудня 1572 р. Михайлівському Золотоверхому монастирю її власником Яном Вигурою, службовцем київського воєводи князя Костянтина Острозького, що було юридично закріплено і про що йдеться в Універсалі від 1 грудня 1574 р.

Одержавши Вигурівщину, монастир наприкінці ХVІІ ст. значно розширив цей маєток, скупивши невеликі ділянки в сусідів – посполитих і козаків [12, 158].

Що ж до Троєщини, то в ХVІ ст., коли села ще не існувало, місцевість ця мала назви «Чурилівщина», «Ґрунт Троїцький», бо належала Троїцькому лікарняному монастирю Києво-Печерської лаври. Звідси й назва села, яке ще на початку ХІХ ст. в документах нерідко називається «Троїцьке». Поселення, найімовірніше, виникло в ХVІІ ст., тоді з'являється й народна назва села «Троєщина» [12, 159].

Адміністративно ця територія до 1471 р. входила до складу Київського князівства, потім – до Київського воєводства Литовсько-Польської держави. Після козацької революції 1648–1657 рр. – до складу Київської, а від 1736 р. – Гоголівської сотні Київського полку, 1782 р. – до Київського намісництва. Від 1802 р. до 1902 р. с. Вигурівщина й Троєщина входили до складу Броварської, а від 1903 р. до 1923 р. – Микільсько-Слобідської волості Остерського повіту Чернігівської губернії. За радянських часів села знову належали до Броварського (1923–1927 рр.), потім (1927–1930 рр.) – до Київського району Київського округу.

Отже, від 1930–1937 рр. с. Вигурівщина й Троєщина опинились у приміській смузі. У 1920-ті рр. їхнє населення працювало переважно в артілях, які плели кошики з лози, що разом із молочними продуктами збувалися в м. Київ. Зв'язок із містом здійснювався через поштовий тракт Троєщина – Вигурівщина – Микільська Слобідка (8 км) й далі через Броварське шосе та ланцюговий міст до м. Київ. У 1930 рр. у селі створили колгосп, який існував до 1941 р. й був відновлений у 1944 р. У с. Троєщина було засновано партосередок, кооперативне товариство, відкрито школу-п'ятирічку й акушерський пункт. Діяли також артіль лозоплетіння, дитячі ясла та осередок Червоного Хреста. Розвивалася кооперативна мережа. У період хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. радянські уповноважені витискали з тутешніх селян хліб. Результати першого року суцільної колективізації ввели селян у шоковий стан: знову було запроваджено продрозверстку,

хоча слова цього не вживали, зник ринок, гроші втрачали свою купівельну здатність. У 1931 р. троещинський колгосп об'єднав 22 господарства, але вимагалось колективізувати ще 50. На початку 1933 р. у с. Троещина було колективізовано 47 % сільських дворів.

Жителі тутешніх сіл відверто саботували колективізацію через постійні «тверді завдання» та податки, а також у зв'язку зі знищенням весняними водами озимини на площі 181 га.

У цей час селами прокотилися репресії не тільки проти заможних селян, а й проти середняків. На них накладали штрафи, вилучали їхнє майно та описували хати. Від Голодомору 1932–1933 рр. у селах померло понад 600 мешканців. Цілком очевидно, що після масового мору в колгоспі різко скоротилася врожайність зернових, яка у 1933–1934 рр. була найнижчою з 1921 р. [10].

У 1937 р. з утворенням Броварського району Київської області с. Вигурівщина й Троещина ввійшли до нього.

Руйнівні наслідки Другої світової не оминули і мешканців сіл Київщини, зокрема Вигурівщини й Троещини. Під час Київської оборонної операції (6 липня – 26 вересня 1941 р.) у смт Бровари діяли штаби Південно-Західного фронту (ПЗФ), військово-повітряних сил (ВПС) КОВО та п'ять військових аеродромів радянських ВПС. Броварське шосе під час відходу радянських військ із м. Київ фактично залишалось єдиною магістраллю, якою виводили особовий склад і техніку. Про це сказано в бойовому донесенні № 00435 від 14 вересня 1941 р. щодо стану військ фронту: «Найбільш загрозливий напрямок шосе Козелець – Бровари». Незважаючи на поразку Південно-Західного фронту РСЧА на Дніпрі, саме 72-денна оборона м. Київ зірвала плани гітлерівців і затримала «бліцкриг» ціною величезних людських втрат.

Наприкінці вересня 1941 р. добігала кінця тривала й уперта оборона Києва Червоною армією. Рухомим з'єднанням противника вдалося зімкнутися в районі м. Лохвиця й оточити значні сили Південно-Західного фронту. «...Кільце оточення на схід від Києва замкнуто. На зовнішньому фронті оточення – лише незначна активність противника. Противник явно послабив артилерійський вогонь у районі Києва...» – писав у своєму щоденнику начальник Генштабу Сухопутних військ Німеччини генерал Ф. Гальдер [1].

Штаб Південно-Західного фронту дістав дозвіл на відступ лише о 23:40 17 вересня, але було надто пізно, час був утрачений... [6].

На жаль, під час відходу з м. Київ у перші дні радянське керівництво втратило управління військами, які розпадалися на окремі бойові загони та групи. Деякі загони намагалися вийти з оточення через м. Переяслав. Разом із регулярними червоноармійськими частинами в оточенні перебували й київські партизанські, винищувальні загони та ополченці. Один із таких загонів із лівобережного с. Вигурівщина чисельністю до 170 осіб під проводом Г. Кузьменка та О. Світличного наприкінці вересня знищив близько 60 німців, 2 танки (ймовірініше, штурмові артилерійські самохідні установки, які були у складі 6-ї армії),

9 автомобілів, а також під час двох окремих операцій біля смт Бориспіль та Дарниця звільнив 1900 радянських військовополонених [13, 27].

19 та 20 вересня 1941 р. с. Троєщина й Вигурівщина були окуповані гітлерівцями. Із приходом нацистів на їхню територію місцеве населення опинилося у цілком нових, до того невідомих реаліях, дуже швидко почалися систематичні утиски й репресії.

Від весни 1942 р. потреба німецької економіки в дешевій робочій силі з окупованих земель Східної Європи постійно зростала. Для мобілізації трудових ресурсів окупаційна влада почала вживати примусові заходи: молоді надсилали повістки з погрозами в разі непокори застосувати покарання до батьків; на вулицях і ринках влаштовували облави на юнаків та дівчат.

Молодь, примусово вивезена до Німеччини, потрапляла в атмосферу несвободи, нерідко у вороже настроєне оточення, часто зазнавала утисків та знущань, приниження гідності, постійно недоїдала, жила в нелюдських побутових умовах. Така доля не оминула й молоді с. Вигурівщина та Троєщина. За час окупації чимало мешканців загинуло, а 487 осіб були насильно вивезені до Німеччини.

В останні місяці й тижні свого перебування в Україні загарбники ще жорсткіше розправлялися з населенням, вдавалися до масових розстрілів мирних жителів, вогнем спустошували цілі села. 27 вересня 1943 р. карателі оточили с. Вигурівщина. Обливши бензином хати, гітлерівці підпалили їх. Було спалено 400 дворів, тобто все село [5, 132].

Анатолій Кузнецов у документальному романі «Бабин Яр» про ті дні згадує: «Із-за Дніпра доносився гул канонади. Горіли Дарниця, Сваром'є, Вигурівщина й Труханів острів. Вокзал був забитий німцями і фольксдойчами, що евакуювалися. Їхали біженці з Ростова, Харкова й Полтави, розповідали, що німці, відступаючи, залишають мертву землю. Підірвали мости через Дніпро, причому разом із вигнаними з того берега мешканцями: тіла падали у Дніпро впереміж із возами» [7, 287–288].

У довідці, що зберігається в Державному архіві Київської області, сказано: «Відступаючи, німецькі фашисти спалювали за собою все. Горіло село Троєщина Броварського району, куди не подивишся – тільки сині стовпи диму. 23 вересня 1943 р. в село в'їхала німецька автомашина, з якої вийшли німецькі солдати, і вже через декілька хвилин почали палити село. Так в селі Троєщина було спалено 436 хат» [2, 56].

Люди в цей час ховалися за межами села. Але після пожежі почали повертатися. Зібралися над берегом р. Десна, намагаючись переправитись. Проте о четвертій ранку наступної доби в село увірвався німецький загін і розпочав стрілянину. Уцілілих погнали на м. Київ. 28 вересня 1943 р. німці, щоб перешкодити наступу радянських військ, підірвали мости, що з'єднували береги.

Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли на лівий берег р. Дніпро на 700-кілометровому фронті від смт Лоев до м. Запоріжжя.

До 30 вересня було створено 23 плацдарми, зокрема два найбільші – Букринський і Лютізький.

Київська наступальна операція, яка тривала від 3 до 13 листопада 1943 р., була складником битви за р. Дніпро, що відбувалася в серпні – грудні 1943 р., ставши однією з наймасштабніших операцій світової історії.

У боях було задіяно близько 4 млн осіб з обох сторін. Лінія фронту становила приблизно 1400 км, загальні втрати (убиті, поранені, полонені) налічували від 1 млн до 2,7 млн осіб. Були визволені від окупантів тисячі населених пунктів.

Саме під час Київської наступальної операції було вибито ворога з багатьох сіл Київської області, серед яких і Вигурівщина та Троещина, визволені 29 вересня 1943 р. За подвиги в боях 30 їхніх жителів удостоєні урядових нагород [10].

У місцевості, де раніше були с. Вигурівщина й Троещина Броварського району Київської області, до 1986 р. зберігалися два сільські кладовища.

На території Вигурівського цвинтаря розміщена була братська могила військовослужбовців, полеглих у боях Другої світової війни. За офіційними даними, тут було поховано 8 осіб [11, 435]. Ці воїни були вбиті за різних обставин і в різний час. Наприклад, 22, 24 та 27 жовтня 1943 р. загинули чотири бійці 126-го окремого загороджувального загону 38-ї армії 1-го Українського фронту, серед них – Михайло Декаленко і Степан Белан (Додатки 1, 2) [15, 104; 16, 137].

У Червоній армії загороджувальні загони використовувалися для «стимулювання» стрілецьких підрозділів до наступу. У донесенні про втрати 38-ї армії 1-го Українського фронту не зазначено обставин, за яких загинули ці бійці. Оскільки село розміщене було неподалік від берегів р. Дніпро, можемо лише припустити, що 126-й окремий загороджувальний загін запобігав відступу стрілецьких підрозділів під час форсування річки.

Також поблизу цих сіл у повітряному бою 3 листопада 1943 р. загинув молодший лейтенант Б. Кудрявцев – пілот 3-го гвардійського винищувального авіаційного полку, якого було поховано на Вигурівському кладовищі.

У братській могилі Вигурівського цвинтаря покоїться прах іще трьох бійців, ідентифікувати яких і встановити військові частини, дату та обставини загибелі не вдалося.

Загалом серед похованих у братській могилі на Вигурівському кладовищі – один молодший лейтенант, три військовослужбовці сержантського й чотири – рядового складу. За походженням три з них – українці, три – росіяни. Національність двох військовиків установити не вдалося.

На жаль, дотепер не з'ясовано, чи відразу всіх загиблих поховали в одній могилі. Згідно з даними Броварського військкомату, в 1947 р. братська могила із вісьмома загиблими вже була, щоправда, невідомо, де саме. Крім того, заплановано було перепоховання воїнів у с. Пухівка Броварського району Київської області. Наразі знаємо, що його не відбулося.

У 1950 р. працівники Київського обласного військового комісаріату підготували звіт про кількість і розміщення могил воїнів Червоної армії, загиблих під час німецько-радянської війни на теренах області. Згідно зі звітом, на території кладовища с. Вигурівщина були братська могила та одиночне поховання, розміщене на південний схід від околиці села. На жаль, ані інформації про загиблого воїна, ані відомостей про його могилу не збереглося [9].

На братській могилі, де поховано вояків, які брали участь у визволенні спалених окупантами с. Троещина та Вигурівщина, а також тих, хто загинув під час форсування р. Дніпро, розміщено кам'яний курган, на верхівці якого бачимо постать солдата з прапором, схилоного на коліно перед пам'яттю загиблих товаришів. В обкладку кургану вмонтовано плити з іменами загиблих селян. Цей пам'ятник є цінним елементом історичної спадщини колишнього приміського с. Вигурівщина (Додаток 3).

У 1995 р. до 50-річчя завершення війни коштом колишніх жителів села було відкрито Стіну Пам'яті зі списком 190 полеглих у боях Другої світової війни односельців.

З метою належного вшанування подвигу звитяжців старшого покоління, увічнення пам'яті жертв Другої світової війни на території сучасного масиву Троещина встановлено пам'ятники: «Сини Вигурівщини та Троещини, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (с. Троещина, кладовище) та «Вічна пам'ять воїнам-троещанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни» (с. Троещина, кладовище).

Пам'ятник воїнам-троещанам створено у вигляді постаті солдата з автоматом, який завмер у момент смертельного поранення. Він символізує пам'ять про всіх жителів села, які загинули на фронтах Другої світової війни. Обабіч пам'ятника розміщено кам'яні дошки з викарбованими прізвищами та іменами селян – жертв війни (Додаток 4).

Предметом особливої гордості жителів цієї місцевості є зведення храму Святої Трійці, який довго будували всією громадою. Свято-Троїцький собор – п'ятиглавий, майже 40-метрової висоти з граціозною вежею дзвіниці. Приміщення храму власноруч прикрасили місцеві жителі. Парафіяни принесли ікони, рушники, меблі та церковний посуд. 9 липня 1991 р. відбулася закладка храму, а на день Трійці 1997 р. його освятили, і відтоді в храмі почалися святкові служби [3, 136–137].

9 травня 2020 р., на 75-ту річницю перемоги над нацистською Німеччиною, у Свято-Троїцькому соборі, по всіх храмах і монастирях Української православної церкви відбулися заупокійні молебні по загиблих воїнах Другої світової війни. Після Божественної літургії біля пам'ятників на кладовищах с. Вигурівщина і Троещина були відслужені заупокійні літії [14].

Попри значний проміжок часу від завершення Другої світової війни пам'ятстві практики на досліджуваній територіальній локації зберігаються. Пам'ятники, могили, кам'яні плити, кургани, що були споруджені в радянський час,

продовжують відігравати роль основних місць пам'яті про війну й значною мірою формують її топографію. Біля братських могил проводяться громадські мітинги та релігійні служби щодо вшанування пам'яті загиблих у тій війні.

Джерела та література:

1. Гальдер Ф. Военный дневник 1941–1942 гг. / Ф. Гальдер. – М.: АСТ, 2003. – 893 с.
2. Державний архів Київської області. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 8. – 135 арк.
3. Деснянський район: з глибини століть – у сьогодення: довідково-інформаційне видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://desnabib.kiev.ua/files/Z_Glybynyu_stolit.pdf. – Назва з екрана.
4. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київська область / П.Т. Тронько (голова Голов. редкол.); Ф.М. Рудич (голова редколегії) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1971. – 792 с.
5. Калібовець С.М. Спалені села Київщини (1941–1943 рр.): за матеріалами розслідування злочинів нацистських окупантів в Україні // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті; упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С. 124–136.
6. Крещанов А. 1941. Оборона Киева. Книга 1 / А. Крещанов, А. Кузяк, А. Осипов, О. Продан. – К.: Архив-Пресс, 2002.
7. Кузнецов А. Бабин Яр / Анатолій Кузнецов. – К.: Саміт-Книга, 2009. – 352 с.
8. Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році: Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Музеєфікація історії: оборона Києва у 1941 році», м. Київ, 13 листопада 2018 р. / Київська обласна державна адміністрація; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв; Український інститут воєнної історії. – Київ: НАККІМ, 2018. – 119 с.
9. Обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период «Мемориал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.obd-memorial.ru. – Назва з екрана.
10. Парнікоза І.Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands.html>. – Назва з екрана.
11. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. кол.: А.І. Тимчик (голова), О.П. Биструшкін (заст. голови) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 912 с.
12. Рубежі слави: патріотично-краєзнавчі матеріали [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kobi.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/10/Рубежі-слави.pdf>. – Назва з екрана.
13. Рibaков М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – С. 158–159.
14. У День Великої Перемоги в усіх єпархіях УПЦ піднесли молитви за загиблих (фото, відео, оновлено) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.church.ua/2020/05/10/u-den-velikoji-peretogi-v-usix-jeparxiyah-upc-pidnesli-molitvi-za-zagiblix-foto-video/>. – Назва з екрана.

15. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Тф-5454/14. – 658 арк.
16. Там само. – Тф-5580/9. – 474 арк.

© **Vita КОНИНА**

МЕСТА ПАМ'ЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ В КИЕВСКОМ МИКРОРАЙОНЕ ТРОЕЩИНА

Вниманию читателей предлагается статья об истории киевского микрорайона Троещина в годы Второй мировой войны. Опираясь на широкий круг источников и литературы, подробно описано места памяти погибших в боях на этой территории, её уроженцев и жителей, которые в рядах Красной армии принимали участие в немецко-советской войне.

Ключевые слова: г. Киев, Троещина, Выгуровщина, Вторая мировая война, военнослужащий, братская могила.

© **Vita KONINA**

THE PLACES OF MEMORY ABOUT THE SECOND WORLD WAR AT TROIESHCHYNA DISTRICT OF KYIV

Events of the Second World War are removing far away in time. But there are places which remind about those horrible actions in each settlement. There are plenty of such places on the territory of Ukraine's capital. Some of them were on the territory of other settlements during the war days. For example Troieshchyna, nowadays it's the district of Kyiv. There were villages Vyhurivshyna and Troieshchyna of the Brovary's region of Kyiv's region on the territory of modern Troieshchyna during the war.

There were heavy battles on this area during German-Soviet war, just like on the most part of Ukraine. In 1941 the Red Army left Kyiv and drew back through this region which is situated on the left bank of the Dnieper river so there wasn't any massive battle there. And soviet guerrillas fought there. Heavy battles took place in 1943 during the Soviet attack. Soviet soldiers who had died during those battles were buried at the mass graves at the cemetery of Vuhurivshyna and Troieshchyna.

Keywords: Kyiv, Troieshchyna, Vyhurivshyna, the Second World War, combatant, mass grave.

НКО-666Р
 В/застб 48863
 25 Октября 1943.

104
 Форма № 46

ИЗВЕЩЕНИЕ

6614, автматчик, В/застб 48863, красноармеец
муж, сын, отец, брат, должность, наименование части, воинское звание
 Декаленко Михаил Иосифович
фамилия, имя, отчество
 уроженец д. Василевка Диринского р-на, Бульской обл.
село, деревня, район, город, область
 в бою за социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив
 геройство и мужество, был ранен и умер от ран Убит 24 октября 1943
время смерти
 похоронен: Киевская обл. Броварской р-н, д. Выгуровщина
точный адрес места
 погребения

Настоящее извещение является документом для возбуждения хода
 райства о пенсии (приказ НКО СССР №.....)

Командир В/застб 48863
 Военный комиссар
 Майор Торшукон
 Зав. медицинским делопроизводством
 Бит. 1-й ст. / Боситанев /

104

Сповідання про загибель М. Декаленка. 1943 р.

Додаток 2.

Н.К.О. С.С.С.Р.
В/засті 48863
28 Октября 1943.

8/33
28/11-45
44
182
Форма № 46

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш Сын кр. и В/засті 48863 Белан
муж, сын, отец, брат, должность, наименование части, воинское звание
Степан Александрович
фамилия, имя, отчество
 уроженец Гришковской обл. Юришберий р. в. Шнятовиса
село, деревня, район, город, область
 в бою за социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив
 героизм и мужество, был ранен и умер от ран Убит 27 октября 1943
время смерти
 похоронен: дер. Вышуровщина Броворокского р-на
точный адрес места
Киевской области
погребения

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии (приказ НКО СССР № _____)

Александр В/засті 48863
начальник госпиталя
Майор / Коршук /
 п. Зав. медицинским делом производством
ст. Л. ит / боец /

Военный комиссар
 ЦП НКО. 4214-4.

Сповідання про загибель С. Белана. 1943 р.

Додаток 3.

Пам'ятник «Сини Вигурівщини та Троєщини, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

Додаток 4.

Пам'ятник «Вічна пам'ять воїнам-тросщанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни».

УДК 315.311(47+57+430:450:439:498:437.61):912(477)“1939/1945”

© Златко ЗЛАТАНОВ

**ВІЙСЬКОВІ ЧАСТИНИ, З'ЄДНАННЯ, ОБ'ЄДНАННЯ
ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР ТА КРАЇН ТРОЇСТОГО ПАКТУ
В ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНОМУ ПРОЄКТІ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ
НА МАПІ УКРАЇНИ»**

У статті висвітлено роботу з наповнення атрибутів електронної карти, подано характеристику використаної джерельної бази, представлено можливості, які відкриває внесена в контент інформація для дослідників бойового шляху військових формувань, науковців, які займаються історією України періоду Другої світової війни.

***Ключові слова:** карта, атрибути, населені пункти, Друга світова війна, Україна, РСЧА, Вермахт, полк, дивізія, корпус, армія, фронт, група армій.*

У процесі роботи з музейним електронно-картографічним проєктом «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України» виникла ідея додати атрибути, в ланки яких було б внесено військові формування, що займали населені пункти під час бойових дій. Це дало б змогу простежити бойовий шлях частин, показати, які формування проходили територією України під час німецько-радянської війни, яке село, селище, місто було захоплене тими чи іншими полком, дивізією, армією, корпусом, фронтом / групою армій.

Спочатку було додано атрибути, пов'язані з військовими формуваннями Червоної армії, які брали участь в остаточному вигнанні нацистів із населених пунктів України. Згодом – висунуто пропозицію створити колонки з формуваннями армії нацистської Німеччини, а також її країн-союзниць, які брали участь у першій окупації України. Оскільки схожих відомих проєктів у такому масштабі раніше не було, сама ідея може становити інтерес і цінність для науковців, зокрема істориків, дослідників рідного краю, що цікавляться воєнною історією.

Додаючи нові колонки в таблицю картографічного проєкту, доводилося враховувати обмежені можливості самої програми, в якій створено карту. На жаль, максимальна кількість символів, які можна ввести в ланку атрибута таблиці, становить 254 знаки. Тому вносити абсолютно всі формування, що заволодівали великими містами, обласними центрами, досить проблематично. У такому разі доволі просто вказати фронт / групу армій, армію / армії і навіть корпуси, але складніше внести всі дивізії / бригади, полки, що в них входили. Полк є найменшою структурною одиницею, для якої створено атрибут.

Ясна річ, в один населений пункт, наступаючи, могли з боями входити одночасно кілька сухопутних частин. Установлюючи такі випадки, в ланках атрибутів доводилося позначати армію, корпус, дивізію, полк цифрами в дужках, щоб підкреслити, куди вони входили. Авіаційних формувань не було вказано, бо вони виконували допоміжну роль підтримки на полі бою.

Із метою внесення якомога більшої кількості інформації кожне формування в ланках атрибутів зазначено у скороченій формі. Наприклад, Воропельський фронт – ВФ, 1-й Український фронт – 1 УФ, група армій «Південь» – Гр. А «Південь», 87-ма гвардійська стрілецька дивізія – 87 гв. СД, 53-я гвардійська танкова бригада – 53 гв. ТБр, 16-та танкова дивізія Вермахту – 16 ТД (нім.), 48-й армійський корпус Вермахту – 48 АК (нім.), 116-й укріплений район – 116 УР тощо.

NAZVA2014	RAYON2014	OBLAST2014	FRONTVYGN	ARMYVYGN	CORPVYGN	DYVISVYGN	/
Бурти	Новокигородський	Кіровоградська	2 УФ	53 А (1)	26 гв. СК (1), 20 ТК (2)	6 СД (1), 155 ТБр (2)	
Капітанівка	Новокигородський	Кіровоградська	2 УФ	53 А (1)	26 гв. СК (1), 20 ТК (2)	6 СД (1), 155 ТБр (2)	
Писарівка	Новокигородський	Кіровоградська	2 УФ	53 А (1)	26 гв. СК (1), 20 ТК (2)	6 СД (1), 155 ТБр (2)	

Приклади скорочень і позначень військових формувань в атрибутах таблиці електронно-картографічного проєкту.

У ланках, присвячених військовим частинам, з'єднанням і об'єднанням країн Троїстого пакту, після номера й типу формування зазначено національну належність: німецьке – (нім.), угорське – (угор.), румунське – (рум.), словацьке – (слов.) тощо.

Процес пошуку джерел та літератури на тему формувань, що брали участь у боях на теренах України, виявився тривалим і цікавим.

Про війська держав Осі написано достатньо в іноземних виданнях: монографіях, спогадах ветеранів Вермахту, зокрема воєначальників, та ін. Завдяки цим матеріалам установити, у смузі наступу якої німецької групи армій, армії, а інколи й корпусу перебував той чи інший район, досить легко. У цьому допомагають і карти бойових дій, офіційні Інтернет-джерела.

Чимало вдалося з'ясувати про військові формування на німецькомовному сайті «Lexikon der Wehrmacht» («Лексикон Вермахту») [4]. Цей Інтернет-ресурс містить перелік практично всіх дивізій, корпусів, армій тощо, які входили до складу німецьких збройних сил під час Другої світової війни. Завдяки йому можна простежити бойовий шлях більшості з них. На кожен дивізію, наприклад,

існує таблиця із зазначенням, до якого корпусу, армії, групи армій вона входила на конкретний місяць року, що значно спрощувало заповнення ланок відповідних атрибутів. Часто тут подано й унікальні детальні карти боїв, а також указано номери польової пошти формувань. Окрім сухопутних, ресурс висвітлює і військово-повітряні та військово-морські сили Третього райху.

У процесі заповнення ланок атрибутів доводилося користуватися й усними свідченнями, інформацією з деяких історичних Інтернет-форумів, зокрема сайту REIBERT.info. На таких ресурсах чимало краєзнавців та дослідників нерідко розміщують раритетні карти бойових дій, уривки документів із цінними даними.

Чимало населених пунктів України були зайняті союзниками гітлерівської Німеччини. У картографічному проєкті відлік іде від 2 листопада 1938 р., коли внаслідок рішень I Віденського арбітражу частину Закарпаття, включно з м. Ужгород, Мукачеве й Берегове, зайняли формування 6-ї армії Угорської королівської армії. Та сама армія в березні 1939 р. захопила й решту краю.

Із початком німецько-радянської війни угорці в результаті наступальних боїв заволоділи значною частиною сучасної Івано-Франківської області. Великих успіхів у цьому регіоні досяг 8-й армійський корпус Карпатської армійської групи Угорської королівської армії.

Серед інших союзників Німеччини відзначилися словаки. Зокрема, в червні 1941 р. їхні війська зайняли м. Нижні Устрики (нині – Підкарпатське воєводство Польщі). Пізніше цей населений пункт було передано німцям [18]. Згодом словацька бригада «Рудольф», яка входила до складу словацької Швидкої групи 17-ї німецької армії групи армій «Південь», відзначилась і в інших районах Дрогобицької, а також на території Тернопільської та Вінницької областей.

Цінним для наповнення ланок атрибутів таблиці виявився «Военный дневник (Июнь 1941 – сентябрь 1942)» начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини Ф. Гальдера. Він охоплює період від липня 1941 р. до вересня 1942 р., коли Ф. Гальдер був відправлений у відставку. У праці є свідчення про захоплення німецькими дивізіями населених пунктів України. Наприклад, у донесенні за 27 червня 1941 р. вказується про захоплення м. Кременець Тернопільської області 16-ю танковою дивізією 48-го армійського корпусу 1-ї танкової групи групи армій «Південь» [10, 78].

У записках воєначальника інколи вказується, о котрій годині те чи інше формування ввійшло в населений пункт. Наприклад, у донесенні за 30 червня 1941 р. читаємо: «Сьогодні вранці о 04:30 1-ша гірськострілецька [гірська] дивізія зайняла Львів» [10, 90]. Хотілося б наголосити, що гірськострілецькою, або гірськопіхотною, вона називалася тільки в радянських зведеннях та повоєнних працях. Правильніше казати «1-ша гірська дивізія» (1. Gebirgs-Division). У ланках відповідного атрибута вона вказана як «1 Гір. Д (нім.)». Відома також як «Едельвейс», ця дивізія входила до складу 49-го гірського корпусу Вермахту, який діяв у складі 17-ї армії і зайняв значну частину Львівщини.

Бої за Радехівський район Львівської області та захоплення самого м. Радехів 23 червня 11-ю танковою дивізією Вермахту детально описані у праці О. Ісаєва «Величайшее танковое сражение 1941». Монографія містить доволі вдалі карти бойових дій [12, 40].

Запеклі бої влітку 1941 р. точилися на Житомирщині. У записі Ф. Гальдера від 7 липня 1941 р. сказано: «17:00 – Донесення про те, що 11-та танкова дивізія досягла Бердичева. Це дуже великий успіх. Чи можна на цьому базувати операцію в південно-східному напрямку, наразі мені ще незрозуміло» [10, 122]. Значною частиною Житомирщини влітку 1941 р. заволодів 51-й армійський корпус 6-ї армії групи армій «Південь» [5; 10, 255].

Спогади Ф. Гальдера дозволили відтворити хід бойових дій 11-ї, 13-ї, 14-ї танкових дивізіій Вермахту на території Київщини влітку 1941 р. [9].

Цілком зрозуміло, що на вістрі атак завжди перебували танкові й механізовані формування. Саме вони у більшості випадків першими входили в той чи інший населений пункт. Зокрема, 13-та танкова дивізія Вермахту, що перебувала у складі 3-го армійського корпусу 1-ї танкової групи групи армій «Південь», переправившись через р. Дніпро, зайняла м. Кременчук і 25 серпня 1941 р. створила перший плацдарм на лівому березі р. Дніпро поблизу м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) [17, 114].

Певною мірою допомогли і праці вітчизняних істориків. Скажімо, праця О. Євтушенка «Дорогами 1941-го. Конотоп. Книга пам'яті» дала змогу простежити перебіг боїв на території не лише Конотопського, а й багатьох інших районів Сумщини восени 1941 р. і фактично встановити, яким німецьким формуванням був захоплений той чи інший населений пункт області [11].

Восени 1941 р. криваві й запеклі бої точилися на теренах багатостраждальної Харківщини. У записі щоденника Ф. Гальдера за 29 листопада 1941 р. читаємо: «9-та піхотна дивізія, перейшовши в наступ, заволоділа містом Ізюм» [10, 475]. Це з'єднання перебувало тоді у складі 52-го армійського корпусу 17-ї армії групи армій «Південь» [2].

Деякими населеними пунктами України у 1941–1942 рр. заволоділи частини Ваффен СС. Достеменно відомо, що м. Херсон було захоплене 18 серпня 1941 р. бійцями бригади «Лейбштандарте СС Адольф Гітлер», що входила до складу 48-го армійського корпусу 1-ї танкової групи групи армій «Південь» [10, 313]. Та сама бригада, вже перебуваючи у складі 30-го армійського корпусу 11-ї армії групи армій «Південь», 7 жовтня 1941 р. зайняла м. Осипенко (нині – м. Бердянськ), а 8 жовтня 1941 р. – м. Маріуполь [1; 10, 425].

Під час внесення формувань у ланки атрибутів було враховано саме ті найменування, які вони мали на момент узяття населеного пункту. 1-ша танкова група Вермахту під командуванням генерал-полковника Е. фон Кляйста 5 жовтня 1941 р. була переформована в 1-шу танкову армію [10, 421]. Тому до 5 жовтня 1941 р. та після цієї дати в базі вони позначаються як 1 ТГр (нім.) і 1 ТА (нім.) відповідно.

Загалом більшістю населених пунктів України під час німецького блицкригу 1941–1942 рр. заволоділа група армій «Південь». Проте не слід забувати, що на півдні України наступала також група армій «Генерал Антонеску». А восени 1941 р. через райони Сумщини та Чернігівщини з метою оточення військ Південно-Західного фронту прямували танкові формування групи армій «Центр». Отже, відома фраза «Идут по Украине солдаты группы “Центр”...» з пісні В. Висоцького все-таки має право на існування. Своєю чергою група армій «Південь» 9 липня 1942 р. була розділена на групу армій «А» і групу армій «Б». У записі Ф. Гальдера від 10 липня 1942 р. вже фігурує група армій «А», формування якої вели бої в районі м. Лисичанськ Ворошиловградської (нині – Луганська) області [10, 652]. Останні населені пункти Луганщини, як відомо, були захоплені гітлерівцями наприкінці липня 1942 р. Тому від 9 липня і до кінця цього місяця 1942 р. в базі фігурують групи армій «А» і «Б».

Окрему увагу варто приділити правильності написання назв німецьких формувань. Скажімо, 48-й армійський корпус Вермахту (XLVIII. Armeekorps) у багатьох радянських та російських виданнях фігурує як «48-й моторизований корпус». Оскільки доцільніше використовувати назву оригіналу, то у відповідному атрибуті це об'єднання позначено як «48 АК (нім.)».

Варто заторкнути й такий аспект, як підпорядкування військових формувань. Наприклад, 11-та армія Вермахту на літо 1941 р. у багатьох джерелах, працях належить до групи армій «Південь» [3]. Однак фактично вона перебувала у складі групи армій «Генерал Антонеску», що наступала з території Румунії [16, 105]. Ця група армій справді існувала, чого не можна сказати про її штаб. Його роль фактично виконував штаб німецької 11-ї армії [7]. Остання зайняла значну частину півдня України, зокрема Крим.

У боях за Крим у складі 11-ї армії значних успіхів досяг 42-й армійський корпус Вермахту. Саме він заволодів Керченським півостровом. У листопаді 1941 р. 46-та піхотна дивізія корпусу ввійшла в м. Керч. Це саме той корпус, яким командував генерал-лейтенант Г. фон Шпонек. Після висадки радянського десанту в м. Керч та Феодосія у грудні 1941 р. граф фон Шпонек мусив відвести свої війська з півострова, за що згодом був знятий з посади Е. фон Манштайном, заарештований і через певний час засуджений військовим трибуналом до смертної кари. Вирок замінили шістьма роками ув'язнення. Після невдалого замаху на А. Гітлера 20 липня 1944 р. Г. фон Шпонек був необґрунтовано звинувачений у зв'язках зі змовниками і страчений [10, 544].

Інформацію про радянські сухопутні військові формування, які брали участь в остаточному вигнанні нацистів із населених пунктів України у грудні 1942 р. – жовтні 1944 р., теж можна знайти в багатьох джерелах, численних працях. Це журнали бойових дій частин, оперативні зведення Генштабу РСЧА, мемуари маршалів і генералів, різні монографії та наукові дослідження провідних істориків – як радянські, так і сучасні.

Відомо, що чимало населених пунктів у 1943–1944 рр. були відбиті в гітлерівців радянськими партизанськими загонами, з'єднаннями й утримувалися ними до приходу діючих частин РСЧА. У таблиці карти вказані саме сухопутні формування Червоної армії, бригади морської піхоти ВМФ, війська укріплених районів, адже саме вони були складником регулярних Збройних сил, що першими входили в населений пункт.

Для уточнення підпорядкування радянських частин і з'єднань у пригоді стала онлайн-версія науково-історичної праці «Боевой состав Советской Армии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» [6]. Сайт містить дані стосовно кожної армії та фронту на кожен місяць війни.

У праці «Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945» міститься ґрунтовний перелік тих радянських частин, з'єднань і об'єднань, які брали участь у вигнанні нацистів та їхніх союзників із великих населених пунктів України, а також деяких країн Європи та Азії [15].

Серед визначальних бойових операцій, проведених радянським командуванням на українських землях, були Белгородсько-Харківська, Донбаська, Київська, Житомирсько-Бердичівська, Корсунь-Шевченківська, Одеська, Кримська, Львівсько-Сандомирська та ін. Матеріали Національного музею історії України у Другій світовій війні 1941–1945 рр., присвячені бойовим шляхам частин і з'єднань, що відзначилися в цих операціях, виявилися досить цінними під час заповнення ланок атрибутів, які стосуються формувань РСЧА. Детальні довідки, журнали бойових дій часто були створені безпосередніми учасниками битв і подекуди висвітлювали погодинний перебіг протистояння між ворогуючими сторонами за те чи інше село.

Деякими населеними пунктами України у 1943–1944 рр. заволоділи повітрянодесантні формування РСЧА. Радянське командування використовувало їх здебільшого як звичайні загальновійськові частини, рідше – проводячи суто десантні операції. Так чи інакше, маючи хороший вишкіл та бойовий досвід, десантники часто досягали тактичного успіху в боях. Одним із таких формувань, що відзначились на теренах України, була 1-ша гвардійська повітряно-десантна дивізія. Восени 1943 р., здійснивши 300-кілометровий марш, вона переправилася через р. Дніпро поблизу с. Мишуричів Ріг Верхньодніпровського району Дніпропетровської області. У кривавих боях за сучасний П'ятихатський район Дніпропетровщини дивізія зайняла кільканадцять населених пунктів, зокрема 16 жовтня 1943 р. захопила с. Михайлівка, 17 жовтня – с. Верхньокам'яниста, а в ніч із 18 на 19 жовтня 1943 р. – м. П'ятихатки. Під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції десантники дивізії передовими батальйонами прорвали оборону гітлерівців і визволили с. Писарівка, Оситняжка й Тишківка сучасного Новомиргородського району Кіровоградської області. Активно діяла дивізія і під час Умансько-Ботошанської наступальної операції. 8–15 березня 1944 р. вона

прорвала оборону гітлерівців і зайняла с. Соболівка Шполянського району, с. Мокра Калигірка Катеринопільського району сучасної Черкаської області, форсувала р. Велика Вись і, переслідуючи ворога, визволила ще 23 населені пункти. Від 20 до 23 березня 1944 р. дивізія з боєм форсувала р. Савранка і відвоювала с. Демівка сучасного Чечельницького району Вінницької області та с. Волова й Ухожани (нині – с. Новополь) сучасної Балтської міської громади Одеської області. 24–28 березня 1944 р. вона вела бої в тилу гітлерівців, зайнявши с. Оленівка сучасної Балтської міської громади, с. Ксьондзівка (нині – с. Дібровка), с. Глибочок Подільського району Одеської області. І це аж ніяк не повний перелік бойових заслуг формування [19].

Серед загальновійськових з'єднань, які з боями пройшли територією України, була 74-та стрілецька дивізія. Музейні матеріали містять надзвичайно детальний опис бойового шляху цього формування, що допомогло ґрунтовно заповнити відповідні ланки атрибутів картографічного проекту. Свій перший населений пункт на українських теренах дивізія відбила в нацистів 6 вересня 1943 р. Це було с. Веселий Гай Ямпільського району Сумської області [21]. 10 вересня 1943 р. дивізія однією з перших форсувала р. Десна, захопила с. Оболоння Коропського району Чернігівської області й створила поблизу нього плацдарм для наступу військ. 11 вересня 1943 р. 360-й стрілецький полк дивізії рішучими стрімкими діями заволодів с. Вишеньки того самого району. 78-й стрілецький полк тієї ж таки доби захопив населений пункт Змітнів Сосницького району Чернігівської області. А наприкінці вересня 1943 р. в боях у районі р. Прип'ять створив плацдарм і здобув кілька сіл. Серед них – Крива Гора, Старосілля, які нині перебувають у зоні відчуження у складі Іванківського району Київської області. Під час Київської наступальної операції 74-та стрілецька дивізія діяла на правому фланзі 38-ї армії 1-го Українського фронту. До кінця дня 5 листопада 1943 р. дивізія захопила с. Мостище (нині – у складі смт Гостомель), а 6 листопада – м. Буча та Ірпінь. За участь у вигнанні нацистів із м. Київ дивізія дістала почесне найменування «Київська». 25 грудня 1943 р. під час Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 74-та стрілецька дивізія заволоділа х. Шовковиця та с. Чернявка, Велика Чернявка, Романівка, Кошляки, Єрчики Попільнянського району Житомирської області. У січні 1944 р. в боях поблизу м. Біла Церква дивізія взяла с. Шкарівка. Згодом разом із частинами 232-ї стрілецької дивізії 4 січня 1944 р. увійшла до м. Біла Церква. Того місяця вона зайняла населені пункти Дехтярка, Почуйки Попільнянського району Житомирщини, Яхни, Малополовецьке Фастівського району, Ставище Ставищенського району, Матюші, Чмирівка, Фурси Білоцерківського району, Безугляки, Владиславка, Дунайка Сквирського району Київської області. У результаті дальшого наступу 74-та стрілецька дивізія заволоділа с. Ліщинівка, Циберманова Гребля (нині – Гребля) Христинівського району, Зюбриха, Княжики, Владиславчик, Панський Міст, Конельська Циберманівка (нині – Степівка) Монастирищенського району, Конела, Бузівка, Острожани, Конельські Хутори, Медувата Жашківського району сучасної Черкаської області.

Під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції 26 січня 1944 р. дивізія захопила населені пункти Тетерівка, Охматів, 27 січня – с. Нагірна сучасного Жашківського району Черкащини. У середині лютого 1944 р. дивізія взяла с. Павлівка Жашківського району на р. Гірський Тікич, перекриваючи шлях відступу оточеному угрупованню гітлерівців. Під час Умансько-Ботошанської наступальної операції 74-та стрілецька дивізія наприкінці березня вийшла на тогочасний державний кордон із Румунією [21].

Матеріали музею дають змогу ознайомитися також із діями радянських танкових формувань, які зайняли чимало населених пунктів України в 1943–1944 рр. Цікавим є бойовий шлях 52-ї гвардійської танкової бригади. Вона відзначилась у боях за плацдарми на р. Дніпро. Наприкінці вересня 1943 р. бригада захопила с. Решітки Канівського району. Згодом була передислокована на Лютізький плацдарм. Під час наступу на м. Київ заволоділа с. Забір'я (нині – Києво-Святошинського району Київської області). 7 листопада 1943 р. 52-га гвардійська танкова бригада однією з перших увірвалась у м. Фастів, за що згодом дістала почесне найменування «Фастівська». Під час Житомирсько-Бердичівської наступальної операції її танкісти відбили в гітлерівців населені пункти Карабачин Брусилівського району, Здвижка та Смолівка Коростишівського району Житомирської області. Під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції бригада захопила містечко Купель (нині – с. Купель), станцію та с. Наркевичі (нині – смт Наркевичі) Волочиського району Хмельницької області, с. Ружична (нині – у складі м. Хмельницький). У боях Львівсько-Сандомирської операції формування заволоділо смт Янів (нині – смт Івано-Франкове) Яворівського району Львівської області й перерізало основну дорогу від м. Львів на північ, якою відходили оточені частини противника. У результаті операції 52-га гвардійська танкова бригада вийшла на територію Польщі [20].

Під час завершальних боїв на теренах України внаслідок стрімкого наступу частин РСЧА великі угруповання військ Німеччини та її союзників нерідко опинялися в оточенні. Усвідомлюючи загрозу, намагаючись вийти з більшовицького котла, нацисти часто чинили запеклий опір, стійко утримуючи ділянки і вдаючись до контратак, під час яких відбивали втрачені населені пункти. У липні 1944 р. в період Бродівських боїв с. Княже Золочівського району Львівської області стало одним із місць кривавих сутичок між ворогуючими сторонами. Перші цим населеним пунктом заволоділи танкісти 12-ї гвардійської танкової бригади 4-го гвардійського танкового корпусу 60-ї армії 1-го Українського фронту [14, 213].

Карти бойових дій дають змогу інколи доволі точно простежити напрями руху різних дивізій під час наступу. Мапи боїв під м. Броди влітку 1944 р., які містяться у праці «Українська Дивізія “Галичина”. Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках» начальника оперативного відділу штабу дивізії СС «Галичина» В.-Д. Гайке, детально висвітлюють південний удар радянських військ, що відбувся в районі смт Підкамінь Бродівського району Львівської

області. Завдяки їм вдалося простежити, що 117-та гвардійська стрілецька дивізія 102-го стрілецького корпусу 13-ї армії 1-го Українського фронту в тих боях заволоділа с. Черниця, 68-ма гвардійська стрілецька дивізія 23-го стрілецького корпусу 60-ї армії 1-го Українського фронту – с. Літовище, Пеняки, Шишківці, а 99-та стрілецька дивізія того самого корпусу зайняла с. Маркопіль, Батьків, Звижень, Лукавець сучасного Бродівського району Львівської області [8, 64–65].

Згадані мапи допомогли встановити, що в тій запеклій битві с. Білий Камінь Золочівського району Львівської області зайняли бійці 91-ї танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. На цих картах помітно, що такі села, як Висоцько, Заболотці, Чехи (нині – с. Лугове), Голосковичі, Суходоли Бродівського району Львівської області перебували у смузі наступу формувань 102-го стрілецького корпусу 13-ї армії 1-го Українського фронту. Загалом під час Бродівських боїв значна частина західної Львівщини була очищена від гітлерівців [8, 72].

Інформація про військові формування, які відбивали населені пункти у Вермахту, часто трапляється і в хронологічних архівних довідках. Чимало таких документів містили дані не лише про корпус та дивізію, а навіть про полк. В архівній справі «Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками Львівської області. 1941–1944 рр.» зазначено, що м. Рава-Руська було визволене 20 липня 1944 р. військами 4-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту [22].

Під час заповнення ланок атрибутів електронно-картографічного проєкту значною мірою допомогло багатотомне видання «Історія міст і сіл УРСР». У багатьох випадках там зазначено, який полк увійшов першим у той чи інший населений пункт під час остаточного вигнання нацистів. У томі, присвяченому Херсонській області, згадано, що 5 лютого 1944 р. червоноармійські частини 306-го гвардійського стрілецького полку 109-ї гвардійської стрілецької дивізії 10-го гвардійського стрілецького корпусу 28-ї армії 4-го Українського фронту визволили с. Князе-Григорівка Великолепетиського району [13, 251]. У тому самому районі 8 лютого 1944 р. до с. Мала Лепетиха першими ввійшли воїни 162-го гвардійського полку 54-ї гвардійської стрілецької дивізії 3-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї ударної армії 4-го Українського фронту [13, 259].

Деякими населеними пунктами України заволоділи війська укріплених районів. 1 вересня 1943 р. до м. Красний Луч Луганської області ввійшли бійці 116-го укріпрайону 51-ї армії Південного фронту [13, 398]. 2 листопада 1943 р. те саме формування, вже у складі 28-ї армії 4-го Українського фронту, захопило с. Хорли сучасного Каланчацького району Херсонської області [13, 456].

NAZVA2014	RAYON2014	OBLAST2014	FRONTVYGN	ARMYVYGN	CORPVYGN	DYVISVYGN
Красний Луч	Красний Луч	Луганська	ПФ	51 А	NULL	116 УР
Хорли	Каланчацький	Херсонська	4 УФ	28 А	NULL	116 УР

Позначення в атрибутах таблиці електронно-картографічного проєкту населених пунктів, якими заволоділи військовослужбовці 116-го укріпрайону.

Наповнення ланок атрибутів електронно-картографічного проєкту «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України», присвячених військовим формуванням, що брали участь у боях за українські населені пункти, триває. Відбувається постійний пошук даних. Знайдену інформацію перевіряють, уточнюють і вносять у колонки таблиці. Повністю завершена робота відкриє неабиякі перспективи. Чи не вперше з'являється можливість акумулювати в одній базі вичерпну інформацію про бойовий шлях різних військових формувань на українських теренах – як радянських, чехословацьких, польських – з одного боку, так і німецьких, словацьких, угорських, румунських, італійських – з іншого. Це стане помітним кроком на шляху дослідження історії Другої світової війни й відчутною допомогою для наукового середовища.

Джерела та література:

1. 1-я танковая дивизия СС «Лейбштандарт СС Адольф Гитлер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/1-я_танковая_дивизия_СС_«Лейбштандарт_СС_Адольф_Гитлер». – Назва з екрана.
2. 9. Infanterie-Division [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/LIKorps-R.htm>. – Назва з екрана.
3. Heeresgruppe Süd [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/XIKorps.htm>. – Назва з екрана.
4. Lexikon der Wehrmacht [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/>. – Назва з екрана.
5. LI Armeekorps (51.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/LIKorps-R.htm>. – Назва з екрана.
6. Боевой состав Советской Армии за 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.teatrskazka.com/Raznoe/BoevojSostavSA/BoevojSostavSA.html>. – Назва з екрана.
7. Веремеев Ю. Красная Армия и Вторая мировая война. Оборона на Юге – 22.6.41 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/hist/oborona-e.shtml>. – Назва з екрана.
8. Гайке Вольф-Дітріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943–1945 роках / Вольф-Дітріх Гайке / за заг. ред. В. Кубійовича; серія «Невідома Україна мілітарна». – Тернопіль: Мандрівець, 2018. – 208 с.
9. Гальдер Ф. Военный дневник, 1941–1942 / Ф. Гальдер / Пер. с нем. И. Глаголева; Военно-историческая библиотека. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 893, [3] с.
10. Гальдер Ф. Военный дневник (Июнь 1941 – сентябрь 1942) / Франц Гальдер. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2010. – 704 с.
11. Евтушенко А.В. Дорогами 1941-го. Конотоп. Книга памяти. – Д-к: Ноулидж (Д-е отделение), 2014. – 200 с.
12. Исаев А.В. Величайшее танковое сражение 1941. – М.: Яуза, ЭКСМО, 2012. – 128 с.: ил.
13. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Херсонська область / За ред. О.Є. Касьяненко; АН УРСР; Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 687 с.
14. Наврузов Б.Р. 14-я гренадёрская дивизия СС «Галиция» / Бегляр Наврузов / Серия «Враги и союзники». – М.: Вече, 2010. – 320 с.

15. Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко, Ю.Г. Перечнев, В.Т. Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
16. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
17. Росадо Х., Бишоп К. Танковые дивизии Вермахта 1939–1945. Краткий справочник-определитель бронетехники / Х. Росадо, К. Бишоп / Пер. С. Дробязко. – М.: Эксмо, 2007. – 184 с.; ил.
18. Устрики-Долішні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Устрики-Долішні>. – Назва з екрана.
19. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Бойові шляхи військових частин і з'єднань. – 1 гвардійська повітрянодесантна дивізія.
20. Там само. – 52 гвардійська танкова бригада.
21. Там само. – 74 стрілецька дивізія.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. Р. 4620. – Оп. 3. – Спр. 365. – Арк. 33.

© Златко ЗЛАТАНОВ

ВОЕННЫЕ ЧАСТИ, СОЕДИНЕНИЯ, ОБЪЕДИНЕНИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ СССР И СТРАН ТРОЙСТВЕННОГО ПАКТА В ЭЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФИЧЕСКОМ ПРОЕКТЕ «МЕСТА ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ НА КАРТЕ УКРАИНЫ»

В статье освещается работа по наполнению атрибутов электронной карты, даётся характеристика используемых источников, представляются возможности, которые открывает внесённая в контент информация для исследователей боевого пути воинских формирований, учёных, занимающихся историей Украины периода Второй мировой войны.

Ключевые слова: карта, атрибуты, населённые пункты, Вторая мировая война, Украина, РККА, Вермахт, полк, дивизия, корпус, армия, фронт, группа армий.

© Zlatko ZLATANOV

MILITARY UNITS, FORMATIONS, COMMANDS OF THE ARMED FORCES OF THE USSR AND THE TRIPARTITE PACT MEMBERS IN THE ELECTRONIC AND CARTOGRAPHIC PROJECT “MEMORY SPACES OF THE SECOND WORLD WAR ON THE MAP OF UKRAINE”

The article covers the work on filling the attributes of the electronic map, gives a description of the used sources, presents the possibilities that the information of the content opens up for researchers of military formations, scientists who work on the history of Ukraine during World War II.

Keywords: *map, attributes, settlements, World War II, Ukraine, Red Army, Wehrmacht, regiment, division, corps, army, front, army group.*

УДК 355.257.7(=161.2)(443.823):94(100)“1939/1945”

© **Наталя ФІЛАТОВА**

© **Володимир РУГАЛЬ**

УРОДЖЕНЦІ УКРАЇНИ В ШТАЛАЗІ XII F БОЛЬХЕН-ФОРБАХ, ЙОГАННІС-БАННБЕРГ: ІСТОРІЯ ПОШУКУ

На прикладі шталагу XII F, де більшість загиблих в'язнів були українцями, розкрито тему військового полону червоноармійців у період Другої світової війни. Долі військовополонених шталагу XII F, особи яких установлено, дають змогу спростовувати штампі радянських часів, зокрема про відсутність мобілізації до армії в 1941 р. із щойно приєднаних земель Західної України. Також зроблена спроба розкрити питання, чому частина загиблих у полоні вважаються зниклими безвісти й донині.

Ключові слова: шталаг, військовополонений, Друга світова війна, сповіщення про загибель, Бан-Сен-Жан, Франція.

Від самого початку свого існування Національний музей історії України у Другій світовій війні збирає матеріали та артефакти, пов'язані з участю представників українського народу в найбільшому військово-політичному протистоянні ХХ ст., під час якого Україна виявилася заручницею двох найжорстокіших тоталітарних режимів. Упродовж останніх десятиріч науковці музею досліджують питання її людських військових утрат. Найважливішим чинником, який визначив роль і місце України та її народу в Другій світовій війні як господарських і людських ресурсів, що використовувались агресивними країнами у стратегічних інтересах, стала відсутність власної держави. Серед найбільш драматичних сторінок Другої світової війни – полон, перебування в нацистських таборах і проблеми обліку загиблих військовослужбовців у власній країні. Донині рідні та близькі не втрачають надії дізнатися хоча б щось про долю загиблих червоноармійців. Тому потік листів до нашого музею не зменшується з роками. Опрацьовуючи запит, який надійшов до Національного музею історії України у Другій світовій війні щодо пошуку інформації про долю Якова Петрини, науковці зацікавилися історією нацистського табору для військовополонених – шталагу XII F, розміщеного на території Франції (Саарський басейн). Метою дослідження є показати трагічну долю наших співвітчизників у нацистському полоні,

висвітливши історію шталагу XII F, де, за офіційними даними, із загальної кількості радянських військовополонених більшість були уродженцями України.

У радянський час тема військового полону фактично була штучно виведена з наукового дискурсу й меморіальних практик, лише історики української діаспори порушували цю проблему; одним із перших був В. Косик, український історик, фахівець з історії українсько-французьких взаємин, від 1961 р. – голова Об'єднання українців у Франції. Він звернув увагу на питання військовополонених українців у своїй фундаментальній праці, яка спочатку побачила світ французькою мовою в 1985 р., а в 1993 р. – українською [24, 454].

Після здобуття Україною незалежності у процесі концептуального переосмислення офіційної версії війни проблематику радянських військовополонених почали досліджувати вітчизняні історики: О. Буцько, М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Пастушенко, В. Полуда, В. Потильчак [2; 22; 23; 25; 31; 33; 34].

Важливе значення у вивченні цього питання й порівняно маловідомої теми для широкого загалу мали напрацювання іноземних дослідників: К. Штрайта, М. Панікар, Г. Беккера та ін. [1; 30; 75].

Зокрема, француз Габріель Беккер – віцепрезидент Асоціації захисту краю Ньє, дипломований викладач німецької мови – зібрав і опублікував свідчення очевидців, публікації місцевих газет, доступні документи щодо шталагу XII F [1].

Питання людських утрат, зокрема загиблих у полоні, є актуальним в історіографії. Загалом точної кількості військовополонених у роки Другої світової війни не встановлено. За інформацією видання Генерального штабу і Військово-меморіального центру Збройних сил Російської Федерації «Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь», яке вийшло у 2010 р., до полону потрапило 4 млн 559 тис. осіб. Кількість радянських військовиків, які загинули й померли в нацистських таборах, становила 2,5 млн осіб [37, 549]. У шеститомному науковому виданні «Політична історія України. XX ст.» зазначено, що в роки війни гітлерівці взяли в полон близько 6,2 млн радянських військових. Створивши жахливі умови для їхнього існування на середину 1944 р., нацисти знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [32, 347].

Російський історик Ігор Івлєв у 2012 р. оприлюднив цифру загиблих радянських військовополонених на території СРСР та за кордоном – 5363 020 осіб [35, 473].

У відомому дослідженні професора Гейдельберзького університету (ФРН) Крістіана Штрайта «“Они нам не товарищи...”: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг.» кількість полонених, які опинились у таборах і на примусовій праці в Німеччині, оцінено в 5,5 млн осіб. Більшість із них – 3,3 млн (57,8 %) – загинули від голоду, поганих умов утримання, непосильної праці, а також стали жертвами розстрілів [75, 8].

За оцінками німецьких дослідників із об'єднання «Саксонські меморіали» (м. Дрезден, ФРН), дві третини всіх військовополонених потрапили до полону в

1941 р., одна чверть – у 1942 р. й по 5 % – у 1943 та 1944 рр. Найбільша кількість смертей припадає на 1942 р. Це було пов'язано із суворою зимою 1941–1942 рр., незадовільними умовами етапування, розміщення й харчування військовополонених [4, 19].

Джерельна база питання довго була засекреченою. Закінчення терміну таємності в архівах для документів Вермахту, відкриття російських архівних фондів дали змогу отримати величезну кількість нових документів, зокрема й тих, що стосувалися військового полону.

Чималий масив документів становлять персональні картки, які мали заповнюватися на кожного військовополоненого. На практиці картки, що стосувалися радянських солдатів, переважно заповнювалися лише на полонених, які перебували в таборах на території Райху. Після завершення війни вони опинилися в країнах, що перемогли нацистів. Документи, які потрапили до СРСР, зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації. У картках записували персональні відомості полоненого (зокрема, національність), переведення до іншого табору, працю, хвороби, щеплення від інфекційних захворювань, покарання, дати смерті або звільнення з полону. Такі документи є і стосовно шталагу XII F.

Науковці музею на загальнодоступних сайтах знайшли направлення з Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації за № 01260 від 13 березня 1946 р., з якого дізналися, що на підставі акта комісії, яка вивчала архівний матеріал розформованих таборів на території Західної Європи, до Управління з обліку втрат рядового і сержантського складу Червоної армії та пенсійного забезпечення їхніх родин направлявся пакунок із документами щодо шталагу XII F. Це особисті картки радянських військовополонених, які загинули у полоні, – 2544 од.; свідоцтва про смерть радянських військовополонених із німецького шпиталю в Йоганніс-Баннберзі – 421 од.; списки, акти, анкети та інші документи на радянських військовополонених, які загинули в німецькому полоні, – 71 аркуш. У додатку зазначалося, що із цих документів був складений іменний список на 157 аркушів. Саме в цьому списку містилися персональні дані більшості відомих дослідникам бранців шталагу XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг. Крім того, до цих матеріалів додавалася довідка від 7 червня 1947 р. про знищення згаданих документів, а також інформація про те, що було обліковано 2386 осіб. Утім, основну масу особових карток полонених не було знищено, нині вона розміщена на загальнодоступних сайтах [27; 29].

В Україні документальний масив щодо доль військовополонених є вторинним, він розпорошений по різних установах. Переважно це фільтраційна документація військовиків, яким пощастило вижити в полоні, пройти радянські перевірки й повернутися до рідних. Ці документи зберігаються в обласних державних архівах за місцем проживання того чи іншого військовослужбовця. Зазвичай це не одна справа, може бути окремий фонд, наприклад, як у Державних архівах Київської та Кіровоградської областей [7; 8]. Деякі документи на

загиблих у полоні військовиків зберігаються в архіві СБУ та його регіональних філіях.

Інший джерельний масив – це персональні документи: сповіщення про загибель на військовослужбовців рядового й сержантського складу, призваних до армії з території України, загиблих чи зниклих безвісти (зокрема, померлих чи загиблих у полоні), які зберігаються в музеї. Ці матеріали зібрано в 430 військоматах із 24 областей України та Автономної Республіки Крим.

Із друкованих джерел – це персональний мартиролог Книги Пам'яті України. Цей історико-меморіальний серіал складається із 257 томів у 261 книзі по 24 областях України, АР Крим, м. Київ та м. Севастополь. Повна колекція цього зібрання також зберігається в музеї.

Працюючи над пошуком відомостей про шталаг XII F, науковці знайшли списки загиблих радянських військовополонених, систематизували, доопрацювали й доповнили їх за матеріалами фондової колекції музею та архіву СБУ. Наразі вдалося дослідити історію цього табору і встановити 606 імен.

Шталаг XII F у 1941–1944 рр. спочатку мав назву Больхен-Форбах (нім. *Bolchen-Forbach*), потім Йоганніс-Баннберг (нім. *Johannis-Bannberg*) і містився в окупованій частині Франції в м. Бан-Сен-Жан (нині – комуна Дантен кантону Буле-Мозель департаменту Мозель регіону Гранд-Ест).

Місто Бан-Сен-Жан було розбудовано в 1930-х рр. ХХ ст., коли на північно-східному кордоні Франції звели фортифікаційну лінію Мажино. У місті були побудовані казарми для військових, які займалися забезпеченням фортифікаційних споруд, а також квартали для офіцерів. Після так званої дивної війни табір у містечку разом із казармою в м. Буле (нині – м. Буле-Мозель департаменту Мозель регіону Гранд-Ест) упродовж кількох місяців був місцем утримання французьких полонених. Згодом його об'єднали в один табір зі шталагом XII F. Під час окупації м. Бан-Сен-Жан отримує назву Йоганніс-Баннберг. Казарму в м. Буле перетворили на «фельдлазарет» (польовий шпиталь), померлих там полонених ховали на єврейському кладовищі, яке вже існувало [1, 7]. Упродовж 1941–1944 рр. до залізничної станції м. Буле прибували потяги з радянськими військовополоненими, яких направляли до шталагу XII F.

Вони належали до особливої категорії жертв війни, яка перебувала за межами міжнародного правового поля, – на них не поширювались норми міжнародного гуманітарного права.

Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на конференціях у м. Гаага 1899 р. та 1907 р. й на Женевській міжнародній конференції 1929 р. Останній форум завершився ухваленням 47 державами двох конвенцій, які містили принципи гуманного ставлення до військовополонених. Женевську конвенцію підписали представники майже 40 держав, зокрема й Німеччина. Радянський Союз участь у конференції не брав [33, 179–186]. Від кінця 1920-х – початку 1930-х рр. у питанні військовополонених радянський уряд цілковито виходив із позицій наявної воєнної доктрини

(наступальної війни на чужій території), а тому не бажав обмежувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями в цій сфері [34, 32]. Це згубно відбилося на долях мільйонів радянських військовослужбовців, які потрапили до полону.

Об'єктивно трагічну долю радянських військовополонених наперед було визначено нацистською ідеологічною доктриною війни проти СРСР. Ще до початку війни Німеччини з Радянським Союзом та під час військового протистояння було видано низку положень і наказів, які стосувалися радянських бранців.

Додатковим фактором, що погіршував становище червоноармійців у полоні, було трактування урядом СРСР своїх співгромадян як карних злочинців. Згідно з наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 р. воїнів, які потрапили в оточення або полон, оголошували дезертирами, «ворогами народу». Через 10 днів після наказу вийшло розпорядження наркома оборони СРСР Й. Сталіна № 0321, що зобов'язувало командирів і комісарів полків та дивізій разом з особливими відділами надавати до Генштабу окремі списки червоноармійців, командирів і політпрацівників, які потрапили в полон. Необхідно було зазначити також членів родини воїна, які перебували на його утриманні (дружину, неповнолітніх дітей, батьків), та їхню адресу [34, 61].

Зі свого боку, нацисти ретельно відпрацювали систему полону, реєстрації, працевикористання й утримання полонених іще під час бойових дій у Західній Європі. Питаннями військового полону в Німеччині займалися Верховне головнокомандування Збройних сил Німеччини – ОКВ та Головне командування Сухопутних військ (у зоні бойових дій) – ОКГ, а пізніше, від 1944 р., й СС.

До компетенції ОКВ входили табори військовополонених на території Райху, Генерального губернаторства, райхскомісаріатів «Україна» та «Остланд», у Норвегії, Бельгії та в окупованій частині Франції [31, 174].

У шталазі XII F Яків Петрина, 1919 р. н., уродженець с. Мотижин Макарівського району Київської області, опинився в лютому 1942 р. Призваний до Червоної армії в січні 1940 р., згодом – боєць 42-го кавалерійського полку 36-ї кавалерійської дивізії 10-ї армії Західного особливого військового округу (від 22 червня 1941 р. – Західного фронту). У перші дні німецько-радянської війни особовий склад 42-го кавалерійського полку разом з іншими підрозділами дивізії було направлено до м. Білосток у Білорусії (нині – Підляське воєводство Польщі). До вказаного місця дивізія потрапила тільки надвечір 22 червня 1941 р. й відразу вступила в бій. Утім, уже 25 червня 1941 р. була змушена відійти, зазнавши великих утрат. Чимало червоноармійців потрапило до полону. Яків Петрина опинився в полоні 8 липня 1941 р. біля м. Мінськ, він зніс усі випробування полону [26].

Відповідно до картки військовополоненого, Я. Петрина на початку серпня 1941 р. був доставлений до транзитного шталагу VI В неподалік м. Меппен, Нижня Саксонія, Німеччина, де отримав номер 23681. Йому було зроблено щеплення від віспи, дизентерії, тифу та холери. Потім його направили до шталагу XII А біля

м. Лімбург-на-Лані в Німеччині, де у складі робочої команди Яків працював у сільському господарстві громади Пронсфельд. Від 5 лютого 1942 р. – перебував у шталазі XII F [26; 27; 29].

У цьому таборі Яків трудився на шахті. Щодня сотні людей гинули там через виснажливу роботу, голод, хвороби, відсутність медичної допомоги. Не вижив і 23-річний Я. Петрина. Помер 9 лютого 1943 р. від запалення легень. Найімовірніше, був похований в одній із могил поблизу табору [26; 61].

Крім роботи на шахтах, які вважалися спуском у пекло, полонені працювали на фортифікаційних спорудах лінії Мажино (збирали колючий дріт, витягували залізні стовпи, зривали залізничну колію тощо) та заводах. Залюбки бранці трудилися на фермах, де їх годували.

Наприкінці 1941 р. табір було переповнено. Масова смертність серед радянських військовополонених була зумовлена розстрілами, поганими умовами утримання, але насамперед голодом.

Харчування радянських бранців стрімко погіршувалося з перших місяців бойових дій. Основною їжею для них упродовж усієї війни було вариво з борошна, а найчастіше з необробленого зерна, так звана баланда. За свідченнями очевидців, у багатьох пересильних таборах полонені по кілька тижнів не отримували навіть цих харчів. Голод змушував людей їсти все, що потрапляло під руку: листя, траву, щурів тощо. Таке харчування викликало масові шлунково-кишкові та інфекційні захворювання, які ще більше підвищували смертність.

Один із німецьких інспекторів дулагів групи армії «Центр» у своїх донесеннях повідомляв про погане харчування полонених. На кожного бранця виділяли 150 г хліба та 50 г сухого пшона, що могло дати людині від 200 до 700 калорій. Це становило значно менше життєво необхідного рівня [6].

На території шталагу XII F полонені вишкрябували землю нігтями або паличками в пошуках корінців [1, 41]. Вони були схожі на ходячі скелети, споживали тільки чорний хліб, картоплю та юшку. Ями для мерців рили одну за одною – 5 м на 6 м. Глибина сягала 3–4 м. Трупі клали рядами, присипаючи вапном і хлоркою, закидали землею [1, 76]. Могильник був безпосередньо поруч із табором, тут налічувалося 206 поховань, які легко розпізнавалися восени 1945 р. Згідно з післявоєнними відомостями, в кожній ямі було поховано від 20 до 120 трупів. Загальна кількість похованих могла сягати 20 тис. [1, 90].

Наприкінці листопада 1944 р. табір був звільнений американськими військами. Більшість полонених на той час пішки «евакуювали» до Німеччини. Невеликій частині бранців удалося втекти й сховатися в місцевих лісах до приходу американців. Після відступу нацистів на згадку про могили з останками нещасних товаришів група колишніх військовополонених спорудила скромний пам'ятник посеред анонімного цвинтаря.

Після завершення Другої світової війни поховання померлих у шталазі XII F взяла під опіку православна українська діаспора Франції. Могили доглядались, було встановлено хрест, згодом – пам'ятник із мармуру.

Із часом у Франції почали применшувати цифру жертв і 1980 р., провівши першу і єдину ексгумацію, дійшли до офіційної кількості – 2879 загиблих [1, 163]. Керівництво СРСР, яке весь повоєнний час не долучалося до вирішення питання доль військовополонених, померлих у шталазі XII F, забажало перепоховати останки ексгумованих жертв у радянському некрополі в муніципалітеті Нуае-Сен-Мартен (департамент Уаза, регіон О-де-Франс). Оскільки кількість людських військових утрат уродженців різних республік у СРСР рахували як загальносоюзні втрати, жертви шталагу XII F спочивають там вічним сном без жодної згадки на стелах про те, що в некрополі упокоєні українці [1, 177].

Різниця в чисельності жертв вражає. Проте число братських могил було відоме з війни. Так само, як і середня кількість похованих бранців на одну могилу. Тому навіщо було відкидати простий арифметичний підрахунок? Напрошується лише один висновок: заради політичної та ідеологічної кон'юнктури.

Асоціація українців Франції ставить владі запитання щодо могильників у м. Буле та Бан-Сен-Жан упродовж повоєнних десятиліть. Адже місце поховання зрівняно із землею. Нині там залишилися тільки руїни різних будівель і поставлено два невеликі пам'ятники [38]. Поле останнього спочинку донині невідомої кількості жертв раз по раз стає тренувальним майданчиком для французьких пожежників...

Науковці музею встановили імена 606 військовослужбовців – уродженців майже всіх областей сучасної України, які перебували в шталазі XII F і там загинули. За дослідженими відомостями встановлено, що в 1941 р. потрапили до полону 324 особи, у 1942 р. – 272, у 1943–1944 рр. – по одному військовику [10, 485; 11, 33, 209; 12, 277; 13, 897; 14, 576; 15, 76; 16, 122; 17, 629; 18, 172; 19, 486; 20, 176; 21, 787; 27; 29; 39–64; 65, 132; 66, 127; 67, 406; 68, 190; 69, 313; 70, 10; 71, 113; 73, 74, 130]. Серед бранців були й цивільні. Щодо решти військовополонених інформації знайти не вдалося.

Найстарші бранці на початок німецько-радянської війни були у віці 50–51 року (1890–1891 р. н.). Матвій Микитович Шепрут, 1890 р. н., уродженець с. Шулавіне Долинського району Кіровоградської області, потрапив до полону 10 серпня 1942 р. [27; 29]. Люди зрілого віку надавали детальну інформацію про себе для внесення до персональних карток військовополоненого, зокрема дані про фах (слюсар, тракторист), а також родину (дружина, діти), вони сподівалися на гуманне до них ставлення. Наприклад, Іван Григорович Ратушний, 1902 р. н., уродженець х. Миколаївка (нині – с. Арсенівка) Опішнянського (нині – Зіньківський) району Полтавської області, зазначив, що він цивільний, одружений і має трьох дітей [27; 29].

Наймолодшим в'язнем, якому було тільки 15 років 11 місяців 1 день, а на момент смерті – 16 років 6 місяців 2 дні, був Дмитро Коваль із Хмельниччини [27; 29]. Більшості полонених ледь виповнилося 19 років. Серед них – Василь Терентійович Діденко, 1922 р. н., уродженець с. Іванковичі (або с. Янківці)

Васильківського району Київської області. На початку липня 1941 р. потрапив до полону в м. Мінськ (нині – Республіка Білорусь) [18, 172; 27; 29].

Середній термін життя полоненого у шталазі становив 8–12 місяців. Із установленної інформації про військовослужбовців, яких полонили в 1941 р., упродовж наступного 1942 р. більшість загинули. Лише п'ять осіб протрималися понад три роки: Павло Готв'янський із Харківщини – 3 роки 4 місяці 7 днів; Петро Денчик із Херсонщини – 3 роки 2 місяці 1 день; Іван Колесник із Хмельниччини – 3 роки 1 місяць 29 днів; Григорій Федорченко із Дніпропетровщини – 3 роки 1 місяць 4 дні; Федір Терещенко із Чернігівщини – 3 роки 10 днів [27; 29].

Серед військовиків, які потрапили до полону в 1942 р., більшість загинули в 1943 р., 22 бранці померли в 1944 р. Наприклад, Іван Гаврилович Гуцал, 1911 р. н., уродженець с. Юринці Сатанівського району Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області, потрапив до полону під час Харківської операції 25 травня 1942 р. Він помер 11 жовтня 1944 р. [27; 29].

Привертає увагу той факт, що досліджені персональні відомості в'язнів шталагу XII F дають підстави говорити про мобілізації до армії новобранців із приєднаних у 1939 р. регіонів Західної України. Російські історики впевнені в їх відсутності, а також стверджують, що тих, кого встигли призвати напередодні німецько-радянської війни, відправляли до другорядних частин на схід у внутрішні військові округи та Середню Азію [35, 274]. Проте майже кожний сьомий бранець серед досліджених військовополонених табору був уродженцем Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської (нині – Івано-Франківська) й Тернопільської областей. Заволодівши воєнним способом західноукраїнськими землями, сталінська влада встигла до початку німецько-радянської війни здійснити повну інкорпорацію приєднаних територій. Уже восени 1940 р. до Червоної армії було призвано 112 тис. жителів Західної України [5, 166]. Зокрема, Данило Петрович Глущук, 1910 р. н., уродженець с. Покащів Олицького району Волинської області, призваний до армії напередодні війни, 24 червня 1941 р. потрапив у полон у м. Любомль на теренах Волині. Помер у шталазі XII F через рік, 12 червня 1942 р. [27, 29, 41].

Аналізуючи персональні дані полонених шталагу XII F, науковці встановили, що чимало військовиків опинились у полоні під час прикордонних боїв, а також оборонних операцій Південно-Західного фронту на Волині, Львівщині, Ровенщині під містами: Володимир-Волинський, Ковель, Луцьк, Львів, Броди, Ровно та ін.; на території Хмельниччини в районі Шепетівка – Проскурів – Кам'янець-Подільський. Із установленного списку 129 загиблих потрапили в полон під час цих боїв.

Улітку – восени 1941 р. на теренах України відбулися серії оточень угруповань Червоної армії у смузі дій Південно-Західного та Південного фронтів під м. Київ, у районі м. Мелітополь – Бердянськ та біля м. Керч, яке вперше було окуповане гітлерівцями 16 листопада 1941 р. [28, 110].

До кінця 1941 р. в німецькому полоні опинилося більш ніж 1 млн 300 тис. українців [9, 220].

Весна та літо 1942 р. принесли цілу низку чергових невдач на фронтах. 15 травня 1942 р. нацистські війська вдруге окупували м. Керч [28, 111]. Організовану евакуацію радянських військ із Керченського п-ва на Таманський провести не вдалося. Велика кількість військовослужбовців Кримського фронту потрапила в полон, серед них – вісім українців, які загинули у шталазі XII F. Під м. Севастополь, оборона якого тривала від 30 жовтня 1941 р. до 4 липня 1942 р., в полоні опинилися військовики Приморської армії та Чорноморського флоту. 47 учасників цих боїв потрапили до шталагу XII F. Деякі з них і досі вважаються зниклими безвісти саме під час цих боїв. Наприклад, уродженець Ріпкинського району Чернігівської області Костянтин Атрощенко, згідно зі сповіщенням про загибель, вважається зниклим безвісти 3 липня 1942 р. під м. Севастополь [74, 130].

Велику кількість радянських військовослужбовців противник полонив у другій половині травня 1942 р. внаслідок проведення невдалої Харківської операції (12–29 травня 1942 р.) силами Південно-Західного та Південного фронтів. Із 606 загиблих у шталазі XII F, чії особи встановлено, 141 військовик потрапив у полон під час цієї операції. Одним із них є виходець із Чутівського району Полтавської області Петро Волошин, який, за офіційним документом – сповіщенням про загибель, вважається полеглим 26 травня 1942 р., саме під час виходу з оточення біля м. Харків [70, 10]. Крім того, серед в'язнів шталагу XII F були учасники інших оборонних та наступальних операцій.

У смузі дій Північно-Західного фронту в червні – липні 1941 р. чотири уродженці України потрапили до полону в районі м. Шяуляй та Скуодас у боях на території Литви, а також м. Вальмера (Валмієра) та с-ща Відземе в Латвії. Тривалий час не значився серед загиблих, зниклих безвісти чи померлих від ран Гнат Миколайович Мартинюк, 1910 р. н., який народився в с. Грабове Ковельського району Волинської області, був призваний до армії в травні 1941 р. Потрапив до полону 27 червня 1941 р. у м. Шяуляй, яке було окуповане гітлерівцями 26 червня. Помер у таборі 8 серпня 1942 р. Матері вдалося довести участь сина у війні в лавах Червоної армії. 8 лютого 1958 р. вона отримала сповіщення про те, що Гнат Гаврилюк «зник безвісти» [46].

121 військовослужбовець-українець потрапив до полону в оборонних боях на території Білорусії в смузі дій Західного фронту в червні – липні 1941 р.: у Білостоцькій і Брестській областях (безпосередньо в м. Білосток і Брест); у Гродненській і Мінській областях (безпосередньо в столиці Білорусії – м. Мінськ), у Могильовській області тощо.

Цілком зрозуміло, що військовий полон на підконтрольній нацистам території для багатьох бранців став місцем смерті, а також означав масову трудову експлуатацію. Уже 1942 р. у зв'язку з провалом «бліцкригу» у нацистів виникла ідея масштабного використання праці військовополонених (джерела безкоштовної робочої сили) й захоплених цивільних осіб. У зв'язку із цим у жовтні 1942 р.

фюрер висунув нову програму озброєння, що припускала «введення в справу додатково 2 млн іноземних робітників» [30, 19].

Хоча широкими колами німецького керівництва була визнана цінність радянських військовополонених для Райху, умови їх утримання та ставлення до них не покращувалися кардинально. Тому 57,8 % загальної кількості військовополонених загинули.

Справжнє значення цієї кількості втрат можна зрозуміти лише порівнюючи зі смертністю військовополонених інших держав. Вона становила: у французів – 1,58 %, англійців – 1,15 %, американців – 0,3 % від загальної кількості полонених. Із 3 млн 155 тис. німецьких військовиків, які потрапили до рук Червоної армії у 1941–1945 рр., померло від 35 % до 37,4 % [75, 258]. Це засвідчує факт, що ідеологічні пріоритети, встановлені ще в 1941 р. для війни на Сході, залишалися головними для Райху до кінця Другої світової війни.

На останньому етапі війни, коли союзники підступали щораз ближче до кордонів нацистської Німеччини з одного боку, й Червона армія – з іншого, почалися масові евакуації полонених. Гітлерівці, усвідомлюючи можливість їх використання для торгів із союзниками, етапували багатьох в'язнів пішки в глибокі країни. Для багатьох бранців ці марші стали останніми в житті.

Персональний облік загиблих під час війни був у Радянському Союзі вкрай недосконалим і упередженим. У введеній наказом НКО № 023 від 14 лютого 1944 р. настанові «Про облік особового складу Червоної армії (у воєнний час)», якою регламентувався облік утрат, наведено лише чотири форми сповіщень про загибель, що були затверджені й видавалися військкоматами: «загинув у бою», «зник безвісти», «помер від ран», «помер від хвороби». Зразка форми сповіщення «загинув у полоні» не існувало взагалі [36, 62]. Саме в цьому проявилось злочинне ставлення держави до людей, які волею долі опинилися в полоні й загинули там.

«Похоронка» з формулюванням «загинув у полоні» з'явилася вже після війни – відповідно до цілком таємних наказів 1945 р. НКО № 1547 та 1947 р. МВС СРСР № 7833. Утім, у цих сповіщеннях не було ані назви табору, ані місця його розташування, однак точна дата смерті вказувала на існування достовірної інформації про долю загиблого військовополоненого. У супровідних документах до наказів зазначалося, що попередні «похоронки» потрібно в родин забирати [57; 48]. Хоча, відповідно до директиви штабу Київського військового округу від 6 травня 1947 р. № ОСВ/015442 та роз'яснення начальника Управління з обліку загиблих і зниклих безвісти рядового і сержантського складу від 4 березня 1948 р. № 340000с, потрібно було не вилучати попередні сповіщення, а лише повідомляти про встановлену інформацію. Згадані директива КВО та роз'яснення не впливали на фінансові виплати родинам загиблих [72, конверт 1, № з/п 10; 72, конверт 2, № з/п 12].

Слід зауважити, що сповіщення із формулюванням «загинув у полоні» так само, як і «зник безвісти», позбавляло родичів права знати місце останнього притулку батька, чоловіка, сина чи брата і вклонитися йому.

Ураховуючи негативне ставлення до військовополонених у радянських органах влади та суспільстві загалом, деякі родини намагалися «залишити» свого рідного «зниклим безвісти». Це також пояснює, чому частина військовослужбовців, які офіційно загинули в полоні, й досі обліковані зниклими безвісти.

Дружина Івана Ратушного, яка отримала звістку про смерть чоловіка (помер 6 лютого 1943 р. у шталазі XII F), напевно, наприкінці 1947 р. – на початку 1948 р., щоб уникнути тавра родини військовополоненого, подала у квітні 1948 р. нову анкету-запит до військкомату з його розшуку. З огляду на недоліки обліку в РСЧА, така процедура відновлення особового складу в армії за запитом рідних широко практикувалася. Адже взяття на облік тих, хто не повернувся з війни, проводилося не з ініціативи державних органів, а завдяки зверненням сімей, які втратили своїх родичів. У результаті дій дружини Івана Ратушного було зараховано зниклим безвісти в жовтні 1943 р. [19, 490; 27; 29].

За матеріалами фондової колекції музею наразі виявлено дані 48 військовополонених шталагу XII F Більхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг, із яких облікованих радянськими військкоматами – 35 військовиків [39–71; 73–74]. 19 військовослужбовців значаться загиблими в полоні, 16 – зниклими безвісти. У Книгах Пам'яті України наведено інформацію на 13 військовополонених, лише половина числиться загиблими в полоні [10, 485; 11, 33, 209; 12, 277; 13, 897; 14, 576; 15, 76; 16, 122; 17, 629; 18, 172; 19, 486; 20, 176; 21, 787].

За майже вісім повоєнних десятиліть бранці шталагу XII F так і залишилися людьми без імені, жодна українська родина не дізналася про те, що прах її батька, чоловіка чи сина лежить у Франції. Уточнені та встановлені персональні відомості військовополонених, уродженців нашої країни, будуть внесені до пошукового порталу «Музей. Пам'ять. Пошук», створеного Національним музеєм історії України у Другій світовій війні (<https://martyrology.org.ua>).

Наша розвідка дає змогу ще раз підкреслити той факт, що найбільше військове протистояння ХХ ст. вирізнялося жахливим ставленням головних протидіючих сторін (Німеччини та СРСР) до військовополонених. Вони стали жертвами двох тоталітарних режимів. І саме зневага до людського життя – одна з характерних ознак як гітлеризму, так і сталінізму.

Вивчення долі радянських військовополонених – одна з можливостей повернути жертвам хоча б частину їхньої гідності [4, 22].

Задля встановлення імен загиблих і відновлення пам'яті про місце страждання та смерті українців у нацистському таборі XII F, що діяв у французькому м. Бан-Сен-Жан, проводилося це дослідження. Адже боротьба за визнання української ідентичності у світі триває й донині, навіть на французьких кладовищах...

Джерела та література:

1. Беккер Габріель. Табір у Бан-Сен-Жані (1941–1944 рр.): Правда про захоронений сором / Габріель Беккер / Перекл. з французької М. Якуб'як. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. – 219 с.
2. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О.В. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
3. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
4. Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років // Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 335 с.
5. Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941. – 2-ге вид., змін. і допов. / В. Гриневич. – Київ: HREC PRESS, 2019. – 492 с.
6. Дембицкий Н.П. Судьба пленных / Н.П. Дембицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://scepstis.net/library/id_1250.html. – Назва з екрана.
7. Державний архів Київської області. – Ф. 5597. – Оп. 1.
8. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. П.-5907. – Оп. 4.
9. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники: Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.
10. Книга Памяти Украины. Николаевская область: в 13 т. – Т. 1 / Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; областная ред. колл.: А.Д. Коваль (председатель) и др. – Одесса: Маяк, 1995. – 728 с.
11. Книга Памяти Украины. Одесская область: в 10 т. – Т. 6 / Главная ред. колл.: И.А. Герасимов (председатель) и др.; областная ред. колл.: Ю.А. Петренко и др. – Одесса: Аспект, 1994. – 687 с.
12. Книга Памяти Украины. Херсонская область: в 11 т. – Т. 3 / Редакционная коллегия: В.А. Чабаненко (председатель) и др. – Симферополь: Таврида, 1995. – 702 с.
13. Книга Пам'яті України. Вінницька область: у 9 т. – Т. 6 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.Д. Ткаченко (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1995. – 923 с.
14. Книга Пам'яті України. Житомирська область: у 12 т. – Т. 5 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: Р.Р. Петронговський (голова) та ін. – Житомир: Льонок, 1995. – 808 с.
15. Книга Пам'яті України. Запорізька область: у 21 т. (23 кн.). – Т. 1, кн. 2 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: В.І. Воловик (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 488 с.
16. Там само. – Т. 6 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: В.І. Воловик (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1995. – 602 с.
17. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область: у 3 т. – Т. 2 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: В.М. Скрипничук (голова) та ін. – 758 с.
18. Книга Пам'яті України. Київська область: в 8 т. – Т. 3 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: Г.Й. Гончарук (голова) та ін. – К.: Молодь, 1995. – 752 с.

19. Книга Пам'яті України. Полтавська область: у 12 т. – Т. 4 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: П.Г. Шемет (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1996. – 968 с.
20. Книга Пам'яті України. Черкаська область: у 8 т. – Т. 1 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.І. Кузьмінський (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1995. – 855 с.
21. Там само. – Т. 4 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимова (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.І. Кузьмінський (голова) та ін. – К.: Наукова редакція Головної редакційної колегії Книги Пам'яті України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1996. – 793 с.
22. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.
23. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Король. – К.: Академія, 2002. – 128 с.
24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик, переклад з французької Р. Осадчука. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.
25. Лисенко О.Є. Військовий полон у період Другої світової війни: деякі теоретичні аспекти / О.Є. Лисенко // Історія великих страждань. Нацистські табори для військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Мемор. комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2011. – С. 14–18.
26. Ніколи не варто полишати надії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vbz.martyrology.org.ua/return/101.php>. – Назва з екрана.
27. Обообщённый банк данных о защитниках Отечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru>. – Назва з екрана.
28. Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М.Л. Дударенко, Ю.Г. Перечнев, В.Т. Елисеєв и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
29. Память народа 1941–1945 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
30. Паникар М.М. Советские военнопленные в Норвегии в годы Второй мировой войны: монография / М.М. Паникар. – Архангельск, 2010. – 152 с.
31. Пастушенко Т. Військовий полон на території райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – Вип. 19. – С. 172–184.
32. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
33. Полуда В. Умови побуту військовополонених у період світових воєн / В. Полуда // Українська Друга світова: матеріали Міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ) / Упорядник Яременко В.М. – К.: К.І.С., 2015. – С. 179–186.
34. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

35. Пыхалов И.В. «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / Игорь Пыхалов, Лев Лопуховский, Виктор Земсков, Игорь Ивлев, Борис Кавалерчик. – М.: Яуза; Эксмо, 2012. – 512 с.
36. Рибченко Л.В. Проблеми обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА / Л.В. Рибченко // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». – К., 2011. – С. 59–66.
37. Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андронников, П.Д. Буриков и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.
38. Рыженкова В.А. Встреча через 75 лет / В.А. Рыженкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pakshenga.ru/muzej/vov-menu/2807-vstrecha-cherez-75-let>. – Назва з екрана.
39. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Всеукраїнська база загиблих. – Вл-02740.
40. Там само. – Вл-03590.
41. Там само. – Вл-11983.
42. Там само. – Вл-12122.
43. Там само. – Вл-13211.
44. Там само. – Вл-13285.
45. Там само. – Вл-15201.
46. Там само. – Вл-24448.
47. Там само. – Вн-67150.
48. Там само. – Вн-67225.
49. Там само. – Вн-105058.
50. Там само. – Днп-02822.
51. Там само. – Жт-61554.
52. Там само. – Жт-73827.
53. Там само. – Жт-75283.
54. Там само. – Жт-80307.
55. Там само. – Жт-81580.
56. Там само. – Кв-12085.
57. Там само. – Кв-20195.
58. Там само. – Кв-66842.
59. Там само. – Кв-69552.
60. Там само. – Кв-139102.
61. Там само. – Кв-170632.
62. Там само. – Кв-174934.
63. Там само. – Лв-06084.
64. Там само. – Лв-17684.
65. Там само. – Тф-5242/18. – 462 арк.
66. Там само. – Тф-5281/20. – 199 арк.
67. Там само. – Тф-5364/29. – 529 арк.
68. Там само. – Тф-5388/9. – 300 арк.
69. Там само. – Тф-5423/26. – 326 арк.
70. Там само. – Тф-5443/1. – 121 арк.
71. Там само. – Тф-5446/6. – 533 арк.

72. Там само. – Тф-5500/234. – 4 конверти.
73. Там само. – Тф-5506/8. – 73 арк.
74. Там само. – Тф-5583/6. – 493 арк.
75. Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / К. Штрайт / Пер. с нем. И. Дьякова. – М.: АНО «Русское историческое общество» – НП ИД «Русская панорама», 2009. – 480 с.

© Наталья ФИЛАТОВА

© Владимир РУГАЛЬ

УРОЖЕНЦЫ УКРАИНЫ В ШТАЛАГЕ XII F БОЛЬХЕН-ФОРБАХ, ЙОГАННИС-БАННБЕРГ: ИСТОРИЯ ПОИСКА

На примере шталага XII F, в котором большинство погибших заключённых были украинцами, раскрыта тема военного плена красноармейцев во время Второй мировой войны. Судьбы военнопленных шталага XII F, личности которых установлены, позволяют опровергать штампы советских времён, в частности относительно призыва в 1941 г. с только что присоединённых земель Западной Украины. Также сделана попытка раскрыть вопрос, почему часть погибших в плену считаются пропавшими без вести до сих пор.

Ключевые слова: шталаг, военнопленный, Вторая мировая война, извещение о гибели, Бан-Сен-Жан, Франция.

© Natalia FILATOVA

© Volodymyr RUHAL

PERSONS BORN IN UKRAINE IN STALAG XII F BOLCHEN- FORBACH, JOHANNIS-BANNBERG: A HISTORY OF SOURCING

Nazi Germany and its allies set up a network of camps and other detention facilities before and during the Second World War. Millions of citizens of the occupied countries passed through them. About 5 million people were prisoners of war – came from the USSR. Among them are a significant number of Ukrainians, in some camps there was a majority of them. It was in Stalag XII F there were persons who came from Ukraine predominated among Soviet prisoners of war.

In 1941–1944, the Stalag XII F at first was called Bolchen-Forbach (German: Bolchen-Forbach), then Johannis-Bannberg (German: Johannis-Bannberg) and was located in the occupied part of France in Ban-Saint-Jean (currently the commune of Danten in the Canton of Boule-Moselle in the Moselle department in Grand Est in northeastern France).

After studying the available sources: the fund materials of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, the database of dead prisoners of war in the archives of the Security Service of Ukraine and Internet resources the researchers of the museum managed to investigate the history of this camp and establish 606 names of victims, persons born in Ukraine.

The tragedy of Red Army prisoners of war is shown on the example of this camp. The issue of registration by Nazis of servicemen who were taken as prisoners of war is revealed. The stories of the prisoners of the Stalag XII F allowed us to demonstrate the attitude in the Soviet Union towards servicemen killed in captivity after the war, and draw attention to the fact that it was sometimes better for the relatives of these people to have a death notification of person who was listed missing than to be killed in the captivity.

Keywords: *Second World War, prisoner of war, Stalag XII F, death notification, Ban-Saint-Jean, France.*

УДК 069.8(477-25):[069.51:656.881.1(477.43)“1941”]

© *Світлана ДЕМЧЕНКО*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЄКТ «УВАГА! ПОШУК! НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941-го». ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ РОБОТИ

Підбито попередні підсумки гуманітарної акції Національного музею історії України у Другій світовій війні «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го...», відтворено шляхи пошуку сімей адресантів і адресатів. Проаналізовано матеріали, які поповнили фондову колекцію музею і стануть джерелом для дальшого дослідження історії війни.

Ключові слова: *німецько-радянська війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проєкт, музейна колекція, «Непрочитані листи 1941-го».*

У лютому 2010 р. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в межах реституційних процесів передала до Меморіального комплексу колекцію листів, вивезених гітлерівцями з окупованого українського м. Кам'янець-Подільський. Ця кореспонденція до 2009 р. зберігалася у фондах музеїв м. Відень (Республіка Австрія).

Листи датовано переважно червнем – липнем 1941 р. Автори епістол – військовослужбовці різних військових частин та родів військ, прикордонники південно-західних рубежів, цивільне населення, студенти кам'янець-подільських навчальних закладів, люди різних національностей, різного віку. Колекція «Непрочитані листи 1941-го» збагатила епістолярне зібрання музею майже втричі. А це зі свого боку відкрило неабиякі можливості вийти на широкий аналітичний простір мікроісторії подій перших місяців війни – через емоції, світосприймання, відчуття, настрої конкретної особистості. Від імені людей, які опинилися на краю воєнної прірви, йде розповідь про перші дні збройного конфлікту – від кінця червня до 10 липня 1941 р. – дня, коли частини Вермахту ввійшли в м. Кам'янець-Подільський.

Саме там у перші дні нацистської окупації до рук агресорів потрапили невідправлені листи радянських громадян. Усю кореспонденцію, а це 1215 одиниць, було вивезено з України. Як свідчить супровідна документація, що

збереглася, епістоли зацікавили старшого інспектора телеграфного зв'язку при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна» доктора Густава Ольшлеґера¹. У своєму супровідному листі від 5 серпня 1942 р., адресованому доктору Ергардові Ріделю², якому власне й передавали колекцію, він зазначає, що кореспонденцію вивозили двома «траншами», приватним способом [113]. Утім, доктор Г. Ольшлеґер добре розумів цінність зібрання. Про це свідчить його другий супровідний лист від 25 серпня 1942 р., у якому він констатує: «Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни». [114]. Так у 1942 р. листи потрапили до Поштового музею в м. Відень. Потім тривалий час зберігалися у фондах Віденського технічного музею (Республіка Австрія) [109]. У результаті багаторічних пошуків, які здійснювалися на австрійській території в межах реституційних процесів між Республікою Австрія та Україною, у грудні 2009 р. епістолярні джерела повернулися на Батьківщину. Від лютого 2010 р. колекція листів 1941 р. перебуває на зберіганні в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Більшість актів поштової кореспонденції колекції «Непрочитаних листів 1941-го» потрапили до Меморіального комплексу нерозпечатаними, тому відразу після отримання співробітники Меморіалу розпочали аналіз і введення їх до наукового обігу через публікації та експонування.

Процес дослідження видався нелегким, оскільки адреси були написані нерозбірливо, багато географічних найменувань зникло з карт, у більшості листів траплялися діалектизми, значна частина епістол написана різними мовами: українською, російською, мовами народів колишнього Радянського Союзу, ідиш.

Водночас було започатковано соціально-гуманітарну акцію «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го», основним завданням якої стало знайти рідних і близьких адресатів. На прохання наукового колективу до пошуку родин адресатів і адресатів долучилося сотні небайдужих людей: волонтери, пошуковці, представники органів влади та ЗМІ. Географія вручень фронтових вісточок досить широка: Україна, колишні республіки СРСР, інші країни зарубіжжя. Реставратори музею виготовляють ідентичні копії листів – підбирають папір, чорнило, почерк. Усі оригінали зберігаються в музеї, а муляжі співробітники вручають рідним особисто під час відряджень чи надсилають поштою.

¹ Густав Ольшлеґер народився 19 грудня 1900 р. в м. Відень. У січні – грудні 1918 р. проходив строкову службу в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. У 1920-х рр. вивчав історію у Віденському університеті, здобув ступінь доктора філософії. Професійно досліджував історію поштового зв'язку. Працював головним телеграфним інспектором поштової адміністрації у м. Відень. Від 5 червня 1932 р. – член НСДАП. У 1941–1944 рр. – телеграфний інспектор (старший телеграфний інспектор) при генеральному поштовому комісарові райхскомісаріату «Україна». Помер 31 січня 1946 р. За іншими даними, зник безвісти в 1944 р.

² Ергард Рідель народився 17 травня 1895 р. в м. Відень. Учасник Першої світової війни. У 1919–1922 рр. – член Німецької національної асоціації колишніх офіцерів Першої світової війни. У 1920-х рр. здобув ступінь доктора філософії. У 1933–1938 рр. – член «Патріотичного фронту» (австрійський рух на підтримку аншлюсу Австрії з Німеччиною). У 1934–1938 рр. належав до нелегального осередку нацистської партії в поштовому відділенні м. Відень. Від травня 1938 р. до травня 1945 р. – член НСДАП. Від січня 1939 р. до квітня 1945 р. – директор Поштового музею м. Відень. Від 1943 р. до 1945 р. – член новоствореного Товариства з питань поштової історії Віденського університету. У квітні 1945 р. звільнений із посади директора Віденського поштового музею через належність до нацистської партії. У 1945–1958 рр. – дослідник та автор історичних статей з історії поштового зв'язку. Помер 7 січня 1958 р. в м. Відень.

У процесі роботи музейники збирають біографічні відомості про авторів листів, просять рідних передати до музею фото, документи, речі, які збереглися в сім'ях. Зібрані комплекси стали основою виставок «Непрочитані листи 1941-го» (2010 р.), «Голоси з минулого» (2011 р.) та міжнародного виставкового проекту «Червневі листи 1941-го», реалізованого спільно з музеєм «Берлін-Карлсгорст» (2016 р.). У процесі пошуково-дослідницької роботи колектив Меморіалу в 2012 р. підготував наукове видання «Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення».

Щороку в день початку німецько-радянської війни в межах спецпроекту «Говорю із 1941-го» в режимі нон-стоп в експозиційних залах музею лунають аудіоверсії епістол. У День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні відвідувачі можуть почути й побачити листи, поринути в атмосферу червня 1941 р., пізнати емоції людини, яка потрапила у воєнний вир.

Скільки йде лист? Кілька секунд, якщо відправляти його електронною поштою, кілька днів – якщо звичайною. Упродовж 10 років роботи з колекцією музейникам вдалося розшукати сотні сімей і вручити їхнім родичам копії листів, що були відправлені в 1941 р. Єдиною живою адресанткою, якій через 70 років віддали її власний лист, стала Ганна Корнилова із Хмельниччини. У червні 1941 р. – студентка першого курсу філологічного факультету Кам'янець-Подільського вчительського інституту. У період окупації нацисти не раз вивозили її на примусові роботи до Кіровоградської та в межах Хмельницької областей, звідки вона разом з односельцями поверталася додому. Після вигнання нацистів із рідного с. Шелехове в березні 1944 р. – була секретарем сільської ради. Згодом вступила до Хмельницького педагогічного училища, після закінчення якого працювала в місцевій школі. У листі до брата Ганна Пантелеймонівна повідомляла про ситуацію в Кам'янці-Подільському: «...Обстановка Кам'янця вам відома, що німецькі загарбники хочуть зайняти наші священні кордони. Але цього неможливо, тому що перемогу дістанемо ми. В мене зараз іспити, можете собі уявити, що за іспити, коли кожної хвилини прислухаєшся, чи не летить германський бомбардировщик. Але це нічого, для своєї батьківщини можна перебороти все. Числа 13 я буду дома, але не точно... поїзд зараз не йде, то ми, можливо, рушимо пішки... Остаюся поки жива і здорова...». У липні 2010 р. жінка отримала копію свого листа з 1941 р. 10 жовтня 2010 р. Г.П. Корнилова померла [109; 63].

А от живих адресатів, на щастя, знайшлося більше. Шість – у Хмельницькій області: Г.І. Кульчицька із с. Данюки, Г.І. Мазур із с. Глибочок, М.І. Шатковська із с. Заборознівці, Н.К. Вознюк із с. Рудківці, Л.Г. Суховерко та П.В. Мостіпака із с. Ямпільчик. А ще О.О. Ількова з м. Єлабуга (Татарстан, РФ), Р.Л. Синаюк із м. Васильків (Київська область) та Л.Г. Железна із с. Новософіївка (Херсонська область) [65; 68; 99; 35; 92; 74; 36; 88; 50].

Чоловік Р.Л. Синаюк – Зиновій Ринський – розпочав війну політруком, а завершив майором, заступником редактора газети «За Родину» 55-ї гвардійської

стрілецької дивізії 28-ї армії 1-го Українського фронту, дійшов до м. Берлін. Його матеріали зберігаються у фондозбірні музею [14].

О.О. Ількова – дружина лейтенанта Петра Войтенка, який служив у м. Кам'янець-Подільський, на початку війни була евакуйована до Краснодарського краю, а звідти мусила йти пішки до рідного м. Єлабуга. Останній лист від чоловіка отримала 30 вересня 1941 р. Про його смерть дізналася в день народження їхньої дочки Людмили. За кілька годин до пологів 17 березня 1942 р. у вікно лікарні вкинули записку зі сповіщенням про те, що П.Є. Войтенко зник безвісти в листопаді 1941 р. Після війни Олександра Опанасівна працювала в будинку інвалідів, вийшла заміж за колишнього фронтовика М. Альшевського, народила сина Володимира. Протягом життя намагалася розшукати місце загибелі чоловіка, але безуспішно. Коли доньці було 11 років, розповіла їй історію про батька і звозила в Україну, на його батьківщину, в с. Курячівка на Луганщині, де найбільше Людмили запам'яталися «...білі хати, добрі люди та смачні вишні» [109].

Ті, хто отримав лист через 70 років після його написання, часто не вірили своїм очам. Були вражені тим, що голос рідної людини все-таки долинув із Вічності. Для когось це була перша і єдина звістка про рідну людину, для багатьох – остання. За нашими підрахунками, понад 250 дітей, близько 200 онуків і більш ніж 200 племінників та інших родичів отримали фронтові послання. Особливо емоційні й зворушливі історії вручень відбувалися під час відряджень та у стінах музею, коли діти війни, яким сьогодні далеко за 70, читали батьківські настанови, слова любові, а інколи зневіри й прощання.

Не отримала листа від свого батька Григорія Юрчука в далекому 1941 р. його донька Галина. Зі сльозами вона читала обпалений війною трикутничок. Червоноармієць, стрілець 864-го стрілецького полку 189-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту Г.С. Юрчук брав участь в оборонних боях на Поділлі. Підрозділи полку прикривали відступ 18-ї армії на східний берег р. Дністер. У цей період він написав лист родині: «Не журіться за мене, робіть, як знаєте самі, бо я спасаю життя своє, прошу, спасайте своє... Дуже жаль мені за молоду дружину і за рідними... Все б віддав, якби прийти додому живим, побачити свою жінку Любу і доцю Галину...» [102]. Та не судилося. У серпні 1941 р. неподалік м. Жашків (нині – Черкаська область) Григорій Семенович потрапив в оточення. А далі – жахливі випробування в нацистському концтаборі Аушвіц. У 1942 р. йому вдалося написати й передати на батьківщину кілька листів. Лише один із них тоді дійшов до родини – нині він зберігається у фондовій колекції Меморіального комплексу: «Моя робота дуже тяжка. Залізо і чавун виливають, потім викидають у двір, і я молотом це перебиваю і погружаю на вагончик, а потім згружаю. Працюю по 8 годин, ледве йду у барак... Як захворієш, то все одно гонять на роботу нагайкою. Втікати немає куди, кругом заводи...» [16]. Після війни рідні дізналися, що в'язень Григорій Юрчук був спалений у 1943 р. в крематорії табору.

Серед авторів послань, які вдалося вручити рідним, понад 30 пройшли пекло полону, і лише одиницям вдалося повідомити про себе з нацистського табору.

Одні бранці пишуть про труднощі й благають про допомогу. Яків Йоненко з Київщини просить батька: «...Знаходжуся в полоні у Білій Церкві. Прошу вас, прошу: беріть старосту, прийдіть, знайдіть нас і заберіть, щоби ми тут не пропали. Нас тут троє... 09.1941 р.». Микола Ярицький із с. П'ядиківці Чернівецької області звертається до дружини Марії: «...Напиши мені відповідь на цю адресу. А ще на цю адресу пишуть листи німецькою мовою, і тоді відпускають додому. 19.09.1941 р.» [52; 106]. Інші констатують, що влаштувалися до окупаційних органів влади та управління й живуть непогано: «...Здрастуй, дорога моя сім'я! Міля, синок Коля і доця Надя. Сповіджаю, що я живий... я в м. Маріуполь, в полоні, життя мені хороше, працюю в німецькій конторі... Я за вами дуже скучив...» – з листа військовополоненого Якова Качури з Черкащини. «...Вітаю, любі батько й мати... і всі мої рідні... Я живу не дуже завидно, але нічого, існувати можна. Отримую 300 крб у місяць, кілограм хліба щоденно і 400 гр. у їдальні – всього 1400 гр. Працюю три місяці, місяць був у полоні... Живеться весело: гарні солдати німецькі, гарне керівництво. Поки що – до побачення...» – з листа Юхима Хохлова (Брянська область, РФ), від лютого 1942 р. проходив службу в німецькій військовій частині 09855 В-345 [57; 97; 109].

Серед вручених листів, які писали військовополонені, є один від Павла Кланцатого. Понад 70 років родина вважала його зниклим безвісти, однак співробітники музею встановили місце загибелі воїна. У червні 1941 р. 20-річний юнак був мобілізований. Провоював лише два тижні й потрапив у полон. Перебував у таборі для військовополонених неподалік м. Ербке (Німеччина), де й помер 4 грудня 1941 р. [59; 109].

У липні 1942 р. загинув у таборі № 2 Фельдіора червоноармієць С.Д. Мельник із с. Віньківці Хмельницької області. Цю новину разом із листом, який Семен Данилович писав дружині, через 70 років передали рідним музейники, повідомивши й місце поховання воїна: братська могила в Брашовському повіті Румунії [71].

Прохір Олександровський у листі від 30 липня 1941 р. повідомляє дружину: «...у бою ще не був, ну а як далі – не знаю... Надіюсь, що ці бої довго не будуть...» [79]. Науковці встановили долю воїна, який вважався зниклим безвісти, й розшукали онуків на Херсонщині. П.К. Олександровський потрапив у полон, перебував у таборі Бухенвальд (табірний номер 45825), помер 16 квітня 1944 р. [116].

Для киянина Бориса Єлевова неочікуваними й зворушливими стали інформація про долю батька, який не повернувся з війни, а також його фронтний лист, написаний 3 липня 1941 р. У кожному рядку цього коротенького повідомлення відчуваються тривога й турбота про рідних: «...Дорога Сонечко, я дуже хвилююся за вас. Що там відбувається в Києві? Я тепер бачу, що ці звірі здатні на все. Сьогодні я знову був у справах у Кам'янці і знову потрапив під бомбардування. Ти знаєш, дитинко, мені здається, що я повинен жити сто років після того, що було сьогодні! Жах! Кров і шматки м'яса. Так хотілося б отримати від тебе

хоч пару слів. Будемо живі, дитинко, як-небудь спишемося. Будьте здорові, мої рідні. Міцно цілую тебе і дитину...» [48]. Софія Давидівна не читала цих рядків, однак настанову чоловіка виконала, евакуювавшись із семирічним Борисом до м. Куйбишев (нині – м. Самара, РФ). На цьому листування обірвалося. Десятки років у родині єдиною вісткою про Георгія Миколайовича була «похоронка» зі словами «зник безвісти».

Перед врученням листа науковці музею з'ясували, що технік-інтендант 3-го рангу Г.М. Єлевов, начальник аптеки 396-го медико-санітарного батальйону 240-ї стрілецької дивізії 3-ї армії Брянського фронту, 26 травня 1942 р. потрапив у полон поблизу населеного пункту Лозовенька Балаклійського району на Харківщині. Далі був складний шлях етапування. Спочатку – Дніпропетровський шталаг-348. Через два місяці полоненого воїна перевели до офлагу Норд-365 у м. Володимир-Волинський, де він отримав «прописку» на два роки. Тут йому присвоїли номер, зняли відбитки пальців. У цьому таборі було зроблено й останнє фото воїна. 18 травня 1944 р. в'язень № 17450 помер від туберкульозу легень [117]. Відтепер Борис Георгійович знає про загороджене колючим дротом життя рідної людини на війні, знає дату й місце смерті батька. Разом з онуком Віктором вони відвідали Меморіальний комплекс, споруджений на місці нацистського табору Норд-365 у м. Володимир-Волинський. Поклали квіти на місці страти полонених, ушанували пам'ять свого батька й дідуся, який став жертвою нацистського режиму.

Непроста доля чекала на тих, кому вдалося повернутися з таборів до рідних сіл. Нерідко колишні військовополонені мусили терпіти цькування й доводити лояльність до радянського режиму.

У 1941 р. рідні Михайла Запари із с. Топила Дніпропетровської області отримали повідомлення про те, що він зник безвісти. Насправді поранений воїн потрапив у полон, намагався здійснити втечу, був вивезений до Німеччини, перебував у концтаборі Бухенвальд. Напередодні визволення під час бомбардування арміями союзників утік разом із товаришами. Притулок і допомогу йому надала німецька родина. Додому Михайло Михайлович повернувся в 1946 р. Рідні згадували, що після війни односельці подеколи глузували з нього, мовляв, ти був поліцаєм, на німців працював. Чоловіка такі слова ображали, і він не раз просив онучку Валентину допомогти йому отримати документи, які спростували б цю брехню. Лише в 1970-х рр. родина отримала документи, які підтверджували його перебування в гітлерівських концтаборах Дора та Гарцунг на території Німеччини. Табірний номер М.М. Запари – 19663 [51; 109].

Схожа доля була і в Олександра Лісецького із с. Бережанка Хмельницької області. 2 липня 1941 р. боєць писав у листі: «Здрастуй, дорога жоно... Я в Бессарабії. Сам. Нема наших хлопців зо мною... Дуже думаю про Нінку... Снилася вона мені. Жаль, лишив таку малу сироту...» [67]. Музейники знайшли «малу сироту» Нінку, якій уже далеко за 70. Жінка розповіла, що в 1941 р. батько брав участь в оборонних боях на радянсько-румунському кордоні і під м. Миколаїв

потрапив у полон. Був бранцем концтаборів на території Польщі. Кілька разів намагався втекти, та не вдавалося. Додому повернувся в 1945 р. Ніна Олександрівна із сумом згадує, як видали тату військовий квиток, але невдовзі викликали у військкомат і на його очах порвали документ, бо «не воював, а був у полоні». Із цим тавром він прожив до 1999 р. Жінка пам'ятає, як зазвичай 9 травня селом їздила підвода з подарунками для ветеранів, а їхню хату обминали. Вважалося, що її батько не заслужив ані кілограмового продуктового набору, ані кількох добрих слів. Щоразу в таких випадках на очах фронтовика бриніли сльози – від образи за приниження людської гідності. Єдиною розрадою для нього була велика родина. Разом із дружиною виховали п'ятеро дітей. Незабутнім подарунком для Ніни Олександрівни та її сестер став лист батька, який вручили науковці музею під час відрядження на Хмельниччину. Матеріали з родинного архіву Лісецьких експонуються на виставці «Україна. Незакінчена війна...» [12].

Щиро, з особливим трепетом сприймають новину про фронтові листи сини й доньки, які знали про своїх батьків тільки з розповідей мам. Вікторові Харитоновичу Рудю було шість років, коли татка забрали на фронт. Його дитяча пам'ять фрагментарно закарбувала події 70-річної давнини, коли той прощався. А потім – трагічна звістка, що рядовий Х.Г. Рудь, стрілець 144-го гвардійського стрілецького полку 49-ї гвардійської стрілецької дивізії 2-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту, виганяючи ворога з рідної Херсонщини, був поранений, помер від ран 28 січня 1944 р. Похований у с. Великі Копані Херсонської області. Зв'язатися із сином Віктором, про якого Харитон Гнатович згадував у листі, нам допомогли колеги з Каховського історичного музею. Вікторові Харитоновичу важко було стримати емоції, адже цей лист – єдина для нього на схилку літ згадка про батька [89]. Як і для Катерини Никифорівни Василенко, доньки червоноармійця Никифора Курченка. Його послання адресовано дружині Анастасії Павлівні в с. Шупики на Київщині. 10-річна Катерина добре запам'ятала той день 1941 р., коли батько пішов на фронт: його останній сумний погляд, прощальний помах рукою... «Похоронку» рідні отримали ще в 1944 р., але розшукати місце поховання змогли тільки через 40 років після війни – у братській могилі в с. Максимівка Полтавської області. Саме тут, у Київському котлі, фронтовик віддав життя за рідну землю. Одержавши вісточку від батька, Катерина Никифорівна не приховувала сліз і цілувала кожен рядочок, написаний рідною людиною: «...Доведеться тобі, мабуть, жити тяжко, Настю. Одним словом, діло зав'язалося не на один рік. Знаю, що ти хочеш почути від мене поради, але не знаю, що тобі сказати. Що люди робитимуть, те й ти роби. Міцно цілую тебе, цілую сина Ваню і дочку Катю...» [66].

З усього масиву листів, що адресувалися в різні куточки тодішнього Радянського Союзу, понад 400 актів кореспонденції мали бути відправлені в Кам'янець-Подільську (нині – Хмельницька) область. Наразі знайдено і встановлено контакти з майже 240 родинами. Більшість копій відправлені поштою, а частину вручено особисто. Вручення листів – процедура складна, емоційно напружена,

адже нелегко пояснити людині похилого віку, чому останні слова батька так довго лежали в музеї чужої країни.

Під час одного з перших відряджень на Хмельниччину у 2010 р. копію листа отримали доньки Андрія Фартушняка. У перші дні війни А.М. Фартушняк, житель м. Стара Ушиця, був мобілізований на фронт. У липні 1941 р. потрапив в оточення, з якого вийшов і повернувся додому. У 1944 р. повторно мобілізований. Брав участь у вигнанні нацистів з України, Молдавії, боях на території Румунії та Угорщини, нагороджений медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». У 1945 р. повернувся до рідного села, повною мірою відчув на собі злигодні повоєнного життя. Помер у 1973 р. [95; 15].

Родина Микити Гльоса із с. Нагоряни (нині – Кам'янець-Подільський район Хмельницької області) понад 60 років зберігала іконки, привезені батьком із фронту. Уже понад 20 років немає Микити Терентійовича, а його лист, написаний улітку 1941 р., став вражаючою несподіванкою для доньки – Ганни Микитівни. М. Гльос розділив долю більшості своїх земляків. У 1941 р. потрапив в оточення, повернувся додому. Від 1944 р. – знову на фронті. Із боями пройшов територією України, Польщі. У березні 1945 р. в боях за м. Бішофсталь (нині – м. Уязд, Польща) зазнав тяжкого поранення, був представлений до нагородження медаллю «За відвагу», яку отримав у 1976 р. До музею Ганна Микитівна передала батькові документи, речі та нагороди [38; 9; 109].

6 липня 1944 р. написав свій останній лист рідним Онуфрій Гулеватий, який через тиждень поліг біля с. Ліски Івано-Франківської області. Підтвердженням тому є сповіщення про загибель, яке співробітники музею разом із листом передали до родинного архіву [39].

Справжньою несподіванкою для Н.Я. Назаркевич стали відразу три листи від батька [103–105]. Яким Яремчук із с. Іванківці Новоушицького району пройшов майже всю війну. Унаслідок тяжкого поранення отримав інвалідність і був комісований у 1944 р. Повернувся до рідного села, працював у колгоспі бригадиром, очолював ферму. Помер у 1980 р. Музейний комплекс Якіма Васильовича поповнився фотографіями з родинного архіву Яремчуків [17].

Останні слова Степана Кобилянського через 70 років прочитав син Олександр Степанович. Тривалий час він займався встановленням долі батька. Лише у 1980-х рр. родина дізналася про місце поховання воїна. Рядовий, стрілець 323-го гвардійського гірськострілецького полку 128-ї гвардійської гірськострілецької дивізії 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту, учасник Карпатсько-Ужгородської наступальної операції С.В. Кобилянський загинув 31 жовтня 1944 р. в бою на території Чехословаччини. Похований у с. Велика Поляна. У 1947–1950 рр. перепохований на радянському військовому кладовищі в м. Міхаловце (Чехословаччина). Фото батька та документи з історії пошуку Олександр Степанович передав до музею [60; 10].

Відразу чотири родини нащадків адресантів «Непрочитаних листів 1941-го...» знайшлося в с. Ямпільчик на Хмельниччині. Їхніх дідів-прадідів у червні 1941 р. забрали до румунського кордону. Простих сільських хлопців мобілізували в 531-й стрілецький полк. У листах до дружин солдати висловлювали хвилювання за дітей, батьків, скаржилися на часті бомбардування, зверталися до Бога, щоб допоміг зберегти життя й побачитися з рідними, передавали вітання родичам та сусідам. Миколі Шмирку був рік, коли батько пішов на війну. Григорій Шмирко загинув у листопаді 1944 р. на Прибалтійському фронті. Лист солдата читало три покоління: син, онук та правнук, неймовірно схожий на Григорія [101]. Молодший сержант Олександр Назаров, командир роти автоматників 280-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, повернувся з війни з орденом Слави III ст., працював у колгоспі, виховував дітей. Відійшов у засвіти в 1980 р. Його син Іван із великим хвилюванням читав несподівану звістку від батька [75].

Чотири покоління родини Цасюків чекали в с. Ямпільчик на музейників і фронтовий лист рідної людини. Іван Цасюк загинув у квітні 1945 р. в боях Віденської наступальної операції. Похований в Австрії на кладовищі с. Гольс. У кожному рядку його листа звучать тривога й турбота про дружину та дітей: «Дорога моя Любко! Я лише недавно пішов з дому, а здається, що вічність. Як згадаю, що насварив Нюську, то дуже мені шкода її. Не плач, моя дорога Любко, бо це не допоможе... Пиши мені відразу, і Нюська нехай напише щось від себе... Я вам вишлю трохи грошей. Мені вони тут не потрібні, а ви потребуєте... Не журіться, моя Любко, Нюся і маленький Вася. Як Бог дасть, то повернуся живим...» [98].

Четвертий лист знайшов у с. Ямпільчик дорослого онука. Свого діда Віктор Римар бачив лише на фото, яке старанно зберігала бабуся Марія. Іван Мостіпака воював у складі 1-го Українського фронту. Зник безвісти в жовтні 1944 р. Лист від діда поповнив родинний архів нащадків [73].

Серед вручених під час відряджень до смт Нова Ушиця – листи земляків Василя Мокрого та Павла Коб'ялка. У складі 29-го військово-топографічного загону вони обороняли Україну, брали участь у боях за Кавказ, утримували позиції на кордоні з Іраном. Василь Мокрий повернувся до рідних наприкінці 1945 р. з важким пораненням. Після війни відбудовував рідне село. Лист отримала невістка Лідія. Вона передала до музею фото воїна, а також прядку та гребінець, якими користувалася родина в роки війни [72; 13].

Павло Коб'ялко упродовж війни був двічі поранений та контужений, проте повернувся додому живим. У повоєнний час працював у колгоспі. Його онук Анатолій, учасник боїв в Афганістані, отримав листа свого дідуся й передав до музею сімейну світлинку [61; 11].

Родина військовослужбовця Василя Прокоповича Титарчука із с. Мала Побіанка, що на Хмельниччині, не дочекалася його з війни. Старший сержант, помічник командира взводу 350-ї стрілецької дивізії 13-ї армії 1-го Українського фронту, 11 серпня 1944 р. загинув у боях за розширення Сандомирського

плацдарму. Коли музейники розшукували родичів воїна в с. Мала Побіанка, куди був адресований його лист рідним, тамтешній сільський голова Василь Глупак повідомив їх, що сім'я давно не проживає в селі й порадив шукати її на Київщині. Географія пошуку звузилася і привела до м. Ірпінь, де мешкає онучка автора листа 1941 р. Ольга Кучер – єдина, хто береже пам'ять про родину. Із фронтовим листом дідусь музейники завітали до Ольги Дмитрівни напередодні Дня перемоги. Від неї дізналися, що бабуся Ганна Матвіївна більше заміж не вийшла, надто любила свого Василя. Померла, так і не дізнавшись, де саме похований чоловік. Лише в 1997 р., завдяки службі пошуку Національного комітету Товариства Червоного Хреста України, родині вдалося встановити, що В.П. Титарчук був похований у с. Злота, а в повоєнний час перепохований на військовому кладовищі в м. Сандомир на території Польщі, могила № 150 [93].

Ольга Дмитрівна передала до музею документи, фото й чотири листи Василя Прокоповича, які він написав у 1944 р. за місяць до загибелі: «Ніби передчуваючи недобре, дідусь мало не щодня писав додому, турбувався про дружину, синів і дуже хотів жити...» [7].

У с. Яструбине на Сумщині фронтовий лист вручили племінницям адресанта – Пелагеї Василівні та Варварі Василівні. У 1941 р. їм було 12 і 16 років. Із великим хвилюванням вони відкривали конверт від свого дядька Федора Стрельченка, який писав батькам і брату Василеві [91]. Федір Андрійович повернувся з війни, а от батько Пелагеї та Варвари вважається зниклим безвісти. Василя Андрійовича мобілізували в серпні 1941 р. Останній лист від нього родина отримала із м. П'ятигорськ (Ставропольський край, РФ). Воїн повідомляв, що після тяжкого поранення перебуває в госпіталі, ногу йому склали по крупинках, обіцяють відпустити додому. Це була остання звістка від Василя Стрельченка. Сестри сподіваються, що дядьків лист із 1941 р. допоможе пролити світло на долю їхнього батька, але поки що це залишається трагедією для сім'ї.

Коли 80-річній Раїсі Коробчинській із м. Кобеляки Полтавської області повідомили про вісточку з фронту, вона подумала, що це лист від старшого брата Івана, який не повернувся з війни. Батьки все життя шукали інформацію про сина, але марно. А тут – лист. Утім, побачивши на конверті розмашистий почерк, відразу зрозуміла: це від молодшого брата Григорія [78]. Доля була прихильною до Григорія Овчаренка: на фронті – із 20 років, командир розвідувальної роти, пройшов війну від першого до останнього дня й жодного разу не був поранений. Мало не загинув під час форсування р. Дніпро, коли на плоту потрапив під ворожий обстріл. Але удвох із бойовим товаришем дивом дістався берега. Знесилених бійців знайшла місцева бабуся, перетягнула в будинок і кілька днів відігрівала. Після війни Григорій намагався розшукати жінку, щоб подякувати за порятунок. Та, на жаль, село було затоплене Київським водосховищем, а його жителі відселені в різні населені пункти. Помер Г. Овчаренко в 55 років після трагічної загибелі сина. Отримавши пожовтілий фронтовий трикутник від Григорія, Раїса

Григорівна надихнулася на продовження пошуків і вирішила встановити долю старшого брата – Івана Овчаренка.

Неймовірно схожі долі двох жінок-землячок, вдів із Херсонщини – Ксенії Ларіонівни Кривошиї та Марфи Сергіївни Онищенко. Листи, написані їхніми чоловіками в окопах, отримали через десятиліття вже діти та онуки. Георгій Кривошия пішов на фронт, залишивши дружину й семеро дітей. Учасник оборонних боїв на київському напрямі. У серпні 1941 р. потрапив в оточення й полон. Перебував у таборах для військовополонених на території Миколаївської області. У березні 1944 р. визволений підрозділами 3-го Українського фронту. Після проходження перевірки продовжив службу в його складі. Зник безвісти [64]. Ілля Онищенко, його земляк, служив у 116-й стрілецькій дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, був учасником оборонних боїв на київському напрямі. У серпні 1941 р. під час боїв неподалік м. Кременчук Полтавської області був смертельно поранений [80]. Удома на нього чекали шестеро дітей. Після війни рідні тривалий час займалися встановленням долі воїнів. Обидві жінки присвятили своє життя дітям і онукам, не втрачаючи надії на повернення чоловіків.

Серед фронтової кореспонденції з колекції «Непрочитані листи 41-го» є лист харків'янина Андрія Колесника, адресований дружині. Він повідомляє рідним, що перебуває в м. Кам'янець-Подільський, жалкує, що не має адреси, передає вітання сину Вані та дочці Ніні. Саме до Ніни Андріївни, яку батько востаннє немовлям тримав на руках у 1941 р., він повернувся в такий несподіваний спосіб зі словами прощення. Жінка розповіла, що його тяжко поранили на території Білорусії в 1944 р. Знайшла і врятувала від смерті Андрія Івановича місцева жителька. Він залишився жити в Білорусії, у с. Руднево Могильовської області. Сім'я в Україні отримала на нього сповіщення про загибель. Про те, що батько живий, дізналися випадково: один із родичів поїхав до Білорусії на заробітки, де й зустрів Андрія Івановича. До родини фронтовик не повернувся. Помер у Білорусії в 1986 р. Довоєнне фото воїна з родинного архіву Колесників поповнило фондову колекцію музею [62].

«У перших рядках листа хочу повідомити вам, що я поки що живий і здоровий, чого і вам бажаю...». Так писав рідним Афанасій Бричак із Хмельниччини [34]. Боєць 531-го стрілецького полку 164-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, брав участь в оборонних боях в Україні. У липні 1941 р. на території Вінницької області потрапив у полон. Три роки провів у таборі для військовополонених у м. Дорнешти (Румунія). Визволений військами 2-го Українського фронту восени 1944 р. Після війни Афанасій Гаврилович повернувся в рідне с. Кугаївці, виховав трьох дочок, дожив до 92 років. Його фронтовий лист знайшли на сайті Національного музею історії України у Другій світовій війні родичі. Тож музейники вирушили на Черкащину, де нині проживають доньки Афанасія Бричака – Галина і Леоніла. Їхнього батька немає вже 18 років, але отримавши його звістку, сестри ніби знову відчували присутність рідної людини.

Син і донька учасника Другої світової війни Григорія Діденка, бійця 255-го гаубичного артилерійського полку 116-ї стрілецької дивізії 26-ї армії Південно-Західного фронту, довго звіряли почерк, а переконавшись, що писав їхній батько, прочитали послання з далекого 1941 р. Григорій Антонович повідомляв рідним, що його частина стоїть у м. Черкаси, що їх часто бомбардують, але поки що ворожі бомби його оминають. Хвилюється за господарство, за збір урожаю, за рідних, передає всім вітання [46].

Василь і Тетяна Діденки розповіли, що батько не любив згадувати про війну, лише знають, що він дійшов до м. Кенігсберг, де зазнав поранення й контузії, був комісований. Після війни одружився, виховав чотирьох дітей, працював комбайнером у місцевому колгоспі. А найголовніше, що в пам'яті дітей Григорій Антонович залишився надзвичайно доброю й чуйною людиною і його фронтовий лист стане справжньою сімейною реліквією.

Три листи луганчанина Андрія Датченка, мотоцикліста особливого відділу НКВД 19-го окремого понтонно-мостового батальйону 18-ї армії Південного фронту, отримала його племінниця Наталія Кулібаба. Солдат обережно повідомляє батька, товариша і кохану дівчину, що місто, де він перебуває, кілька разів бомбардували. Водночас думками повертається до мирного життя: «...чи закінчила Тоня шкільні курси? Чи отримали картки, які я вам вислав?..». Намагається не лякати рідних, але мимохідь повідомляє, що бачив «...дуже багато поранених і вбитих...» [41–43].

За словами пані Наталії, до рідних надійшла звістка, що дядько Андрій зник безвісти 10 липня 1941 р. Але, як виявилось, він потрапив у полон. На початку війни, коли нацисти дозволяли родичам забирати найслабших, Андрія пожаліла незнайома дівчина, назвавши своїм братом. Так він урятувався. Після війни Андрій Іванович одружився зі своєю рятівницею, прожив довге життя, а листи від нього, 20-річного фронтовика, прийшли до рідного м. Алчевськ через вісім років після смерті відправника.

Історія фронтової кореспонденції набула широкого резонансу не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Чимало адресатів та їхніх родин знайдено на території Білорусії, Казахстану, Грузії, Таджикистану та Російської Федерації за допомогою телевізійного проекту «Чекай на мене». Пошуковцям цієї програми вдалося відшукати понад 100 сімей. Одразу три родини, яким були адресовані листи 1941 р., проживають у с. Комсомольське Грозненського району (нині – Чеченська Республіка, РФ). Вручення кореспонденції 70-річної давності стало святом для всього села. Син і племінники Лечи Ісаєва, Білала Ісмаїлова та Абдулазіма Межидова травневого дня 2010 р. отримали звістку від рідних. У 1941 р. всі троє проходили строкову службу в м. Кам'янець-Подільський. У перші години війни вступили в бій із ворогом. А далі – у кожного своя фронтова дорога. Абдулазім Межидов зник безвісти в 1941 р. Ще й донині родина не знає, де він похований. Лечи Ісаєв загинув у 1943 р. на Курській дузі. Білал Ісмаїлов на фронті був до 1942 р., зазнав важкого поранення. У 1943 р. за станом здоров'я комісований.

Повернувся до рідного села. У 1944 р. разом із родиною депортований до Узбекистану. Лише в 1957 р. Білалові Ісмаїлову разом із родиною вдалося повернутися на батьківщину [54; 55; 70; 18].

До с. Старі Верхісси Мордовської АРСР (нині – Республіка Мордовія, РФ) писав батькам Веніамін Сандін, учасник оборонних боїв в Україні. Солдат зник безвісти в жовтні 1941 р. [90]. На його лист із нетерпінням чекала двоюрідна сестра Пелагея Черапкіна. Вона добре пам'ятає брата. Веніамін був єдиною і довгоочікуваною дитиною в родині. Його батьки Захар і Олена познайомилися досить незвичайно. Обоє збиралися піти в монастир, але випадкова зустріч у храмі повністю змінила їхні плани. Молоді люди повернулися до мирського життя, створили сім'ю, невдовзі в них народився син. Веніамін закінчив Інсарський сільськогосподарський інститут, став агрономом. Улітку 1940 р. приїхав до рідного села на виробничу практику. Навесні 1941 р. хлопця призвали в армію. За два тижні до початку німецько-радянської війни на навчальних зборах у м. Кам'янець-Подільський він зустрівся з двоюрідним братом Степаном. Фотографію, зроблену того дня, Пелагея зберігає досі. Це була їхня остання зустріч. Обидва воювали у складі Південно-Західного фронту, війська якого потрапили в оточення в перші місяці війни. Веніамін вважається зниклим безвісти в жовтні 1941 р. Степанові пощастило вирватися з полону і приєднатися до загону партизанів. 88-річна жінка згадує: «...Батьки Веніаміна дуже переживали зникнення сина. Тітка Олена захворіла й померла в 1947 р. А дядько Захар завжди називав свою сім'ю “деревом з однією гілочкою, яку зламали”...».

У м. Алмати (Республіка Казахстан) вдалося розшукати племінника Капаша Ніярова, який писав своєму брату Дюсенгалію Ніярову. Брат отримав іще кілька листів у 1941 та 1942 рр. В останньому Капаш розповідав про запеклі бої під м. Сталінград. У листопаді 1942 р. він зник безвісти [77].

У казахському м. Кентау знайшлися сини й племінники адресатів – братів Сейтжана і Хамзи Утепових – Дулатбай та Абдуалі Утепови. Вони розповіли, що їхній батько Сейтжан був призваний на фронт у 1942 р. Кавалерист, служив на Далекому Сході, у Монголії, учасник бойових дій проти Японії. Нагороджений медалями «За бойові заслуги» та «За перемогу над Японією». Виростив п'ятьох синів. Брати гадають, що лист казахською мовою написав хтось із далеких родичів [27].

Завдяки пошуковцям в Актюбінській області (Республіка Казахстан) знайшлися рідні Мурабая Такенова та військовослужбовця Сари Караджанова. «...Мурабай – це мій дядько, а Ібраєв Утеш, який йому писав, – це його син, а мій двоюрідний брат. Утеш зник безвісти, ми про нього нічого не знали. Останній лист від нього надійшов у жовтні 1942 р. Він був єдиним сином у батьків. Це просто диво... Це наша пам'ять...» – розповів нам 73-річний Соціал Такенов, який проживає в аулі Жанажол [53]. Неподалік м. Темір мешкає 90-річна вдова Сари Караджанова Акзерадже і його донька Алтинзер. Рідні згадують, що про війну він ніколи не говорив. Але одного разу, переглядаючи фільм про

полонених солдатів, заплакав і признався, що теж був у нацистському полоні. У 1946 р. Сари повернувся до рідного селища, працював бригадиром тракторної бригади в колгоспі. У 1979 р. за високі показники в роботі нагороджений орде- ном Трудової Слави III ст. Помер у 1981 р. [56].

Загалом із 19 епістол, адресованих у Казахську РСР, вдалося знайти 14 родин адресатів і адресантів [26; 28–32; 44; 47; 49; 81].

На музейному сайті прізвище свого прадідуся знайшов Давид Наруслішвілі, який нині проживає у США. Він повідомив, що в його рідному с. Ікалто (нині – Телавський муніципалітет, Грузія) проживали два Георгії Наруслішвілі – двоюрідні брати. В одного Георгія воювало два сини – Микола та Іван, а у другого – син Леван. Давид переклав грузинський текст, і з'ясувалося, що автором листа є Леван Наруслішвілі. Він зник безвісти [76]. На прохання рідних музейники допомогли встановити долі його братів. Микола Наруслішвілі проходив службу у складі 114-го окремого стрілецького батальйону 61-ї стрілецької дивізії. Помер від хвороби 2 грудня 1941 р. в сортувально-евакуаційному госпіталі № 3201. Похоронений у братській могилі на Всесвятському військовому кладовищі в м. Краснодар (РФ). Іван Наруслішвілі вважається зниклим безвісти в серпні 1942 р.

Два листи колекції адресовано в Таджикистан. Їх авторами були військо- вослужбовці Юсуфджон Гулямов і Солех Фозілов [96, 40]. Обидва листи напи- сані таджицькою, що ускладнювало пошукову роботу. За допомогою Посольства Республіки Таджикистан в Україні вдалося перекласти обидва листи і знайти рідного брата й племінників одного з адресатів – Солеха Фозілова.

Червоноармієць Солех Фозілов, стрілець 836-го мотострілецького полку 240-ї моторизованої дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту, писав своїм рідним. У листі він передає привіт братам Содіку, Розіку, Холіку, сестрі Хосіят і всім членам родини. Крім того, боєць повідомляє, що живий, перебуває в м. Кам'я- нець-Подільський, поранений у руку й нині на лікуванні. Просить надіслати трохи грошей. Лист було написано в червні – липні 1941 р. й не відправлено за адресою. У 2015 р. копію листа 1941 р. надіслано його братові, який нині мешкає за тією самою адресою. У результаті дослідницької роботи встановлено долю адресата й адресанта листа. Солех Фозілов не повернувся з фронту, не встановлено й місця його загибелі, він вважається зниклим безвісти. На фронтах німецько-радян- ської війни така сама доля спіткала й адресата листа 1941 р. – Содіка Норова. У 1942 р. 21-річний Содик був мобілізований на фронт, служив у кавалерії. У 1943 р. сержант, командир шабельного відділення 21-го гвардійського кавале- рійського полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії 1-го Українського фронту, брав участь у вигнанні нацистів із Правобережної України. Дальша доля Содіка Норова невідома, він вважається зниклим безвісти в жовтні 1944 р. [96; 18].

Автором другого листа був червоноармієць Юсуфджон Гулямов. У листі він звертається до матері й Норджона. Повідомляє, що почувається добре, перебуває в Україні, у м. Кам'янець-Подільський. Просить за нього не

хвилюватися, хоча війна вже йде, але він у боях іще не був. Ця історія ще чекає на своє продовження [40; 18].

У м. Баку (Азербайджанська Республіка) пошуковці програми «Чекаю на тебе» розшукали 100-річного адресата – Гасана Ісаєва. Писав йому з фронту племінник Гумбат Джафаров. Учасник оборонних боїв в Україні. Потрапив у полон. Перебував у шталазі-319 (Польща), де помер 11 вересня 1942 р. [45]. Гасан Ісаєв теж був учасником німецько-радянської війни, служив сурмачем у музичному взводі, був у полоні. Додому надійшло сповіщення про його загибель. Дружина не дочекалася, вийшла заміж. Але він повернувся додому. Удруге одружився у 50 років. Проживає в м. Баку.

Серед усього масиву листів, що мали бути відправлені в різні куточки колишнього Радянського Союзу, адресатами чи адресантами близько сотні були євреї. Більш ніж третину цих епістол написано мовою ідиш, що ускладнює пошук родичів та встановлення долі. Значна частина цих людей на початку війни потрапила під «остаточне вирішення єврейського питання».

Напередодні війни на території України проживало близько 2,7 млн євреїв. Між 1941 і 1945 рр. понад 1,6 млн із них загинули від рук нацистів та їхніх поплічників [21, 5].

Згідно з переписом населення 1939 р., у Хмельницькій області проживало 121 335 євреїв [22, 521]. Становили вони, зокрема, третину людності в 40-тисячному м. Кам'янець-Подільський. Саме там відбулося перше в Україні їх масове нищення. Упродовж трьох днів, від 26 до 28 серпня 1941 р., у місті було страчено понад 23 тис. осіб єврейської національності, з яких близько 14 тис. були з Карпатської України. Лише після цієї бійни нацисти влаштували гетто для решти 4800 євреїв [120, 51–52]. Загалом під час нацистської окупації на території сучасної Хмельниччини було створено 27 гетто для євреїв [112, 124].

Ніби передчуваючи біду, на початку липня 1941 р. подружжя Манасевичів писало своїм дітям у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро): «Здрастуйте, наші дорогі діти. Як тільки ви отримаєте цей лист, ми вас дуже просимо, щоб ви нас врятували. У нас немає грошей, і нам доведеться тут загинути. Знайдіть машину, щоб приїхати і забрати нас із Кам'янця. Ми вас дуже просимо, дорогі наші, допоможіть чим тільки можете і якнайшвидше, щоб не було пізно. Цілуємо вас міцно. Ваші батьки» [69].

У липні 1941 р. Манасевичі (Ідель, його дружина Ейдя, їхні дочки Хаїна, Етля та Роза) проживали в м. Кам'янець-Подільський. Старша дочка Хаїна вийшла заміж за Льва Абрамовича Житомирського й переїхала до м. Дніпропетровськ. Майже відразу після написання цього листа дочці та зятю подружжя Манасевичів разом із дітьми було розстріляне. Хаїна Іделівна так і не отримала останнього листа від батьків. Після призову чоловіка на фронт вона разом із маленькою дочкою Ельвірою та свекрухою була евакуйована до м. Самарканд (нині – Республіка Узбекистан), де працювала в госпіталі. Нині Ельвіра Львівна Смоленська (Житомирська) та її родина проживають у Німеччині [109, 243–244].

Залишився не прочитаний дружиною та дітьми лист Б. Кехмана [58]. Із початком війни Борис Нутович був мобілізований на фронт, а його родина опинилася в Новоушицькому гетто. 20 серпня 1942 р. в урочищі Трихів Ліс нацисти розстріляли 707 євреїв гетто, серед яких були його дружина й троє дітей [22, 547]. Після війни Б. Кехман одружився вдруге, згодом народилися діти: Майя, Аркадій та Анатолій, які нині проживають в Ізраїлі та США. Саме вони у 2016 р. отримали лист свого батька, адресований першій сім'ї.

По-іншому, але не менш трагічно склалася доля сім'ї Шерманів із с. Нова Ушиця. У листі з фронту Герш Ісакович Шерман висловлює подив, що родина не отримує від нього листів, які він пише мало не щодня, просить дружину та дочок не забувати й писати частіше [100]. А в цей час Бліма Шерман намагалася врятувати рідних. На початку липня 1941 р. разом із дочками Лідою та Люсею, а також сестрами чоловіка Етею та Ханною їй удалося евакуюватися в Узбекистан [82]. Відтоді листування з чоловіком обірвалося. Батьки Герша, які відмовилися покинути рідний дім, були знищені разом із земляками в Новоушицькому гетто. Автор листа вважається зниклим безвісти в березні 1944 р. Нині нащадки Герша Ісаковича проживають за кордоном. У 2010 р. музейникам удалося розшукати в м. Берлін його племінницю – Людмилу Канцепольську.

Отримав невідправлений лист із далекого 1941 р. Семен Абрамович, редактор газети єврейського громадського центру в м. Сан-Франциско «Нове життя». Збираючи матеріал про Голокост в Україні для чергової статті, на музейному сайті він випадково побачив заголовок «Листи 1941-го шукають своїх адресатів». Почав читати, і в переліку тих, кому й від кого надіслані епістоли, першим значилося: «Москва, Покровка, 19, кв. 4, П.І. Тутельман; відправник Г.М. Тутельман, Кам'янець-Подільський» [94]. Семен Феліксович не повірив очам: «...Це лист для моєї мами, все збігається: ім'я, по батькові, дівоче прізвище, наша московська адреса... А лист від її мами, моєї бабусі Ганни Михайлівни. Вона з родиною проживала в Кам'янці-Подільському, в районі польських фільварків. Я її ніколи не бачив, та й не міг: усю родину нацисти розстріляли на початку війни, а я з'явився на світ лише три роки потому. Мама щоліта навідувала рідних у Кам'янці, і в цій листівці бабуся пише, що з нетерпінням чекає на доньку. Але того літа з поїздкою щось не склалося. Випадок? Доля? Більше мама там не була. Ніколи... І ось цей лист у мене в руках... Вдячний Вам за Вашу роботу. Розповів друзям, вражені» [1].

Лист Хаїма Гейхмана, колишнього телефоніста 96-ї гірськострілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, фронтовика, який зник безвісти на початку німецько-радянської війни, на музейному сайті теж випадково розшукали рідні. Нині доньки Хаїма Елійовича з родинами проживають в Ізраїлі та США. А восени 1941 р. вони разом із мамою, бабусяю та дідусем евакуювалися до м. Андижан (Узбекистан). Після війни повернулися на Житомирщину, до рідного с. Народичі, але на місці свого будинку побачили згарище. Деякий час проживали в м. Овруч у родичів, які теж повернулися з евакуації, згодом переїхали до м. Луцьк.

У 1990-х рр. емігрували, але не припиняли пошуків батька. Звістку знайшли влітку 2017 р. Онучка Х. Гейхмана Олександра Рубанович прилетіла в Україну, щоб доторкнутися до живого подиху дідусевих слів [37].

В Ізраїлі в м. Ашдод нині проживає Анатолій Бондер, онук Л.С. Бондаря, військовослужбовця штабної батареї 655-го артилерійського полку 212-ї моторизованої дивізії 6-ї армії Південно-Західного фронту. Наприкінці липня 1941 р. Леонід Семенович відправив лист рідним, які мешкали в м. Київ на вул. Артема, 18. Воїн повідомив, що перебуває в м. Черкаси, наближається до м. Київ: «...Знаходжуся я в повній безпеці, так що за мене ви не хвилюйтеся...» [33]. Анатолій розповів, що дідусь пройшов усю війну, двічі був у полоні, звідки втік, демобілізувався в 1948 р., а прадід Семен Бондар, адресат листа, вважається зниклим безвісти в 1942 р.

П'ять епістол однополчан із 240-ї моторизованої дивізії – подружжя Давида й Марії Польових – до рідних у м. Київ понад сім десятиліть подорожували світом через радянську Україну, Австрію, Сполучені Штати Америки. Нелегкою виявилася доля цих листів: загубившись у 1941 р., вони, прямуючи через океан у 2018 р., знову загадково зникли. До США, куди привів нас пошук рідні адресантів, дійшов тільки пошматований і заліплений клейкою стрічкою конверт із супровідним листом від музею. За 10 років дії гуманітарного проекту такий казус трапився вперше. Із конверта вийняли муляжі листів, на які з нетерпінням чекала Зоя Польова, племінниця Давида Лазаровича. Це настільки збентежило жінку, що вона вирішила летіти до м. Київ, щоб особисто отримати родинні реліквії. І вже за кілька місяців п'ять фронтових листів стали приводом для зустрічі родичів, які не були знайомі. Науковцям музею вдалося розшукати в м. Київ ще одного нащадка адресатів епістол – троюрідного брата Зої Дмитрівни – Володимира Кодрянського. Погожого осіннього дня вони вперше зустрілися у стінах музею й поділилися думками про минуле та спільних знайомих. «Ці листи – це щось, від чого рукам гаряче... У мого батька був почерк, схожий на почерк Давида. Дуже чіткий...». Саме з розповідей тата – Дмитра Лазаровича – пані Зоя знає про трагічну загибель бабусі Доби в Бабиному Яру та про неймовірну історію кохання Давида й Марії, які разом пройшли всю війну, повернулися додому, але невдовзі передчасно померли.

Зоя Польова подарувала музею фотографії адресантів та адресатів листів [83–87; 6].

Історія колекції «Непрочитані листи 1941-го» не раз висвітлювалася на шпальтах українських та зарубіжних видань. Наукові співробітники провели десятки інтерв'ю, багато кореспондентів місцевих ЗМІ також не залишилися осторонь актуалізації питання. Їхні матеріали стали основою низки наукових і науково-популярних публікацій [19; 20; 23–25; 107; 108; 110; 111; 115; 118; 119; 121].

У відомому журналі *Der Spiegel* (ФРН) журналісти поділилися враженнями від прочитаних епістол: «...Коли наближалися німецькі бомбардувальники, мешканці м. Кам'янець-Подільський виявилися беззахисними. Німецькі ВПС

зруйнували місто. Листи з України відтворюють відчай жінок і дітей, все жахіття повітряної війни на сході...» [122].

Наразі музею вдалося відновити втрачений зв'язок із 674 родинами й передати листи їхнім власникам, зібрати 36 комплексів та близько 200 предметів музейного значення. Кожна родинна історія – унікальна, кожна доля – непересічна, кожне життя – радість і біль.

Отримавши вістки 70-річної давності, люди у своїх листах до музею висловлювали вдячність його співробітникам. «...Уся наша сім'я щиро вдячна Вам за листа від батька. Туга і біль, сльози і надія залишаться в пам'ять про нього... 2010 р.», – ці слова з листа Михайла Паращука до музею [5]. Його батько рядовий Олексій Паращук зник безвісти у травні 1944 р. «...Низький Вам уклін за лист батька, адресований моїй мамі у далекому 1941-му. Дуже зворушливо тримати у руках цю реліквію зі знайомим почерком, знайомими висловлюваннями рідної людини... 2010 р.», – ці рядки з листа Любові Конанихіної [4]. Її батько Олексій Орда пройшов усю війну від першого до останнього дня. Він один із тих, кому пощастило вижити. «...Шкода, що я не знала дідуся, але з розповідей бабусі я його любила душею і серцем. І цей лист – як світлий промінчик з минулого», – написала Тетяна Поліщук. Її дідусь Лука Глухий, учасник оборонних боїв в Україні, під час відступу Червоної армії потрапив у полон, перебував у таборі для військовополонених під Уманню. Родина не отримувала листів від червня 1941 р. На численні запити в 1949 р. рідні отримали сповіщення про загибель, що Л.І. Глухий вважається зниклим безвісти у травні 1944 р. [2].

«...Лист, про який мені повідомили, писав мій свекор Андрій Фесенко своїй дружині. Він не повернувся з війни. Лукія Антонівна все життя чекала від нього вісточку... так і не дочекалася, бідна. Я обов'язково сходжу на могилу до свекрухи і прочитаю цей лист...» – зі слів Ганни Фесенко із с. Леськи Черкаської області [8].

Для багатьох людей, коли вони дізналися про колекцію «Непрочитані листи 1941-го», вона стала надією дізнатися про рідних, які не повернулися з фронтів доріг. Вірила і сподівалася хоч щось довідатися про свого дідуся – Афанасія Дробітька – Лариса Довгошея з Херсонщини. Восени 2010 р. вона отримала наш лист із повідомленням. Як наслідок – на адресу музею надійшло її звернення: «...Одного травневого вечора у мене виникло жагуче бажання поспілкуватися, помолитися за своїх дідусів... Я писала свого вірша і так мені хотілося, щоб вони мене “почули” – нехай десь зверху, але знали, що оцей зв'язок поколінь існує і що, майже нічого про них не знаючи, їхня онука дуже вдячна за те, що з'явилася на світ і взнала, що її дитинство було захищено двома дідусями. І тут Ваш лист, і його... Це диво! Розумієте! Я точно знаю, оця невидима нить існує, і що дідусь мене почув... і відповів, нехай із 41-го...» [3].

Фронтіві листи, як голоси з минулого, спонукають до діалогу, роздумів, ламають усталений ритм життя, вдираються в пам'ять, руйнують стереотипи, примушують зрушити мур десятиліть і вдивитися в калейдоскоп почуттів. Їх можна назвати найлюдянішими документами, які розкривають безліч

різноманітних питань, але здебільшого висвітлюють духовний стан людини у складних умовах війни. Можливо, у словах любові, прощання, останніх порад, настанов вдасться почути Голос батька, діда, прадіда, який назавжди залишився на першій лінії вогню.

Джерела та література:

1. *Абрамович С. Письмо из сорок первого. Абрамович С. // Новая жизнь. – 2010. – № 398.*
2. *Генеральний каталог. – Глухий Л.І. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).*
3. *Генеральний каталог. – Дробітько А.С. // Фонди НМІУДСВ.*
4. *Генеральний каталог. – Орда О.К. // Фонди НМІУДСВ.*
5. *Генеральний каталог. – Паращук О.А. // Фонди НМІУДСВ.*
6. *Генеральний каталог. – Польовий Д.Л. // Фонди НМІУДСВ.*
7. *Генеральний каталог. – Титарчук В.П. // Фонди НМІУДСВ.*
8. *Генеральний каталог. – Фесенко А.С. // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Генеральний каталог. – Гльос М.Т. // Фонди НМІУДСВ.*
10. *Генеральний каталог. – Кобилянський С.В. // Фонди НМІУДСВ.*
11. *Генеральний каталог. – Коб'ялко П.М. // Фонди НМІУДСВ.*
12. *Генеральний каталог. – Лісецький О.С. // Фонди НМІУДСВ.*
13. *Генеральний каталог. – Мокрий В.П. // Фонди НМІУДСВ.*
14. *Генеральний каталог. – Ринський З.А. // Фонди НМІУДСВ.*
15. *Генеральний каталог. – Фартушняк А.М. // Фонди НМІУДСВ.*
16. *Генеральний каталог. – Юрчук Г.С. // Фонди НМІУДСВ.*
17. *Генеральний каталог. – Яремчук Я.В. // Фонди НМІУДСВ.*
18. *Даценко С. Долі перших днів війни. Проміжні підсумки гуманітарної акції «Увага! Пошук! Непрочитані листи 1941-го» / С. Даценко // Військово-історичний меридіан. – 2016. – № 4. – С. 126–134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.01.2017/pdf/VIM_14_2016-126-134.pdf. – Назва з екрана.*
19. *Ісак А. Лист із фронту йшов 69 років / А. Ісак // Поштовий вісник. – 2010. – 21 травня.*
20. *Ковальчук К. Непрочитані листи 1941-го / К. Ковальчук // Сільські вісті. – 2010. – 9 квітня.*
21. *Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 гг. – Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста». – Днепропетровск: Институт «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.*
22. *Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. – 564 с.*
23. *Левченко Е. Непрочитанные письма 1941 года / Е. Левченко // Волонтер. – 2010. – Июль – сентябрь. – С. 26–29.*
24. *Левченко Є. Непрочитані вісті з фронту / Є. Левченко // Хрещатик. – 2011. – 6 травня.*
25. *Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 144–154.*
26. *Лист [Прізвище невідоме] Кодека. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249113. – Д-57032.*
27. *Лист [Прізвище невідоме] Махмуда. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249127. – Д-57046.*

28. Лист Алдіярова Кенжекула. 04.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249121. – Д-57040.
29. Лист Ахметкалієва Кумара. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249111. – Д-57030.
30. Лист Байрачного Є.С. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249126. – Д-57045.
31. Лист Батирбекова Махмуда. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249117. – Д-57036.
32. Лист Башовця Б.С. 27.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249119. – Д-57038.
33. Лист Бондаря Л.С. 31.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248592. – Д-56530.
34. Лист Бричака А.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248530. – Д-56469.
35. Лист Вознюка О.І. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248288. – Д-56237.
36. Лист Войтенка П.Є. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248151. – Д-56097.
37. Лист Гейхмана Х.Е. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248454. – Д-56394.
38. Лист Гльоса М.Т. 26.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249170. – Д-57089.
39. Лист Гулеватого О.Я. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249155. – Д-57074.
40. Лист Гулямова Ю. 28.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248844. – Д-56773.
41. Лист Датченка А.І. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248405. – Д-56347.
42. Лист Датченка А.І. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248774. – Д-56708.
43. Лист Датченка А.І. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248777. – Д-56711.
44. Лист Дерипаскіна І.М. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249114. – Д-57033.
45. Лист Джафарова Г.Н. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248626. – Д-56564.
46. Лист Діденка Г.А. 01.08.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248872. – Д-56800.
47. Лист Доскенова Маулета. 30.03.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249118. – Д-57037.
48. Лист Єлевова Г.М. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248594. – Д-56532.
49. Лист Єлістратова В.Ф. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249123. – Д-57042.
50. Лист Железнова І.Н. 29.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248713. – Д-56649.
51. Лист Запарі М.М. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248143. – Д-56089.
52. Лист Йоненка Я.Й. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248981. – Д-56901.
53. Лист Ібраєва Утеша. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249124. – Д-57043.
54. Лист Ісаєва Лечи. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249144. – Д-57063.
55. Лист Ісмаїлова Білала. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249143. – Д-57062.
56. Лист Караджанова Сарі. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249116. – Д-57035.
57. Лист Качури Я.М. 26.05.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248658. – Д-56594.
58. Лист Кехмана Б.Н. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248303. – Д-56245.
59. Лист Кланцатого П.Ф. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248334. – Д-56276.
60. Лист Кобілянського С.В. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248521. – Д-56460.
61. Лист Коб'ялка П.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248319. – Д-56261.
62. Лист Колесника А.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248386. – Д-56328.
63. Лист Корнилової Г.П. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-2488184. – Д-56128.
64. Лист Кривошиї Г.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249013. – Д-56932.
65. Лист Кульчицького. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248942. – Д-56864.
66. Лист Курченка Н.І. 06.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249032. – Д-56951.
67. Лист Лісецького О.С. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248528. – Д-56467.
68. Лист Мазура Г.І. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248234. – Д-56177.
69. Лист Манасевичів // Фонди НМІУДСВ. – КН-248153. – Д-56099.
70. Лист Межидова Абдулазіма. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249142. – Д-56018.
71. Лист Мельника С.Д. 23.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249090. – Д-57009.
72. Лист Мокрого В.П. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248332. – Д-56274.
73. Лист Мостіпаки І.С. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248536. – Д-56475.
74. Лист Мостіпаки О.С. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248522. – Д-56461.
75. Лист Назарова О.П. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248526. – Д-56465.

76. Лист Наруслішвілі Л. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248632. – Д-56570.
77. Лист Ніярова Капаша. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249122. – Д-57041.
78. Лист Овчаренка Г.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248081. – Д-56029.
79. Лист Олександровського П.К. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248717. – Д-56653.
80. Лист Онищенко І.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248707. – Д-56643.
81. Лист Осипова П.Є. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249115. – Д-57034.
82. Лист показань свідків на Шерман Бліму // Центральна база даних імен жертв Шоа Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=ru&itemId=11386836&ind=14>. – Назва з екрана.
83. Лист Польового Д.Л. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248597. – Д-56535.
84. Лист Польового Д.Л. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248605. – Д-56543.
85. Лист Польової М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248607. – Д-56545.
86. Лист Польової М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248612. – Д-56550.
87. Лист Польової М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248613. – Д-56551.
88. Лист Ринського З.А. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249042. – Д-56961.
89. Лист Рудя Х.Г. 30.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248665. – Д-56601.
90. Лист Сандіна В.З. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248760. – Д-56696.
91. Лист Стрельченка Ф.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249237. – Д-56644.
92. Лист Суховерка В. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248554. – Д-56493.
93. Лист Титарчука В.П. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248241. – Д-56184.
94. Лист Тутельман Г.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248475. – Д-56415.
95. Лист Фартушняка А.М. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249086. – Д-57005.
96. Лист Фозілова С. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248843. – Д-56772.
97. Лист Хохлова Ю.П. 02.02.1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249278. – Д-57193.
98. Лист Цасюка І.О. 29.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248541. – Д-56480.
99. Лист Шатковського П. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248295. – Д-56237.
100. Лист Шермана Г.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248336. – Д-56278.
101. Лист Шмирка Г.М. 30.06.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248540. – Д-56479.
102. Лист Юрчука Г.С. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249154. – Д-57073.
103. Лист Яремчука Я.В. 01.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248307. – Д-56249.
104. Лист Яремчука Я.В. 02.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248308. – Д-56250.
105. Лист Яремчука Я.В. 03.07.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-248323. – Д-56265.
106. Лист Ярицького М. 19.09.1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-249239. – Д-57155.
107. Листи знайшли своїх адресатів через сімдесят років // Все про місто Кам'янець-Подільський. – 2011. – 19 листопада.
108. Листи із Австрії йшли 59 років / Вісник Переяславщини. – 2010. – 25 вересня.
109. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2012. – 504 с.
110. Пастух І. Війна навчить і чекати, і терпіти... / І. Пастух // Поштовий вісник. – 2010. – 21 травня.
111. Сімперович В. Непрочитані листи з війни... / В.М. Сімперович, Я.Л. Пасічко // Камуфляж. – 2010. – Червень. – С. 38–39.
112. Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни // П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 122–127.
113. Супровідний лист Г. Ольшлегера – до Е. Ріделя // Фонди НМІУДСВ. – КН-248978. – Д-56898.
114. Супровідний лист Г. Ольшлегера – до Е. Ріделя // Фонди НМІУДСВ. – КН-248977. – Д-56897.

115. Суслик Ю. Пекучі спомини війни / Ю. Суслик // Сільські вісті. – 2010. – 9 квітня.
116. Узагальнений банк даних «Меморіал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=72218677>. – Назва з екрана.
117. Узагальнений банк даних «Меморіал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272104040>. – Назва з екрана.
118. Урода Б. Ніхто не забутий, ніщо не забуто / Б. Урода // Край Кам'янецький. – 2010. – 19 листопада.
119. Чижова О. Листи з фронту / О. Чижова // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня.
120. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р. Брандона, В. Лауер. – К.: Дух і Літера, 2015. – 520 с.
121. Яцемірська Н. Вісточки з війни / Н. Яцемірська // Подолянин. – 2010. – 19 листопада.
122. Wiegrefe K. Schutzlos ausgeliefert / K. Wiegrefe // Der Spiegel. – 2016. – № 26. – S. 25–26.

© Светлана ДЕМЧЕНКО

НАУЧНО-ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ «ВНИМАНИЕ! ПОИСК! НЕПРОЧИТАННЫЕ ПИСЬМА 1941-го». ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ РАБОТЫ

Подведены предварительные итоги гуманитарной акции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Внимание! Поиск! Непрочитанные письма 1941-го», воспроизводятся пути поиска семей адресантов и адресатов. Проанализированы материалы, которые дополнили фондовую коллекцию музея и станут источником для дальнейшего исследования истории войны.

Ключевые слова: *немецко-советская война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, музейная коллекция, «Непрочитанные письма 1941-го».*

© Svitlana DEMCHENKO

SCIENTIFIC AND HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT “ATTENTION! SEARCH! UNREAD LETTERS OF 1941”. PRELIMINARY RESULTS OF THE WORK

The article highlights preliminary results of the humanitarian action of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War “Attention! Search! Unread Letters of 1941”, demonstrates the ways of searching for families of addressees and addressers. The search analyzes the new materials from the museum’s collection which will become a source for further research of the history of the war.

Keywords: *German-Soviet war, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, museum project, museum collection, “Unread Letters of 1941”.*

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 069.8(093):94:341.485(=411.16)](477-25)“1941/1945”

© Олександр ПАСТЕРНАК

ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ У ФОКУСІ МУЗЕЙНИХ ДЖЕРЕЛ

На основі аналізу матеріалів музейної колекції, що присвячені трагедії Бабиного Яру, спеціалізованої літератури та архівних джерел розглянуто перебіг і розгортання «київської масакри». Проаналізовано експозитарний і джерелознавчий потенціал музейної фондозбірні. Акцентовано увагу на унікальних експозитах, окремих персональних комплексах, родинних історіях жертв, урятованих та свідків трагедії.

Ключові слова: *Бабин Яр, Київ, нацистська окупація, музей, експонат, колекція.*

Трагедія Бабиного Яру досі залишається однією з найбільш дискусійних, болісних, не осмислених та не проговорених до кінця сторінок вітчизняної історії. Майже півстоліття цілеспрямованого забуття й нехтування пам'яттю про ті трагічні події з боку радянської тоталітарної системи, чверть століття «невтрочання» в питання історичної пам'яті української незалежної держави та пасивне споглядання громадськості перетворили Бабин Яр на знеособлений, безликий символ дуже далекої, інколи навіть «чужої» трагедії.

Загалом у контексті вивчення тих подій та пам'яті про них дуже іронічно сприймається факт, що історикам відомі імена практично всіх катів Бабиного Яру, але майже незнані імена жертв. Дослідники оперують жахливими цифрами смертей, але не можуть дати вичерпну відповідь на запитання: «Ким був той умовно тридцять три тисячі сімсот сімдесят перший, кого нацисти розстріляли в один із двох вересневих днів 1941 р., або хто був той умовно сто тисячний і чи був він останнім серед страчених восени 1943 р.?». Можливо, саме музей є тим місцем, де на ці запитання можна дістати відповідь, де безіменні жертви «повернуть» свої імена, а пам'ять про них відродиться. Саме тому Національний музей історії України у Другій світовій війні намагається максимально гуманізувати свій експозитарний наратив, розглядаючи й репрезентуючи найбільший

мілітарний конфлікт в історії людства, зокрема і трагедію Бабиного Яру, крізь призму людських історій.

Тож у цій розвідці спробуємо розглянути як окремі персональні комплекси людей, чия доля була пов'язана з трагедією Бабиного Яру, так і документальні джерела з фондової колекції музею, що дають змогу ширше поглянути на один із головних символів Голокосту в Україні та Східній Європі, а також символ нацистського терору в окупованому м. Київ.

Відомо, що Бабин Яр став місцем загибелі представників різних національностей, соціальних та політичних груп, трактованих нацистами як расово неповноцінні, відверто ворожі, шкідливі й просто непотрібні елементи, які не заслуговують на життя.

Однією з основних та наймасштабніших категорій жертв Бабиного Яру були євреї. До сьогодні дослідники трагедії так і не дійшли згоди щодо кількості єврейських жителів, загиблих в урочищі за роки окупації. Показники варіюються від 40 тис. до 150 тис. убитих [28, 39]. Зважаючи на підрахунки окремих дослідників, можна припускати, що перед вступом німецьких військ до м. Київ у ньому залишилося від 60 тис. до 70 тис. євреїв. Вочевидь, більшість із них не пережила нацистської окупації [1, 81].

Серед тисяч містян, які стали жертвами нацистської расової політики, була й київська єврейська родина Корхунів, матеріали якої зберігаються в музеї.

Михайло Корхун опинився на фронтах німецько-радянської війни в січні 1943 р. Брав участь у боях на території Польщі, Німеччини та Чехословаччини.

Його батько Йосип Корхун у серпні 1941 р. в боях на Київщині був тяжко поранений. Після лікування в госпіталі працював на підприємствах тилу. Сину й батьку пощастило повернутися до м. Київ, але рідних живими вони не застали. Під час нацистської окупації міста у вересні 1941 р. мати Михайла Єлизавета Йосипівна, сестра Марія, студентка другого курсу інституту, та молодший брат – 12-річний Леонід – були розстріляні в Бабиному Яру [15]. Це засвідчили і їхні сусіди – мешканці будинку № 47 на вул. Ярославській С. Кравченко та А. Супранович [35].

Історія родини Корхунів є досить показовою в тому сенсі, що, незважаючи навіть на доволі високий рівень смертності єврейських комбатантів, у них було набагато більше шансів вижити, ніж у тих євреїв, які опинилися під нацистською окупацією¹.

Підтверджує цю тезу й історія єврейської родини Езріль, матеріали якої зберігаються в музеї [13]. Старший сержант Абрам Езріль під час війни був заступником командира взводу аеродромно-технічної роти батальйону аеродромного обслуговування. Брав участь в обороні м. Київ, боях за м. Сталінград, вигнанні нацистів із Югославії, Угорщини, Австрії. Незважаючи на тяжкі

¹ Окремі дослідники зазначають, що загалом упродовж війни в лавах Червоної армії служило близько 501 тис. євреїв, із них загинуло в боях, померло від ран і хвороб, зникло безвісти 198 тис. осіб (39,6 % загальної кількості). Див.: Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945 гг. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. – С. 340–341.

поранення, отримані під час запеклих боїв, служба в армії врятувала його від неминучої загибелі в Бабиному Яру. Адже саме така доля спіткала його матір Суру-Лею Езріль: вона загинула від рук нацистів 29 вересня 1941 р. Як пам'ять про трагічну долю жінки й тисяч безвинно вбитих у тому самому місці її одноплемінників у музеї зберігається її довоєнне фото [40].

Унікальною можна назвати світлину з колекції музею «Хлопчики з нашого двору», яка надзвичайно добре ілюструє деструктивні, катастрофічні наслідки воєнної епохи [41]. На фотографії 1938 р. бачимо дев'ять юнаків, дитинство яких проминуло за адресою: вул. Хрещатик, 36. Судячи із прізвищ, зазначених на звороті, можемо говорити про інтернаціональний склад населення довоєнного м. Київ. Радянська тактика випаленої землі перетворила їхній рідний будинок на купу тліючих руїн. Володимир Кравець, Павло Шостак, Юрій Білецький, Максим Мороз і Володимир Яблонський зникли безвісти на фронті, Юрій Матвеев загинув у лютому 1944 р. – і лише на нього родичі отримали сповіщення про загибель. Абрам Крефман, Міля Мільнер, Михайло Гіллер були розстріляні в Бабиному Яру.

Справжнім музейним унікатом є «Портрет невідомої», створений за незвичних обставин українською художницею Зінаїдою Волковинською. У 1946 р. вона зробила портрет дівчини в потязі, під час поїздки з м. Кадіївка до м. Київ. Як виявилось, та дівчина – одна з небагатьох, хто вибрався вночі з Бабиного Яру і знайшов порятунок у місцевих жителів. На портреті – підпис, залишений авторкою: «Поїзд Кадіївка – Київ. Ця дівчина вибралася вночі з Бабиного Яру, залишилася жива. Її врятувала жінка, яка жила неподалік. Ім'я її не спитала» [33]. Варто підкреслити, що цей артефакт не лише має мистецьку вагу, а й може стати унікальним джерелом для дослідження трагедії Бабиного Яру. Він потребує глибшого й ретельнішого вивчення науковцями музею, адже потенційно здатен розкрити імена двох невідомих: урятованої жертви, яких були одиниці, та Праведниці.

Серед пласту документальних джерел із музейної колекції, які стали б у пригоді дослідникам для верифікації поіменного списку жертв, можна виділити Акт Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників про загибель у 1942 р. чотирьох єврейських дітей, вихованців Київського дитячого будинку № 6. Документ містить прізвища цих хлопчиків та дівчинки, а саме: Є. Сергієнка, М. Савчука, Ж. Неведомого, С. Курсової, які були забрані нацистами 14 серпня 1942 р. із сиротинця через їхнє єврейське походження. В акті зазначено: «Доля цих дітей, вочевидь, така ж, як і всього єврейського населення» [5].

Окремою категорією жертв нацистів в окупованому м. Київ стали роми. Щоправда, дослідники досі не дійшли консенсусу щодо кількості загиблих людей цієї національності та місць їх страти. І. Левітас свого часу зазначав (без посилання на джерела), що «циган розстріляли в перші дні окупації –

три куренівські табори. Розстріляли їх за Кирилівською церквою» [6, 86]. Своєю чергою В. Нахманович, посилаючись на спогади сучасниці подій Людмили Заворотної (у період війни мешкала на вул. Бабин Яр), зазначає, що ромів розстріляли в Бабиному Яру, але значно пізніше, ніж євреїв [7, 98]. Схожу думку обстоює і О. Круглов [26, 100]. Тезу про те, що ромів знищували в Бабиному Яру і, вочевидь, після євреїв, підтверджують також окремі усноісторичні свідчення київських ромів, які пережили нацистську окупацію [19].

Серед музейних артефактів, що репрезентують тему загибелі представників цього народу в Бабиному Яру, можна назвати матеріали ромської родини Старцевих – Сандуленків, які мешкали в м. Київ на вул. Глибочицькій. Зокрема, в музеї зберігається світлина Павлини Старцевої, її сина Бориса та невістки Паранії з дітьми – із сімейного архіву [39]. Від початку німецько-радянської війни син Павлини Борис був мобілізований на фронт, а вона з невісткою та двома онуками переховувалася від нацистських переслідувань у тунелях Подолу. Старший онук Михайло тяжко захворів і помер, а невістці з другою дитиною вдалося втекти з міста. Певний час вони переховувались у родичів на Житомирщині. Павлина Старцева потрапила під облогу й була розстріляна в Бабиному Яру. Борисові вдалося дійти до кінця війни, яку, будучи пораненим, він закінчив у м. Прага. Уже в жовтні 1945 р. чоловік повернувся до родини в м. Київ, маючи на грудях медаль «За відвагу» [18].

Говорячи про діяльність радянського підпілля в окупованому м. Київ, варто підкреслити, що німецькі спецслужби вели проти нього активну боротьбу. Перші провали підпільних райкомів КП(б)У й арешти залишених підпільників почалися вже в жовтні 1941 р. Основними причинами стали непрофесіоналізм та численні зради [7, 104].

Загалом упродовж 1941–1943 рр. нацистські каральні органи знищили 617 учасників радянського підпілля, з них 129 жінок. До літа 1942 р. діяло тільки 10 % заздалегідь створеного підпілля [8, 224].

Серед жертв нацистського терору був і Микола Наливайко, який входив до складу Подільського підпільного райкому партії або територіальної підпільної групи під керівництвом Г. Дудкіна (м. Київ). Виконував розвідзавдання, розповсюджував листівки зі зведеннями Радінформбюро, брав участь у диверсіях. Двічі був заарештований Службою безпеки (далі – СД). У 1942 р. був розстріляний у Бабиному Яру. Про трагічну долю Миколи Наливайка в музеї нагадує його комсомольський квиток [20]. Загорнутий у носову хустинку, у закоркованій і залитій воском пляшці, він був знайдений у 1958 р. під час робіт із заміни даху в будинку, де жив Микола [16].

Окремою темою підвищеного рівня конфліктогенності, навколо якої досі точаться дискусії, залишається діяльність представників українського визвольного руху в окупованому м. Київ та історія їх знищення нацистами.

Згідно із сучасними дослідженнями, за період німецької окупації м. Київ загинули 621 представник ОУН(м) та 200 членів ОУН(б) [23, 256; 22, 51].

Серед дослідників немає консенсусу щодо загальної кількості оунівців, загиблих у Бабиному Яру. Дехто, як І. Левітас, узагалі заперечує факт розстрілу там українських націоналістів, апелюючи до того, що, мовляв, усі заарештовані націоналісти, зокрема й Олена Теліга, перебували в катівнях гестапо на вул. Короленка (нині – Володимирська), 33, де їх розстрілювали просто в підвалах, а потім ховали на Лук'янівському кладовищі [30]. Ця інформація частково збігається зі спогадами колишнього бургомистра Л. Форостівського, який зазначав, що О. Теліга начебто не чекала кари, а сама перерізала собі вени в тюремній камері [38, 76]. Крім того, згідно з повідомленнями Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, у м. Київ на Лук'янівському кладовищі справді знайшли братську могилу, в якій було поховано 400 осіб [34].

Серед імен, внесених до мартирологу загиблих у м. Київ борців за волю України, – четверо членів родини Перевертунів, матеріали яких зберігаються в музеї [21, 526].

Григорій Перевертун – член ОУН(м). Із початком нацистської окупації став головою організаційного бюро Всеукраїнської кооперативної спілки (Вукоопспілка). Це була легальна кооперативна організація в м. Київ, яка перетворилася на один із центрів діяльності мельниківців. Від осені 1941 р. до 1943 р. у квартирі Григорія та Ганни переховувався Григорій рідний брат – Петро Перевертун, член ВКП(б). Незважаючи на розбіжності в політичних поглядах, Григорій прихистив його, виділивши окрему кімнату, куди часто приходили учасники більшовицького підпілля. Сім'я допомагала їм продуктами й документами, дозволяла слухати радянські радіостанції на своєму приймачі. Незабаром Ганна, Григорій, їхня донька Оля та другий брат Григорія – Федір – були заарештовані гестапо і 2 березня 1943 р. розстріляні, ймовірно, в Бабиному Яру [37; 17].

Окремою моторошною сторінкою в історії Бабиного Яру стала «Акція 1005» – операція зі знищення слідів масових страт. На території України вона розпочалася в середині 1943 р., за наказом Головного імперського управління безпеки (далі – РСХА). Уповноваженим РСХА щодо вирішення цієї проблеми на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а, штандартенфюрер СС Пауль Блобель – один з основних катів Бабиного Яру.

Для знищення масових могил було сформовано дві команди: на початку серпня 1943 р. – команду 1005а в м. Київ і наприкінці серпня 1943 р. – команду 1005b у м. Дніпропетровськ (нині – Дніпро). До кожної з них входило кілька чиновників поліції безпеки та взвод (30–40 осіб) охоронної поліції [27, 34].

Операція була таємною, у так званих метеозведеннях (звітах) зону масових могил називали районом «опадів», а кількість спалених трупів зашифровували як «висоту хмар» [27, 34].

До виконання цього завдання в м. Київ було залучено «зондеркоманду» – спалювачів трупів із 327 в'язнів Сирецького концтабору [2, 446]. Після виконання роботи вони теж мали бути знищені. У ніч із 28 на 29 вересня 1943 р. приречені

здійснили відчайдушну спробу втечі, у результаті якої врятуватися пощастило лише 18 в'язням [2, 449].

Одним із унікальних експонатів музею, пов'язаних із цією страшною сторінкою історії Бабиного Яру, є ланцюг, яким приковували одного із в'язнів Сирецького табору – Йосипа Долінера [29].

У протоколі його допиту в НКВД як свідка й учасника спалення трупів Долінер пригадував таке:

«18 серпня 1943 р. нас відібрали 100 осіб, в тому числі 50 євреїв та інших росіян, і повели в Бабин Яр, і стали заковувати нам ноги в ланцюги, для цього відібрали двох слюсарів серед нас. Після цього нам наказали рити землю. Спочатку я не знав, для чого ми рили ями, але коли на третій день нашої роботи ми дісталися до трупів людей, я зрозумів, що це була мета виявити ці трупи. Коли трупи були виявлені, нас змусили виготовляти печі...» [10, 54].

Про деталі «пекельної» роботи та обставини втечі з Бабиного Яру дізнаємося й зі спогадів іншого в'язня табору із групи врятованих – Володимира Давидова:

«Ми повинні були відкопувати і спалювати трупи вбитих фашистами людей. З єврейського кладовища привезли пам'ятники, на них накладали рейки і дрова, на дрова – ряд трупів. Все поливали нафтою... Виходили величезні штабелі в 2–3 тисячі трупів... Приїжджав хтось із німецьких начальників і довгим факелом підпалював цю гору трупів... Трупи зачіпляли і витягали спеціальними гачками – баграми. Над всією великою територією Бабиного Яру стояв нестерпний сморід трупів» [36].

Значний масив музейних матеріалів, присвячених трагедії Бабиного Яру, становлять его-документи.

Одним із унікальних свідчень про події осені 1941 р. є щоденник киянки Ніни Герасимової, студентки Київського політехнічного інституту, яка мешкала на вул. Володимирській, 64.

Щоденникові записи охоплюють період від 22 червня 1941 р. до 25 липня 1945 р. і є своєрідним калейдоскопом повсякденного життя в м. Київ під нацистською окупацією. У них бачимо й унікальні свідчення про розправу нацистів над київськими євреями.

Уже в перший день окупації, 19 вересня 1941 р., Ніна Герасимова зафіксувала прихід німецьких військ до міста: «Вступили німецькі війська на мотоциклах. Мовчазно і холодно дивилися на них. ...Тільки євреї на Хрещатику зустрічали німців із хлібом та сіллю. Ось цього пробачити не можна!!!» [43].

Крім того, киянка стає свідком руйнування вул. Хрещатик радянськими диверсійними групами, яке стало своєрідною відправною точкою для проведення гітлерівцями антиєврейської акції:

«25 вересня 1941 року

22 і 23 вересня було спокійно. Тільки 24.09 почалися вибухи і пожежі на Хрещатику. Горів «Дитячий світ» на розі Прорізної та Хрещатика, банк та інші будинки в напрямку до Думи. Було море вогню, а гасити було нічим. Горів Пасаж

і Прорізна. Горить Київ! Горять найкрасивіші вулиці. Неймовірним гнівом переповнене серце» [43].

Практично від першого дня окупації міста нацистська влада розпочала застосовувати репресивні заходи проти київських євреїв за участю поліції, СД та Вермахту, а перші розстріли в Бабиному Яру почалися ще до 29 вересня 1941 р.

У щоденнику Н. Герасимової натрапляємо на відповідні згадки:

«26 вересня 1941 року

Горить Пушкінська, Музичний провулок. Будинок вибухає, і неможливо нічого зробити. ...Сьогодні гнали великий натовп євреїв» [43].

Один із перших масових розстрілів єврейського населення м. Київ відбувся 27 вересня. Із німецького «Донесення про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 р. дізнаємося таке: «26.09 поліція безпеки відновила свою діяльність у Києві. Цього дня сім команд із допиту айнзацкоманди 4а взяли до роботи в таборі для цивільних полонених, в таборі для військовополонених, в єврейському таборі та в самому місті. У таборі для цивільних і військовополонених були виявлені й докладно допитані 10 політичних комісарів ... 27.9 вони були розстріляні» [27, 17].

Це підтверджує і «Донесення про події в СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р.: «Під час першої акції відбулося 1600 арештів, ужито заходів із захоплення всього єврейства, передбачена страта щонайменше 50 000 євреїв» [27, 57].

Вочевидь, натовп євреїв, про який згадує Н. Герасимова у своєму щоденнику, належав до тих 1600 заарештованих, яких, імовірно, розстріляли в Бабиному Яру 27 вересня 1941 р.²

Із її щоденника дізнаємося і про реакцію киян на появу на вулицях сумнозвісного наказу про збір євреїв.

«28 вересня 1941 року, 20:00

У середині дня був вивішений страшний для євреїв наказ: щоб завтра, 29.09, всі вони з'явилися на восьму годину ранку на Лук'янівку з документами, теплими речами. Хто не з'явиться, той буде розстріляний. Як видно, всі вони будуть вислані з Києва. Хвилювання серед євреїв страшне. Важко бачити страждання людей. Багато з них думають, що вони йдуть на смерть. Євреї цього ніяк не очікували...» [43].

Сама процесія 29 вересня закарбувалась у пам'яті авторки так:

«29 вересня 1941 року

З раннього ранку натовпи євреїв тяглися по вулицях з вузлами і валізами, дітьми. Видовище було тяжке, не чути було сліз, ішли всі мовчки» [43].

Про трагедію на околиці м. Київ кияни довідалися вже наступного дня:

«30 вересня 1941 року

Дізналися, що євреї розстріляні в Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Добре, що не пустила П.Г. та М.Ф. П.Г. сказав, що краще б він свою матір

² Згадки про розстріли євреїв 27 вересня 1941 р. знаходимо й у свідченнях очевидців (Див. ГДА СБУ. – Ф. 7. – Оп. 8. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 170; Чёрная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг. / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – С. 30).

своїми руками отруїв. Але хто ж знав. Вона також не могла залишатися у мене» [43].

Як бачимо, Ніна та її мати надали прихисток єврейському подружжю Пилипа та Марії Грінбергів і впродовж кількох тижнів жовтня 1941 р., ризикуючи власним життям, переховували їх.

22 лютого 1998 р. відповідно до постанови Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» за виявлені християнське милосердя й доброту та врятовані життя приречених на загибель євреїв Н. Герасимову нагороджено грамотою «Праведник Бабиного Яру».

Перші уривчасті й контраверсійні згадки про масові страти в м. Київ з'явилися вже в перші тижні після проведення «гросакції», і безперечно, у вигляді чуток, донесень, газетних публікацій доходили до військовослужбовців Червоної армії.

У цьому контексті надзвичайно цікавим видається ще один екземпляр із колекції музейних епістол – лист до рідних політрука Миколи Душутіна від 15 грудня 1941 р. Він описував осінні події 1941 р. в м. Київ так: «...Я тільки й чекаю того дня, коли ми знову увійдемо в наш Київ і я зможу обійняти нашу стареньку маму, якщо, звичайно, вона залишиться жива. Німці в Києві дуже лютують, раніше повідомлялося, що вони розстріляли 52 тисячі євреїв та 33 тисячі іншого населення» [31].

Як бачимо з тексту листа, червоноармійці оперували даними, які, вочевидь, надходили з різних джерел і могли суперечити одні одним.

Цифра 33 тис. загиблих практично збігається з підрахунками самих убивць: про 33 771 убитого йшлося в таємних оперативних звітах айнзацгрупи «С» від 2 та 7 жовтня 1941 р. [27, 26; 27, 61]. Що ж стосується 52 тис., то дослідникам достеменно не відоме першоджерело цієї кількості жертв [3, 252].

Уперше про 52 тис. знищених у м. Київ євреїв заговорили за океаном: «52 тисячі євреїв, серед яких чоловіки, жінки та діти, систематично й методично були вбиті в Києві після окупації української столиці нацистами, згідно з інформацією, отриманою сьогодні Єврейським телеграфним агентством від надійного джерела», – повідомляло Єврейське телеграфне агентство 16 листопада 1941 р. [4].

Новину активно підхопили в СРСР, певний час вона була офіційною і її широко використовувала радянська преса для висвітлення подій в окупованому м. Київ [3, 252].

Звернувшись до тодішніх повідомлень у мас-медіа, можемо засвідчити, що одні з перших офіційних згадок про трагедію Бабиного Яру в провідних радянських ЗМІ доволі детально й достовірно описують розгортання, перебіг та кривавий фінал «київської масакри», щоправда, переплітаючи й змішуючи, вочевидь, події різного часу.

Зокрема, у статті «Що відбувається в Києві», опублікованій 28 листопада 1941 р. одним із основних радянських пропагандистських рупорів воєнного періоду – газеті «Красная Звезда», спеціальний кореспондент по Південно-

Західному фронту майор Степаненко проливає світло на згадані події: «Радянські громадяни, які вирвалися з Києва, повідомляють про страшну різанину й погроми, вчинені тут німецькими загарбниками. Таких погромів історія ще не знала. За короткий час було вбито і розтерзано 52 000 чоловіків, жінок, старих і дітей. Це не тільки євреї. Кати з гестапо нещадно розправляються з усіма українцями й росіянами, які чим-небудь засвідчили свою відданість Радянській владі...» [24].

Незважаючи на спроби радянських пропагандистів генералізувати загально-радянські страждання, стаття містить дуже важливий пасаж, який усе-таки давав читачам зрозуміти, що саме євреї зазнавали таргетованого насильства: «Будь-який німецький солдат або петлюрівська гадина могли зупинити на вулиці першого-ліпшого, назвати його євреєм і відвести на Лук'янівський цвинтар...» [24].

Децю схожу ситуацію спостерігаємо і в офіційних заявах радянського істеблїшменту – у спробах надати розголосу нацистським злочинам на окупованій радянській території, зокрема і трагедії Бабиного Яру.

У колекції музею представлено газету «Красная звезда» за 7 січня 1942 р., з якої дізнаємося, що радянський міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов, виступаючи з нотою до всіх країн, із якими СРСР підтримував дипломатичні відносини, 6 січня 1942 р. заявив: «Страшна різанина і погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці – Києві. За кілька днів німецькі бандити вбили і розтерзали 52 тисячі чоловіків, жінок, людей похилого віку і дітей, безжально розправляючись з усіма українцями, росіянами, євреями, які якимось чином виявили свою відданість Радянській владі» [25].

Далі йде доволі деталізований опис злочину:

«...На єврейському кладовищі м. Києва було зібрано велику кількість євреїв, включно з жінками й дітьми різного віку; перед розстрілом усіх роздягнули догола й били; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом вкладали наступну партію жертв і знову розстрілювали з автоматів» [25].

Щоправда, поступово євреї-жертви почали зникати з радянського інформаційного дискурсу, перетворюючись на ідеологічно прийнятних та етнічно нейтральних «радянських мирних громадян», і вже від 1943 р. ЗМІ дуже рідко ідентифікували радянських євреїв як жертв, акцентуючи увагу на єврейських жертвах поза межами СРСР, наприклад у повідомленнях про Майданек і Аушвіц [9, 92; 9, 111].

Безперечно, із приходом Червоної армії до м. Київ у листопаді 1943 р. історія про трагедію Бабиного Яру та досвід щоденного виживання в окупованому м. Київ обростали щораз новими деталями й знаходили відображення у фронтових листах червоноармійців.

Зокрема, дослідницький інтерес викликає серія листів капітана Льва Зісмана – військового лікаря 52-ї армії 2-го Українського фронту. До війни він був студентом Київського медичного інституту. Мешкав на вул. Саксаганського. Багато його сусідів по будинку, комунальній квартирі, а також знайомих загинуло в Бабиному Яру [14]. В одному з листів Л. Зісмана 1943 р., адресованих майбутній дружині Софії, читаємо про деталі київської трагедії, які йому вдалося з'ясувати, перебуваючи в уже визволеній столиці:

«...Напишу тобі, як застав наші будинки цілими... але пустими... напишу, як у вашій квартирі живуть нові сусіди, напишу, як розстріляли твою бабусю, як ішли потоком єврейські сім'ї до Бабиного Яру. По всьому Києву розносився несамопитий крик. Ішли колони дітей, молоді та здорового населення... Бідна Естер із 59-ї квартири не хотіла йти, тому викинулася з вікна, але не вбилася, а поламала обидві ноги, і німці порубали її на шматки... 31 грудня 1943 р.» [32].

Отже, підбиваючи підсумок, можемо зазначити, що колекція Національного музею історії України у Другій світовій війні містить надзвичайно потужну експозитарну та джерелознавчу базу для всебічного вивчення трагедії Бабиного Яру. Наявні матеріали, що представлені в головній експозиції музею та зберігаються у фондозбірні, охоплюють і репрезентують практично всі категорії осіб, убитих нацистами в урочищі, розкривають більшість аспектів, пов'язаних із розгортанням та перебігом трагедії, акумулюють інформаційний і контентний базис для потенційних мікроісторичних та соціогуманітарних досліджень.

Джерела та література:

1. *Arad Yitzhak. The Holocaust in the Soviet Union / Yitzhak Arad. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.*
2. *Aristov S. Next to Babi Yar: The Syrets concentration camp and the evolution of Nazi terror in Kiev / S. Aristov // Holocaust and Genocide Studies. – Volume 29. – Issue 3. – Winter 2015. – P. 431–459.*
3. *Berkhoff, Karel C. The Corpses in the Ravine Were Women, Men, and Children: Written Testimonies from 1941 on the Babi Yar Massacre / Karel C. Berkhoff // Holocaust and Genocide Studies. – 2015. – Vol. 29. – No. 2 (Fall).*
4. *JTA Daily News Bulletin (New York). – 1941. – November 16.*
5. *Акт Київської міської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників про загибель у 1942 р. чотирьох єврейських дітей, вихованців дитячого будинку № 6, м. Київ. 10 січня 1944 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – КН-212821. – Д-35046.*
6. *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Составители Татьяна Евстафьева, Виталий Нахманович. – Киев, 2004.*
7. *Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – Київ: Дух і Літера, 2016. – 352 с.*
8. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 224.*

9. Беркхофф К. Поголовное уничтожение еврейского населения: Холокост в советских СМИ (1941–1945) / К. Беркхофф // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1 (7).
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 7. – Оп. 8. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 54.
11. Там само. – Арк. 170.
12. Чёрная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг. / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – М.: АСТ: Corpus, 2015. – 768 с.
13. Довідкова картка Езріля Абрама Юрійовича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
14. Довідкова картка Зісмана Льва Григоровича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
15. Довідкова картка Корхуна Михайла Йосиповича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
16. Довідкова картка Наливайка Миколи Івановича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
17. Довідкова картка Перевертуна Григорія Іоновича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
18. Довідкова картка Старцева Бориса Миколайовича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
19. Інтерв'ю з Володимиром Павловичем Набаранчуком // Проект «Геноцид ромів (циган) в добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://romagenocide.com.ua/data/files/Testimonies/Volodymyr_Nabaranchuk.pdf. – Назва з екрана.
20. Квиток комсомольський № 1033213 Наливайка Миколи Івановича // Фонди НМІУДСВ. – НД-28964.
21. Книга Скорботи України – місто-герой Київ / Ред. колегія: голова О.С. Яковенко, заст. гол. О.П. Биструшкін, І.М. Красильников, П.П. Панченко, відп. секр. Г.Є. Ясев. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2003.
22. Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру / Авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Гутор М., Кашеварова Н., Кот С., Крупина В., Левітас Ф., Лисенко О. (заст. голови), Нахманович В. (заст. голови), Пастушенко Т. (секретар), Патрляк І., Подольський А. (заст. голови), Сімперович В., Тяглий М., Яременко В.; НАН України, Інститут історії України. – К., 2018. – 73 с.
23. Кот С. Учасники підпілля ОУН(м) – жертви Бабиного Яру (1941–1943) / С. Кот // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ / В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. Український центр вивчення історії Голокосту; Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. – К., 2012. – 256 с.
24. Красная звезда. – 1941. – 28 ноября. – № 280. – С. 3.
25. Там само. – 1942. – 7 января. – № 5. – С. 2 // Фонди НМІУДСВ. – КН-21579. – Г-6145.
26. Круглов А. Геноцид циган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
27. Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи / А. Круглов, А. Уманский. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2019. – 280 с., ил.

28. Круглов А.И. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / А.И. Круглов. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири», 2011.
29. Ланцюг, яким приковували покараних в'язнів Сирецького концтабору в м. Київ у 1942–1943 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-140438. – РМ-976.
30. Левитас И. Мифы и правда о Бабьем Яре / И. Левитас // Еврейский обозреватель. – 2003. – № 15/58.
31. Лист Душутіна Миколи Пилиповича дорідних // Фонди НМІУДСВ. – КН-256479. – Д-61488.
32. Лист Зісмана Льва Григоровича нареченій // Фонди НМІУДСВ. – КН-221225. – Д-37668.
33. Малюнок. Портрет невідомої, що врятувалася з Бабиного Яру в 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-218179. – ОМ-2929.
34. Повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР про руйнування й звірства, скоєні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві // Фонди НМІУДСВ. – КН-214686. – К-24673.
35. Свідчення мешканців будинку № 47 по вул. Ярославській про загибель родини Корхуна Михайла Йосиповича у вересні 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-212656. – Д-34967.
36. Спогади Давидова Володимира Юрійовича «Розповідь про втечу з Бабиного Яру в Києві» // Фонди НМІУДСВ. – КН-16863. – Л-1138.
37. Стенограма бесіди з Петром Перевертуном – командиром партизанського загону. Листопад 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-29199.
38. Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями / Леонтій Форостівський. – Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1952. – 80 с. – (Політична бібліотека, Ч. 2).
39. Фото портретне. Старцева (Сандуленко) Павлина Іванівна // Фонди НМІУДСВ. – НД-30085; НД-30084.
40. Фото портретне. Сура-Лея Езріль, 1940 // Фонди НМІУДСВ. – НД-25286.
41. Фото сюжетне. Хлопчики з нашого двору. 11.10.1938 // Фонди НМІУДСВ. – НД-24286.
42. Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945 гг. / А. Шнеер. – Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2005. – С. 340–341.
43. Щоденник Герасимової Ніни Володимирівни // Фонди НМІУДСВ. – КН-207916. – Д-33404.

© **Александр ПАСТЕРНАК**

ТРАГЕДИЯ БАБЬЕГО ЯРА В ФОКУСЕ МУЗЕЙНЫХ ИСТОЧНИКОВ

На основе анализа материалов музейной коллекции, посвящённых трагедии Бабьего Яра, специализированной литературы и архивных источников рассмотрены ход и разворачивание «киевской бойни». Проанализирован экспозиционный и источниковедческий потенциал музейной коллекции. Акцентируется внимание на уникальных экспозитах, отдельных персональных комплексах, семейных историях жертв, спасённых и свидетелей трагедии.

Ключевые слова: Бабий Яр, Киев, нацистская оккупация, музей, экспонат, коллекция.

© **Oleksandr PASTERNAK**

THE TRAGEDY OF BABYN YAR IN THE FOCUS OF THE MUSEUM'S COLLECTION

The article focuses on the special literature, archival sources and the analysis of the materials from the museum's collection, related to the tragedy of Babyn Yar. The scientific potential of the museum's collection is analyzed. The article studies the unique exhibits, individual personal complexes, family stories of victims, survivors and witnesses of the tragedy.

Keywords: Babyn Yar, Kyiv, Nazi occupation, museum, exhibit, collection.

УДК 070:341.324(477)“1941/1944”+069.8

© **Надія ЯКОБЧУК**

УКРАЇНОМОВНА ЛЕГАЛЬНА ПРЕСА ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.): ОГЛЯД ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ

У статті проаналізовано колекцію україномовної преси 1941–1944 рр., що зберігається у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні. Досліджено зміст газет, що видавалися на території райхскомісаріату «Україна» й дистрикту «Галичина». Розкрито тематику статей. Окреслено інформаційний потенціал та джерельне значення публікацій.

Ключові слова: *україномовна преса, нацистська окупація, історичне джерело, колекція, музей, фонди.*

Преса посідає важливе місце у джерельній базі новітньої історії України. Специфіку газет як історичного джерела визначає їхній комплексний синтетичний характер, адже в цих виданнях представлено багато форм інформації (поточно-хронікальна, документальна, особового характеру тощо). Крім того, у пресі відомості про події друкуються оперативно, а самі події відображаються різнопланово та безпосередньо після того, як вони відбулися. А практика друкування на сторінках часописів офіційних документів (постанови й розпорядження органів влади, документи політичних партій та громадських організацій) перетворює пресу на збірку джерел конкретного історичного періоду. Водночас зміст газет, рівень повноти й об'єктивності вміщеної в них інформації залежали від умов, у яких видавалися часописи, рівня демократизації суспільства, наявності цензури, кваліфікації та переконань редакційних працівників і авторів статей.

У цьому сенсі цінним джерелом для дослідження адміністративно-територіального устрою, політичного, економічного, соціального, культурного та духовного життя України доби нацистської окупації є легальна, передусім україномовна, періодика, поширена у відповідний час на її теренах. У багатьох регіонах (особливо у віддалених селах) саме преса була єдиним джерелом офіційної інформації та засобом її оперативного донесення до місцевого населення. У той самий момент вона існувала в умовах повної залежності від німецької адміністрації і розглядалася нею як потужний засіб ідеологічної пропаганди та впливу на свідомість населення. Тому й гітлерівська військова влада, і

представники цивільних окупаційних органів приділяли значну увагу організації україномовної часописної мережі. І як наслідок – газети видавалися в багатьох областях України впродовж усього окупаційного періоду.

Легальна україномовна преса 1941–1944 рр. стала об'єктом досліджень лише після відновлення незалежності України. Доти вона зберігалася у спеціальних фондах наукових бібліотек та архівів, маючи гриф «Таємно» чи «Цілком таємно», а в радянській історіографії була таврована як «фашистська» або «націоналістична». До середини 1990-х рр. спроби її рефлексії траплялися лише в емігрантських виданнях [27; 58; 59]. Хоча проблема методики дослідження преси як історичного джерела не залишалася поза увагою українських дослідників від другої половини ХХ ст. [3; 9; 43; 46].

В Україні часописи доби нацистської окупації потрапили у фокус науковців у 2000-х рр. До студій вдалися Г. Грановський, М. Михальчук, Б. Черняков, О. Салата, В. Яременко, К. Курилишин, В. Гедз та ін. Як наслідок – вийшли друком комплексні праці, дисертації та статті, присвячені аналізу пресових видань, дослідження преси в контексті соціокультурних процесів на українських землях, загальні історико-бібліографічні праці, покажчики та каталоги часописів [4; 5; 8; 10–12; 28; 46; 60–62; 64; 65].

Найповніші колекції преси періоду нацистської окупації зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Окремі комплекси зосереджені у фондах державних архівних та музейних установ.

У нашій публікації здійснено аналіз колекції легальної україномовної преси окупаційного періоду з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).

У межах адміністративно-територіальних одиниць, створених Німеччиною на території окупованих земель і держав, до яких входили українські землі, видавалося не менш ніж 365 періодичних видань. У Генеральному губернаторстві, до складу якого 1 серпня 1941 р. було включено дистрикт «Галичина», їх налічувалося 113, у райхскомісаріаті «Україна» та зоні німецької військової адміністрації – 232, у Трансністрії – 3, на Закарпатті, від 1939 р. окупованому Угорщиною, – 17 [12, 5].

У фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігається 12 україномовних газет, що легально видавалися на території райхскомісаріату «Україна» (7) і дистрикту «Галичина» (5). Вони репрезентовані окремими розрізненими примірниками загальною кількістю 50 одиниць, а кількість чисел кожного з них коливається від 1 до 15. Масив преси райхскомісаріату «Україна» утворюють газети, що виходили друком у м. Київ (3), Луцьк (1), Васильків (1), Сарни (1) й Рівне (1): «Нове Українське Слово» (15), «Українське Слово» (5), «Український Голос» (3), «Васильківські вісті» (2), «Голос Сарненщини» (2), «Вісті для українських селян» (1), «Український хлібороб» (1). Комплекс періодики дистрикту «Галичина» формують часописи, що виходили друком

у м. Львів: «Львівські вісті» (15), «Рідна Земля» (2), «Тернопільський Голос» (2), «Станиславівське Слово» (1), «Чортківська Думка» (1). Явна більшість цих видань має загальноінформаційний характер, і лише одне з них економічного спрямування.

У колекції Меморіалу серед зібрання газет, що виходили в межах райхско-місаріату «Україна», особливе місце посідають київські видання «Українське Слово» та «Нове Українське Слово».

П'ять примірників «Українського Слова», що зберігаються у фондах НМІУДСВ, датовані жовтнем – груднем 1941 р. Спочатку в м. Житомир, а згодом у м. Київ цей часопис із додатками видавали провідні діячі українського визвольного руху, члени похідних груп ОУН(м) І. Рогач (редактор), О. Ольжич, О. Чемеринський, О. Теліга та ін.

На шпальтах цієї газети поряд з окупаційною адміністративно-розпорядчою документацією, ретрансляцією німецьких зведень фронтових колізій, зрізом світової політичної та економічної «кухні», оглядом соціально-побутового й духовно-культурного повсякдення містян укорінювалася самостійницька думка. Її подано через екскурс в українське минуле з акцентуванням певних подій та процесів (козацька доба, національно-визвольні змагання, радянська політика стосовно України, Голодомор, репресії та ін.), а також через аналітику сьогодення – у контексті перспектив українського державотворення.

У м. Київ вийшло друком 63 номери цього часопису: перший – 29 вересня, останній – 13 грудня 1941 р. Зрештою самостійницька апологетика творців «Українського слова» призвела до закриття часопису, а їх самих чекало знищення.

На зміну попередньому виданню прийшло «Нове Українське Слово», яке виходило щодня впродовж 1941–1943 рр. за редакції К. Штепи – ректора Київського університету (1941 р.) і завідувача відділу народної освіти Київської міської управи. Із 15 примірників, що репрезентовані в колекції Меморіалу, 5 датовано січнем – лютим і жовтнем 1942 р., 10 – лютим, травнем, серпнем – вереснем 1943 р. Тематичний діапазон і зміст публікацій часопису вводить газетярів у фарватер німецької окупаційної політики, зокрема й у расово-національному питанні.

На сторінках часопису домінує інформація про досягнення військ Німеччини та її союзників, солдатів Вермахту названо визволителями, а дії радянських військ («советів») висвітлюються негативно або засуджуються. Майже в кожному номері друкували фотографії німецького військового керівництва, солдатів, портрети представників нацистської адміністрації, а також карикатури й шаржі, що висміювали дії противника [29, 1; 30, 1; 31, 1; 38, 1]. Крім того, значна кількість статей присвячена ювілейним подіям воєнної історії ХІХ – початку ХХ ст., історії міжнародних відносин, становищу колоній Великої Британії, економічним і політичним проблемам СРСР та його союзників, негативним наслідкам політики більшовиків в Україні.

Кожен примірник газети складається із чотирьох шпальт, більших за формат А3. На перших двох – містилася поточна інформація, що надходила з м. Берлін, Гельсінкі, Бухарест, Токіо: про становище на фронтах, міжнародні відносини, найважливіші зміни й політику на окупованих територіях. Важливе місце відведено було повідомленням Головного командування Збройних сил Німеччини, які виділялися чорним жирним шрифтом. Від лютого 1942 р. більшість повідомлень присвячено було бойовим діям на Східному фронті, а події на інших територіях згадувалися фрагментарно. Назви таких повідомлень обрані так, щоб не наголошувати на втратах та фактах поразок військ Німеччини («Наступ німецької армії на Донецькому фронті», «Численні атаки ворога відбито», «Новий успіх підводних човнів») [31, 1; 32, 1; 33, 1]. Крім того, в лютому 1942 р. на першій сторінці з'являється спеціальна рубрика під заголовком «На Східному фронті», що містить хроніку перебігу німецько-радянського протистояння [31, 1].

У кількох числах «Нового Українського Слова» за 1942 р. уміщено передруки статей із німецького часопису «Дас Райх», які містять інформацію про основні завдання Німеччини та економічний потенціал колоній Великої Британії (Індії, Великих і Малих Зондських островів та ін.) [31, 2; 32, 2]. Один із них має промовистий заголовок «Світова стратегія»: автор вдається до спроби переконати читачів у винятковій ролі Великої Британії в ініціативі розв'язання європейських воєн. «Ніщо в Європі не могло статися без Англії», – таким є ключовий рефрен публікації. Наголошено на результатах дій Вермахту, внаслідок чого Британська імперія зазнала помітних утрат, але водночас територію Азії і Тихоокеанський регіон названо другорядним театром воєнних дій. Автор статті вказує, що впродовж 1942 р. ключові події Світової війни розгорнуться на Східному фронті, де в результаті «найтяжчої боротьби» буде знищена «найміцніша опора британської системи світового панування» й закінчиться «британська політика світових воєн» [32, 2]. Подібну замітку («Завдання наших часів») надруковано 10 лютого 1943 р. Це витяг з іспанської газети, в якому зазначено, що якнайшвидше знищення більшовизму й «повалення советської держави як центру анархії і узаконеного злочину» забезпечить збереження існування Європи як континенту і цивілізації [34, 1].

У 1943 р. на передових шпальтах «Нового Українського Слова» домінує інформація про військові здобутки союзників Німеччини на території Італії, Греції, Середземномор'я, у Тихоокеанському регіоні, значна увага зосереджена на боротьбі проти англо-американських сил. Рубрику «На Східному фронті» збережено, але в ній переважають короткі повідомлення, в яких чітко не визначено географічної локації подій («В жорстоких боях ворог продовжує нести великі втрати», «Всі атаки ворога на Східному фронті відбиті з великими для нього втратами», «Великі втрати советів») [36, 1; 37, 1; 40, 1].

Значний інформаційний потенціал мають публікації, зосереджені на 3–4 аркушах часопису. Вони містять відомості про становище в Україні, заходи німецької окупаційної адміністрації впродовж 1942–1943 рр. У 1943 р. в часописі

з'являються спеціальні рубрики «По Україні» і «По Києву». Інформація про події в Україні дуже різноманітна і стосується багатьох сфер життя.

У газеті знаходимо статті українських науковців та фахівців (економістів, біологів, зоотехніків). Зокрема, стаття О. Каменева «Увага місцевій харчовій промисловості» містить відомості про шляхи вирішення окупаційною владою однієї із ключових проблем – відновлення промислової та транспортної інфраструктури, з огляду на місцеві сировинні й людські ресурси. У різних областях України пропонувалося організувати дрібні й середні підприємства з переробки харчової сировини, виготовлення алкогольних напоїв, хлібобулочних виробів, риболовецькі господарства тощо [30, 3]. Інша стаття присвячена проблемі збереження цукрових буряків урожаю 1941 р., зокрема описано методи їх консервації та переробки [30, 3]. Також важливе значення мають публікації, присвячені аналізу сировинних потужностей України: «Український каракуль та його історичне значення», «Кок-сагиз – найважливіший каучуконос України» та ін. [31, 3; 32, 3].

Ще одна група – статті, що містять інформацію про використання трудових ресурсів України, організацію та роль праці в умовах воєнного часу. Насамперед це передовиця з коментарями до промови Г. Герінга в жовтні 1942 р., статті-звернення до киян про обов'язок дотримання трудової дисципліни, оголошення із закликами до української молоді їхати працювати до Райху та відправлення 22 січня 1942 р. з м. Київ першого поїзда з робітниками [29, 4; 30, 4; 31, 4; 32, 4; 36, 1–2].

Низка статей часопису має яскраво виражений антирадянський підтекст. У них розкрито негативні наслідки політики радянської влади як для українського народу, так і для світової історії. Прикладами таких публікацій є «Класичне мистецтво за совєтів» (критика цензури щодо творчості літераторів Й. Гете, О. Пушкіна, Ф. Достоєвського, М. Лермонтова), «“Віротерпимість” Сталіна» (описано реалізацію на практиці ст. 124 Конституції СРСР про свободу віросповідання), «Сліди більшовизму» (розкритиковано систему трудових відносин у СРСР), «Скільки людей має Советський Союз» (повідомлення про неправомірність результатів переписів населення в СРСР у 1921 і 1939 рр.) [34, 3; 40, 3; 39, 3].

Крім переліченої періодики, в колекції НМІУДСВ зберігаються датовані 5 березня 1942 р., 30 вересня і 25 листопада 1943 р. примірники луцького часопису «Український Голос», що виходив один раз на тиждень упродовж 1941–1944 рр. за редакторства Ю. Підстригача та А. Дублянського. Як і газетярі «Нового Українського Слова», редколегія цього видання наголошувала на рятівній ролі Німеччини в долі українського народу й закликала українців до сумлінної праці на знак подяки. Ці заклики надруковано жирним шрифтом, часто – у текстах передових статей та серед оголошень [55, 1, 4].

Змістовий складник «Українського Голосу» можна розподілити на кілька груп: 1) зведення про події на фронтах; 2) статті про заходи, пов'язані з розбудовою «нового порядку»; 3) новини про громадське життя, становище освіти,

церкви на Волині та в Україні загалом; 4) короткі замітки про події за кордоном; 5) літературознавчі публікації; 6) поточна хроніка та оголошення.

Незважаючи на таку характерність, у виданні зустрівся доволі цікавий аналітичний матеріал. 30 вересня 1943 р. була надрукована стаття без підпису «Людська резерва обох ворожих сторін», яка містить відомості про співвідношення сил країн – учасників війни та їхніх людських ресурсів, насамперед робочої сили, здатної забезпечувати життєздатність армії. Автор навів порівняльну статистику кількості працівників, визнавши чисельну перевагу країн Антигітлерівської коаліції. Натомість наголошено, що пріоритетом країн «осі» є висока мобільність і фахова кваліфікація трудових ресурсів [56, 2–3].

Окрім згаданих часописів, у колекції НМІУДСВ зберігаються примірники газети «Голос Сарненщини», яку впродовж 1941–1943 рр. за редакції М. Бережнюка видавала Державна друкарня в м. Сарни. Це був місцевий друкований орган Сарненської округи. У фондозбірні Меморіалу зберігаються примірники газети, датовані 18 жовтня 1942 р. та 29 серпня 1943 р.

На шпальтах цієї газети, що розповсюджувалася в районі активної діяльності мережі ОУН та збройних формацій під проводом Т. Бульби-Боровця, крім поточної інформації, знаходилося місце й аналітиці та роздумам провідних представників українських самостійницьких таборів. Зокрема, значний інформаційний потенціал має стаття члена уряду УНР в екзилі, знаного українського письменника, журналіста й публіциста Уласа Самчука «Київ з іншого боку» [6, 3]. Він описав м. Київ 1942 р. як центр європейської мистецької культури та «справжньої живої України». Письменник констатував, що за час перебування у складі СРСР місто зазнало змін, свідченням чого є поведінка людей. Однак на високому рівні залишилася творчість представників українського мистецтва [6, 3].

Усі згадані україномовні часописи були виданнями універсального змісту, розрахованими на широку читацьку аудиторію, насамперед населення міст. Натомість газета «Вісті для українських селян», представлена в колекції музею одним примірником, датованим 15 жовтня 1942 р., адресована мешканцям сільської місцевості. Цей часопис виходив друком двічі на місяць упродовж 1942–1944 рр. у м. Рівне. У ньому переважав економічний складник, а для мовної та змістової форм публікацій характерні максимальна простота й доступність викладу інформації.

Контент цього видання складався переважно зі статей, що містили інформацію про розвиток сільського господарства: створення спілок і громадських господарств, преміювання селян за досягнення в роботі, рекомендації щодо боротьби зі шкідниками та збільшення врожайності культур, а також забезпечення медичної допомоги сільському населенню. Заслугує на увагу ілюстративний складник газети, який мав викликати безпосередній інтерес читача. Це фото українських робітників у Німеччині та ескіз ордена за заслуги для східних народів [1, 1–4; 2, 1–4].

Періодика, що виходила друком на території дистрикту «Галичина», у музейній колекції репрезентована часописами, які видавалися переважно в м. Львів.

Зокрема, у фондозбірні Меморіалу зберігається 15 примірників щоденної газети «Львівські вісті», датованих 1942 р. (5), 1943 р. (8) та 1944 р. (2). Зміст видання свідчить, що воно було універсальним, розрахованим на широкий читацький загал. На чотирьох шпальтах кожного числа друкували великі за обсягом публікації та короткі замітки. Перший номер газети побачив світ 10 серпня 1941 р., останній – 19 липня 1944 р. Загалом за три роки вийшло не менш ніж 884 числа цього часопису.

Редакторами газети були О. Боднарович, Є. Яворівський, М. Семчишин. До авторського колективу належали співробітники ліквідованого часопису «Українські щоденні вісті»: М. Бараболяк, В. Баричко, О. Ващенко, О. Губчак, М. Думка, Р.-Р. Єндик, Е. Жарський, Б. Кудрик, В. Ласовський, Р. Осінчук, М. Островерха, Б. Романенчук, І. Чинченко, Ю. Тарнович, В. Савченко, Л. Шанковський, В. Барвінський, В. Витвицький, І. Копач, М. Возняк, Л. Лиман, З. Лисько, Р. Сімович, С. Людкевич. Частину публікацій підписано криптонімами.

На першій і частині другої шпальти всіх 15 чисел часопису містяться зведення з головної квартири фюрера, огляди бойових дій на фронтах, статті про успіхи Німеччини та її союзників, аргументи на користь їхньої непереможності, новини про міжнародні відносини та зміни в таборі противника (альянтів) [13, 1; 14, 1–2; 15, 1; 18, 1–2; 19, 1–2; 20, 1–2; 26, 2].

Більшість публікацій на третій і четвертій сторінках «Львівських вістей» присвячена проблемам громадського та культурного життя. Причому вони містять інформацію про події, що відбулися як на Галичині, так і в інших регіонах України. Від кінця 1942 р. їх друкували як окрему рубрику «На українських землях». Кількісно переважають статті, присвячені змінам у галузі освіти, мистецтва, діяльності громадських та культурно-просвітницьких організацій. Зміст публікацій дає змогу дослідити основні напрями роботи місцевих органів влади на території дистрикту «Галичина» й передусім Українського окружного комітету в м. Львів. Заслужують на увагу рубрики з конкретно визначеними назвами: «Що приносить день», «З нових видань», «З концертної залі», «З театру», «Спортові вісті», «Новинки» та ін. Вагомим складником кожного числа також були поточні новини, огляди діяльності керівництва «Генеральної губернії», роз'яснення розпоряджень для місцевого населення, повідомлення про становище міст і містечок Галичини, замітки про економічне життя, біографічні нариси, присвячені життю і творчості видатних діячів науки, репресованих письменників, некрологи, хроніка, фейлетони [14, 1–2; 15, 1–3; 16, 1–2; 17, 1–2; 20, 1–3; 21, 2; 22, 2–3; 24, 4; 25, 2–3; 26, 4].

Крім того, в музейній колекції зафондовано й інші зразки львівської періодики доби нацистської окупації, зокрема два номери часопису «Рідна Земля», датовані 24 травня й 14 червня 1942 р., та наразі єдиний примірник видання «Чортківська Думка» від 7 лютого 1943 р.

«Рідна Земля» – це український популярний тижневик, який упродовж 1941–1944 рр. видавало Українське видавництво часописів і журналів для дистрикту «Галичина». Редакторами газети були О. Боднарівич, М. Семчишин та Ю. Тарнович. Обсяг числа коливався від 2 до 8 сторінок. У 1941–1942 рр. у тижневику друкували спеціальний додаток «Господарська сторінка», який у 1942–1943 рр. був перейменований на «Хліборобська сторінка».

23 серпня 1942 р. Осип Боднарівич розпочав видання ще одного популярного тижневика – для мешканців Чортківщини та Бережанщини, який отримав назву «Чортківська Думка». Часопис існував до 1944 р. й дублював публікації «Рідної Землі». Тільки шоста шпальта газети містила місцеві новини.

О. Боднарівич видавав такі популярні тижневики й для інших куточків західноукраїнських земель – Станіславщини та Калущини («Станіславівське Слово»), Тернопільщини й Золочівщини («Тернопільський Голос»). Ці часописи теж виходили друком у м. Львів упродовж 1942–1944 рр., мали обсяг 8 сторінок і містили передруки статей із видання «Рідна Земля». Два числа «Тернопільського Голосу» з колекції Меморіалу датовані 13 і 20 лютого 1944 р., а часопис «Станіславівське Слово» – 28 листопада 1943 р.

На шпальтах цих видань найбільше місця відведено було розпорядчо-регламентній документації, «звідомленням» про діяльність керівництва Райху та окупаційної влади, широким оглядам баталій на Східноєвропейському театрі бойових дій. Важливе місце посідав моніторинг побутового та культурного життя Галичини, яке було більш насиченим і різнобарвним, ніж у Наддніпрянській Україні, з огляду на доволі специфічне гітлерівське бачення історичного поступу й перспектив розвитку цих регіонів у фарватері Райху. Зокрема, постійно друкувалися твори як знаних українських майстрів художнього слова, так і сучасних літераторів, афішувалися мистецькі, спортивні події тощо [44, 4, 7; 45, 4; 63, 4; 47, 4, 7].

Зрозуміло, що тематична та змістова палітра часописів «Рідна Земля», «Чортківська Думка», «Станіславівське Слово» й «Тернопільський Голос» була небагатою. Причина цього полягала в цілковитому цензурному контролі з боку окупаційної адміністрації. До того ж не сприяв її спектральності й той факт, що ці видання виходили під редакцією однієї людини. Так само, як і у пресі райхс-комісаріату «Україна», ціла низка статей мала яскраво виражене антирадянське й антисемітське забарвлення. Водночас, на відміну від україномовних часописів Наддніпрянської України, характерною особливістю львівських тижневиків було те, що вони містили менше інформації про політичні події та міжнародні відносини. Натомість домінували публікації про різні аспекти економічного, громадського й культурного життя дистрикту «Галичина», а також доволі розлоге висвітлення перебігу подій на інших українських теренах.

Попри одноманітність і клішованість публікацій, важливою для глибинного студювання перебігу національно-державних та суспільно-політичних процесів у Західноукраїнському регіоні, зокрема в площині самоорганізації галичан

із метою власного соціального захисту й перспектив національного самовизначення, є інформація про діяльність українських товариств, громадських організацій, допомогових комітетів тощо.

У статті Б. Галіна «Організація українців у Генеральній Губернії», що була опублікована в «Рідній землі» 14 червня 1942 р., подано відомості про структуру й основні напрями діяльності Українського центрального комітету в м. Краків, його Крайового відділу в м. Львів, Українських окружних комітетів та делегатур на місцях [45, 2]. Поряд із цією публікацією вміщено два повідомлення про ревізійні поїздки голови Українського крайового комітету В. Кубійовича та його заступника К. Паньківського до м. Рогатин і Коломия 2–3 червня 1942 р., а також про результати діяльності місцевих громадських організацій у Рогатинській та Коломийській округах.

У кількох публікаціях зафіксовано інформацію про роботу українських громадських організацій щодо соціального захисту та охорони здоров'я різних категорій громадян (діти, полонені, селяни). Це текст розпорядження Українського центрального комітету в м. Краків «До відома батьків переселених дітей», оголошення про збір пожертв «Допоможіть українській дитині» та «На суспільні потреби», статті «У кожному селі санітарно-гігієнічна станція» тощо [45, 8; 44, 4; 63, 6–7].

Важливе джерельне значення мають публікації, присвячені дивізії «Галичина»: «Один однострій, одна мета», «Станіславщина прощає своїх стрільців», «Довгоочікувані гості» [47, 2, 4, 6]. Незважаючи на ідеологічне забарвлення, вони дають змогу дослідити структуру цього підрозділу, особливості військового й патріотичного виховання добровольців та ставлення до них у суспільстві.

Крізь рядки публікацій проступає і український самостійницький вектор. Зокрема, примірник «Рідної Землі», датований 24 травня 1942 р., вийшов друком на Трійцю, тому в центральній частині першої сторінки вміщено поезію В. Переяславця (Р. Заводович) «У Зелені свята – поклін Героям». У творі звеличено борців за українську державність і свободу, наголошено на злочинах радянської влади (Голодомор, репресії, депортації, вбивство Є. Коновальця й С. Петлюри) та визначено основну мету українського визвольного руху в умовах Другої світової війни: «Могилам честь, полеглим слава, живих до праці кличе Справа» [44, 1].

Отже, хоч у музейній фондозбірні зберігається відносно невеликий масив розрізнених примірників легальних україномовних видань доби нацистської окупації, він уможливорює компаративний аналіз періодики райхскомісаріату «Україна» та дистрикту «Галичина». Для цих часописів характерна пронимецька лінія редакторських колективів, яка полягала в аргументації та роз'ясненні читачам «правильності» нацистської політики, шаблонному висвітленні подій на фронтах у ракурсі, вигідному для окупаційної влади, антирадянська та антисемітська пропаганда тощо. Обов'язковим був і ілюстративний компонент, що значно посилював пропагандистське навантаження: світлини нацистських зверхників, представників адміністративно-управлінського апарату, вояків Вермахту, які

відзначилися під час боїв, німецької військової техніки та озброєння, карикатури та шаржі на тих, хто протистояв Райху, та ін.

Водночас більшу частину шпальт часописів райхскомісаріату «Україна» займали публікації місцевого характеру. Увагу читачів було сфокусовано на подіях історії перебування цих теренів під радянською окупацією. Своєю чергою в пресі на теренах дистрикту «Галичина» доволі розлого подавалася інформація і з інших гітлерівських адміністративно-територіальних утворень на українських землях (часто зведення з м. Рівне чи Київ займали цілу шпальту в цих газетах), робився акцент на суспільно-культурному житті регіону. До того ж на тематику та зміст періодики на теренах західноукраїнських земель значний вплив справляла активна діяльність у краї представників українського самостійницького руху, національних громадських організацій.

Загалом зібрання легальної україномовної періодики часів нацистської окупації України 1941–1944 рр., що зберігається у фондозбірні Національного музею історії України в Другій світовій війні, є важливим джерелом для дослідження політичного курсу окупаційної влади стосовно місцевого населення, з одного боку, й особливостей соціально-економічного, громадського та культурного життя українців – з іншого. Передусім це структура й основні напрями діяльності окупаційних військових та цивільних адміністрацій, а також місцевих органів самоврядування, громадських об'єднань, товариств, навчальних закладів, культурно-мистецьких установ, побут і повсякдення населення міст і сіл.

Однак зважаймо на те, що періодична преса не може виступати самодостатнім історичним джерелом, позаяк тематика та зміст видань залежали від тогочасних реалій, співвідношення рівня журналістської свободи й цензурного тиску, умов, виконання яких давало їм право на існування, й разом із тим визначало специфіку та риторичну публікацій.

Справді, інформаційна цінність часописів із фондової колекції НМІУДСВ різна, але заперечувати її не можна. Ці видання дають змогу певною мірою збагатити джерельну базу комплексних наукових досліджень, присвячених проблемам національно-державного, суспільно-політичного, громадсько-культурного, духовного життя й повсякденного існування українців в умовах нацистської окупації. Водночас їх доцільно використовувати лише в комплексі з іншими історичними джерелами, що дасть змогу визначити рівень об'єктивності інформації, вміщеної у публікаціях.

Джерела та література:

1. *Вісті для українських селян. – 1943. – № 83 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ). – КН-12536/1. – Г-459/1.*
2. *Там само. – № 84 // Фонди НМІУДСВ. – КН-12536/2. – Г-459/2.*
3. *Войцеховская И.Н. Газеты «Комуніст» и «Советская Украина» периода Великой Отечественной войны как источник изучения борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. – К., 1988. – 17 с.*

4. Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог / ред. кол. О.С. Онищенко та ін., автор-уклад. Н.Ф. Самохіна. – К.: НБУВ, 2008. – 567 с.
5. Гедз В. Окупаційна преса Києва (на основі фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.») / В. Гедз // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал. – 2014. – № 3 (5). – С. 83–97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/08.10.2014/pdf/VIM_5_83-97.pdf. – Назва з екрана.
6. Голос Сарненицини. – 1942. – № 40 (58) // Фонди НМІУДСВ. – КН-20041. – Г-1136.
7. Там само. – 1943. – № 30 (97) // Фонди НМІУДСВ. – КН-20040. – Г-1135.
8. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940–1945 рр.): бібліографічний покажчик / Б. Грановський. – К., 2002. – 436 с.
9. Губа П. Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917–1920) / П. Губа. – Черкаси, 1998. – 159 с.
10. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1941 рр.): історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. – Т. 1: А–М. / К. Курилишин. – Львів: Нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2007. – 640 с.
11. Там само. – Т. 2: Н–Я / К. Курилишин. – Львів: Нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2007. – 592 с.
12. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів: Нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2010. – 328 с.
13. Львівські вісті. – 1942. – № 232 // Фонди НМІУДСВ. – К-198914. – Г-71718.
14. Там само. – № 233 // Фонди НМІУДСВ. – КН-198915. – Г-71722.
15. Там само. – № 248 // Фонди НМІУДСВ. – КН-198916. – Г-71723.
16. Там само. – № 249 // Фонди НМІУДСВ. – КН-198917. – Г-71719.
17. Там само. – № 269 // Фонди НМІУДСВ. – КН-198918. – Г-71724.
18. Там само. – 1943. – № 209 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269750. – Г-81145.
19. Там само. – № 210 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269751. – Г-81146.
20. Там само. – № 212 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269752. – Г-72147.
21. Там само. – № 234 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269753. – Г-81148.
22. Там само. – № 235 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269754. – Г-81149.
23. Там само. – № 236 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269755. – Г-81150.
24. Там само. – № 249 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269756. – Г-81151.
25. Там само. – 1944. – № 14 // Фонди НМІУДСВ. – КН-269968. – Г-81152.
26. Там само. – № 43 // Фонди НМІУДСВ. – КН-272968. – Г-81346.
27. Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією. На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів / І. Мальчевський. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 291–295.
28. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2006, – 20 с.
29. Нове Українське Слово. – 1942. – № 12 (27) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16480. – Г-841.
30. Там само. – № 14 (29) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16173. – Г-789.
31. Там само. – № 35 (50) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16509. – Г-867.
32. Там само. – № 42 (57) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16479. – Г-840.
33. Там само. – № 237 (252) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16176. – Г-192.

34. Там само. – 1943. – № 34 (352) // Фонди НМІУДСВ. – КН-12537/1. – Г-460/1.
35. Там само. – № 42 (360) // Фонди НМІУДСВ. – КН-12537/2. – Г-460/2.
36. Там само. – № 184 (502) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16180. – Г-796.
37. Там само. – № 189 (507) // Фонди НМІУДСВ. – КН-273822. – Г-81414.
38. Там само. – № 197 (515) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16177. – Г-793.
39. Там само. – № 206 (524) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16179. – Г-795.
40. Там само. – № 213 (531) // Фонди НМІУДСВ. – КН-19047. – Г-1102.
41. Там само. – № 216 (534) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16175. – Г-791.
42. Там само. – № 217 (535) // Фонди НМІУДСВ. – КН-16174 – Г-790.
43. Панфилова А.М. Советская периодическая печать как исторический источник. Учебно-методическое пособие / А.М. Панфилова. – М., 1974. – 63 с.
44. Рідна Земля. – 1942. – № 21 (33) // Фонди НМІУДСВ. – КН-198919. – Г-71725.
45. Там само. – № 24 (36) // Фонди НМІУДСВ. – КН-272969. – Г-81347.
46. Салата О.О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2010. – 35 с.
47. Станиславівське Слово. – 1943. – № 48 (113) // Фонди НМІУДСВ. – КН-198920. – Г-71720.
48. Тернопільський Голос. – 1944. – № 7 (124) // Фонди НМІУДСВ. – КН-198922 – Г-71721.
49. Там само. – № 8 (125) // Фонди НМІУДСВ. – КН-198923. – Г-71727.
50. Українське Слово. – 1941. – № 40 // Фонди НМІУДСВ. – КН-41320. – Г-6889.
51. Там само. – № 48 // Фонди НМІУДСВ. – КН-16502. – Г-879.
52. Там само. – № 58 // Фонди НМІУДСВ. – КН-16508. – Г-866.
53. Там само. – № 74 // Фонди НМІУДСВ. – КН-20042. – Г-1137.
54. Там само. – № 79 // Фонди НМІУДСВ. – КН-41321. – Г-6890.
55. Український Голос. – 1942. – № 10 (25) // Фонди НМІУДСВ. – КН-26557. – Г-2802.
56. Там само. – 1943. – № 46 (113) // Фонди НМІУДСВ. – КН-26556. – Г-2807.
57. Там само. – № 62 (129) // Фонди НМІУДСВ. – КН-26558. – Г-2813.
58. Чайковський І. Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944 рр. / І. Чайковський // Гомін України. – Література і мистецтво. – 1966. – № 7. – 16 липня.
59. Чайковський І. Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939–1945 / ред. М. Кравчук / І. Чайковський. – Філадельфія – Київ, 1976. – 19 с.
60. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки: збірник. Серія: Політологія і етнографія. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.
61. Черняков Б.І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941–1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія / Б.І. Черняков. – К., 2005. – 256 с.
62. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>. – Назва з екрана.
63. Чортківська Думка. – 1943. – № 6 (71) // Фонди НМІУДСВ. – КН-196938. – Г-71481.
64. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2008. – 17 с.
65. Яременко В. Преса в Рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні – грудні 1941 р. / В. Яременко // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 123–131.

© Надежда ЯКОБЧУК

**УКРАИНСКАЯ ЛЕГАЛЬНАЯ ПРЕССА ПЕРИОДА
НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ УКРАИНЫ (1941–1944 гг.):
ОБЗОР ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ**

В статье дан анализ коллекции украинской прессы 1941–1944 гг., которая хранится в фондах Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Исследуется содержание газет, которые издавались на территории рейхс-комиссариата «Украина» и дистрикта «Галиция». Раскрыта тематика статей. Определены информационный потенциал и источниковое значение публикаций.

Ключевые слова: украинская пресса, нацистская оккупация Украины, исторический источник, коллекция, музей, фонды.

© Nadiia YAKOVCHUK

**UKRAINIAN-LANGUAGE LEGAL PRESS DURING
THE NAZI OCCUPATION (1941–1944).
REVIEW OF FOUND COLLECTION OF MUSEUM**

The collection of the Ukrainian-language press of 1941–1944, which is stored in the collections of the National Museum of Ukrainian History in the Second World War is analyzed in article. The content of newspapers published on the territory of the Reich Commissariat of Ukraine and the Halychyna District was investigated. The subject of the articles is disclosed. The information potential and the search meaning of the publications are determined.

Keywords: Ukrainian-language press, Nazi occupation of Ukraine, historical source, collection, museum, founds.

ДО ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ АНТРОПОНІМІКИ ТА ТОПОНІМІЇ

УДК 81'373+808.2+94(477)“1939/1945”

© *Юрій БЕДРИК*

ОСОБЛИВОСТІ НАПИСАННЯ ДЕЯКИХ ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (огляд типових випадків із практики літературного редагування)

Проаналізовано деякі з найхарактерніших проблемних моментів, що виникали у процесі літературного редагування текстів, які готувалися до публікації у виданнях та на інформаційних ресурсах Національного музею історії України у Другій світовій війні. Насамперед звернено увагу на ті помилки та розбіжності, щодо яких у редагованих текстах існує стійка тенденція повторюваності. Простежено походження та причини появи того чи іншого огріху в написанні українською мовою певного власного імені або ж географічної назви чи відтворенні її, коли йдеться про передання іншомовних назв та імен. Приділено увагу відрізненню можливих паралельних форм передачі іншомовних лексем від помилкових. Висловлено рекомендації стосовно того, як авторові та редакторів уникнути неправильних написання й передання низки власних імен та географічних назв.

Ключові слова: Друга світова війна, власні імена, географічні назви, видання, Національний музей історії України у Другій світовій війні, правопис, транскрипція, транслітерація, звуки, варіанти.

Що глибше розробленою і деталізованою бачиться історіографія певного історичного періоду, то більше постає запитань стосовно того, як логічно відтворювати українською мовою певні власні імена та географічні назви, які переходять унаслідок цього з «пасиву» до активного вжитку.

Подеколи доводиться звертати більше уваги не тільки на конкретні реалії, а навіть на цілі мови, яким доти в нашій науковій літературі відповідної тематики, зокрема й музейній, приділяли менше уваги. Скажімо, ще не так давно мало кому з літературних редакторів бачилося важливим, як слід відтворювати

українською назви островів норвезького Лофотенського архіпелагу Engeløya (Енгелей) чи Tjøtta (Х'етта). Однак останніми роками, відколи зусиллями науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні було пролито світло на них як на місця української історичної пам'яті (де поховано наших співвітчизників, загиблих у таборах для військовополонених за роки окупації Норвегії Третім райхом), цілком очевидно, що цим назвам час бути на вустах у суспільства і що доконечно слід виробити консенсус стосовно їх написання в українській історіографії. А відтак, зрештою, і в картографії, бо ж вона в нас демонструє правописний парадокс: ретельно уніфіковане й науково вивірене написання назв на картах України та її регіонів – водночас із частим хаосом у відтворенні й написанні назв на картах зарубіжжя.

Звісно ж, у такій делікатній справі хочеться застерегти від винаходження велосипеда й нагадати, що традиції відтворення норвезької фонетики засобами української мови існують. Зрештою, навіть одна-однісінька згадка про норвезьку мову, яка є в нашому Правописі, може служити невеличкою підказкою для правильного написання найменувань обох островів, де було поховано бійців з України: «Голосні, яким на письмі відповідають букви й буквосполучення ö, ø, oe, eu, у німецькій, данській, іспанській, норвезькій, турецькій, французькій, шведській та деяких інших мовах, і фонетично подібні до них голосні передаємо українською буквою е...» [1, 162]. Отже, такі варіанти, як «Енгельой» і «Х'йотта» суперечать не тільки нашим літературно-перекладацьким традиціям (нагадаємо: ще за радянських часів класик норвезької літератури, нобелівський лауреат Vjørnstjerne Vjørnson виходив у нас як Б'єрнст'єрне Б'єрнсон), а й чинному Правопису. Добре, звісно, було б, якби в цьому Правописі обумовили якимось пунктом іще й логічність відтворення українською норвезького «tjø-» як «х'є-», аби в редакторів не виникало спокуси в маловідомій їм назві підмінити транскрипцію транслітерацією (перетворити «Х'етту» на «Т'єтту»). Водночас хотілось би застерегти й від надмірного редакторського бажання автоматично змінювати всі «х» на «г» («Г'етта» – теж навряд чи логічний варіант), адже тут маємо звук іншої природи – не придиховий – та іншого місця творення.

Питання щодо літери «г» чи «г'» для нас зараз менш актуальне, бо ж воно явно виходить за межі тих, що пов'язані суто з норвезькою мовою – відносно нечасто присутньою в українській історіографії Другої світової війни. Воно може стосуватися тією самою мірою і німецької, і багатьох інших мов. Зауважимо лишень, що у відтворенні географічних назв Європи редактори Національного музею історії України у Другій світовій війні зазвичай схиляються до традиційного «г» (Гамбург, Гюстров, Кенігсберг, Готланд тощо), правомірність вживання якого підтверджує і Правопис (Люксембург, Чикаго, Гаронна) [1, 155, 158]. Того самого принципу дотримуємо і в написанні назв періоду Другої світової війни, яких уже не існує на сучасній карті: Данциг (нині – Гданськ), Кольберг (нині – Колобжег) тощо. Тому в наших публікаціях – «Енгелей».

Хоча написання у виданнях колег назви острова як «Енгелей» ми вважаємо, на відміну від «Енгельой» (чи «Енгельой»), паралельним варіантом, а не помилкою. До того ж у передаванні німецьких прізвищ та імен і самі йдемо за принципом: «g» – «г», «h» – «г», «ch» – «х».

Трапляються випадки, коли на відтворення українськими літерами фонетики іншомовних власних імен чи географічних назв справляє вплив «людський чинник» – тобто коли автор чи редактор пише їх усупереч традиціям і Правопису на власний суб'єктивний розсуд, «бо не так зрозуміють». Наприклад, німецькі прізвища «Неß» та «Нёß» подеколи передають як «Гесс» та «Гьосс». Однак і Правопис, пункт із якого про відтворення умлауту ми процитували вище, і навіть звичайна арифметика вимагають передавати їх однаково (чому саме арифметика? Бо в українській мові попросту голосних звуків менше, ніж у німецькій, тож очевидна річ, що менше буде й фонетично розбіжних прізвищ; до того ж поєднання літер «ьо», якби ми його вживали, позначало б не голосний, відмінний від [ɔ], – як власне в німецькій, – після м'якого знака, а лишень пом'якшення фонемі [h] перед голосним, чого в німецькій не існує).

Отже, щоб читач відрізняв у публікованих історичних розвідках про Другу світову війну, де саме йдеться про Рудольфа Вальтера Ріхарда Гесса (Неß) – райхсміністра Німеччини, а де про Рудольфа Франца Фердінанда Гесса (Нёß) – коменданта концтабору Аушвіц, найпростіше й найлогічніше, принаймні під час першої згадки про них у тексті, дати біля прізвища більшу кількість ініціалів, ніж саме лишень «Р.», але не відходити від логіки Правопису.

Слід зауважити, що літературне редагування історичних розвідок про період Другої світової війни, яка місцями не раз перекроїла державні кордони й межі одиниць територіально-адміністративного поділу Європи, спричинившись до виникнення, зникнення та перейменування величезної кількості географічних і топографічних об'єктів (а отже, й до кардинальної зміни словника власних назв), є справою специфічною ще й у тих сенсах, що дуже часто літературному редакторові доводиться шукати обґрунтування певного написання чи й узагалі вживання власної назви аж ніяк не в лексикографічних джерелах чи правописах. Тут частіше логічно спиратися на сучасну та історичну картографію, енциклопедично-довідкові, ба навіть (якщо є така змога) краєзнавчі джерела. Адже припуститися помилки в маловідомих назвах, які вже стали історизмами, дуже легко.

Подеколи трапляється й так, що маючи на меті лишень виправити граматичні помилки в написанні назви, літературний редактор знаходить за ними ще й фактологічну помилку чи двочитання, тож далі мусить провадити пошук правильного варіанта вже спільно з автором тексту.

Якщо йдеться про назви населених пунктів періоду Другої світової війни та сучасні, то навіть не вдаючись до спеціального підрахунку – виходячи лише з редакторського досвіду, можемо висловити припущення, що серед земель, на яких доводилося перебувати українцям (військовим, оstarбайтерам, в'язням та ін.), вони чи не найменшою мірою змінилися на територіях Німеччини, які

належать їй і сьогодні, та Австрії. Водночас на територіях, що перейшли від Німеччини до Польщі, навпаки, бачимо величезний масив перейменувань, а отже, тут явно більший ризик як для автора, так і для наукового чи літературного редактора історичних розвідок припуститися в назвах фактичних чи граматичних помилок (а дуже часто навіть фактичних і граматичних нараз). Хоча за таких ситуацій існує і підказка для фахівця, який працює з текстом: якщо певної німецької назви періоду Другої світової війни ми не знаходимо в жодних сучасних джерелах, то велика ймовірність, що нині її замінено польською.

У нашій практиці був випадок, коли в рукописі однієї з історичних розвідок, де йшлося про жінку-остарбайтерку з України, автор зазначив явно помилкову, з погляду редактора, назву міста, де вона трудилася, – «Котенгофен (Німеччина)». Хоча самостійно автор виправляти найменування не ризикнув, бо так його було розшифровано з аудіозапису – з голосу самої колишньої примусової робітниці, попросити яку про додаткові уточнення, на жаль, нині він уже не мав змоги. Припущення про м. Оттенгофен (Ottenhofen), назву якого могли б написати без подвоєння «т» й із зайвим «к» на початку, ми відхилили як із міркувань фонетики (навіть чи людині, яка розшифровувала запис, причувся б зайвий приголосний саме в сильній позиції на початку слова), так і з огляду на контекст історичних реалій оповіді (далі йшлося про вступ на цю територію частин Червоної армії, а баварське м. Оттенгофен належало до американської зони окупації). Зрештою, оскільки неправильна назва не перегукувалася з жодною відомою нам правильною на території Німеччини (а на Німеччину вказав у дужках автор), ми вирішили пошукати таємничий «Котенгофен» у межах не сучасної ФРН, а власне Третього райху. І пошук привів нас... до польського м. Гдиня.

Багато кому відома з історії давня німецька назва цього міста – Гдінген (варіант – Гдінген; нім. Gdingen). Та водночас мало хто знає, що нацисти своєю чергою перейменовували Гдиню вже на третій лад – на явно більш пафосну «Готську Гавань» – Готенгафен (варіант Готенгафен; нім. Gotenhafen). Звуки [g] та [k], розшифровуючи аудіозапис, сплутати справді природніше, ніж почути фонему там, де вона взагалі не звучала.

Зауважимо, що у виданнях Національного музею історії України у Другій світовій війні обидві давні німецькі назви цього польського міста ми рекомендуємо подавати, як і згаданий вище норвезький «Енгелей», через літеру «г». Та водночас написання «Гдінген» (через «г» – «г») та «Готенгафен» (через «г» – «г»), можливе у виданнях колег (як, зрештою, і чиєсь відтворення польської назви того самого міста Gdynia як «Гдиня» замість традиційного для нас «Гдиня»), вважаємо не помилками, а варіантами. Однак абсолютно неприпустимо було б писати «Готенгафен», бо ж німецька літера «h» за жодних умов і за жодним із правописів не передається українською «г».

Окремо слід наголосити на можливості помилок у власних іменах та географічних назвах із подвоєнням літери «е». Украй мало хто неправильно відтворює в українському написанні інші подовжені голосні, передавані подвоєнням

латинських літер: як-от у назвах «Маас» (Maas), «Маастрихт» (Maastricht) чи «Саарбрюкен» (Saarbrücken), тоді як написання «Ванзее» (чи «Ванзеее?»), «Шпрее» (чи «Шпреее?») подеколи викликає в авторів та редакторів суперечки й конфузи. Утім, насправді тут усе не так складно: правильне (з подвоєнням літери «е») українське відтворення таких назв бачимо як у Правописі, так і на сторінках Енциклопедії історії України [1, 163; 2]. Водночас написання замість двох однакових літер (латинських «е»: Spree, Wannsee) в німецькій, нідерландській та низці інших мов – двох різних («еє») в українській виправдати неможливо нічим.

Проте пояснити цю тенденцію дуже легко. Причина тут – у впливі російського відповідника (адже російська літера «е» відповідає українській «є», хоча передають нею тут німецьке чи нідерландське не [jɛ], а [ɛ]). Утім, російське «еє» – це спосіб відтворити германське подвоєння бодай графічно, тоді як українське «еє» – взагалі дві різні літери, вживати які тут навіть у сенсі транслітерації (якою намагаються підмінити транскрипцію) невиправдано. Подвоєння, наприклад, літери «а» передає подовжену вимову голосного, але поєднання «еє» спонукає вимовляти між двома однаковими голосними звук, якого немає в тій самій назві мовою оригіналу. Тож насправді писати чи вимовляти українською «Шпрее» або ж «Ванзее» абсолютно так само нелогічно, як і вставляти [j] між іншими однаковими голосними (витворюючи абсурдні покручі на кшталт «Маястрихт» замість «Маастрихт» чи «Аяхен» замість «Аахен»).

«Компромісний» варіант, який доводилося подеколи зустрічати в редакторів (одночасне вживання і «Шпрее» через «еє», й «Ванзее» через «еє»), можемо пояснити, знову-таки, «людським фактором». Певна річ, об'єктивно легше написати правильно ту назву, яка зберігається на нинішніх україномовних географічних картах, і важче – ту, якої на них немає (бо ж нині Ванзее – частина м. Берлін).

Окрема категорія помилок в історичних текстах стосується не власне граматики чи фонетики, а слововживання. Скажімо, якщо в наш час уже виробилася чітка тенденція використовувати назву «Аушвіц» саме на позначення нацистського табірної комплексу, на відміну від назви «Освенцим» на позначення міста, а також «Біркенау» як синонім до «Аушвіц II», на відміну від «Бжезінка» – на позначення села, то аналогічно, гадаємо, автори та редактори історичних розвідок про Другу світову війну мали б послідовно розрізняти за логікою контексту (попри їхню відмінність лише на одну літеру та наголос: у польському варіанті – на [i]) й назви «Моновіц» та «Моновіце».

Дуже красномовний випадок непорозуміння із вживанням власного імені – називання Героя України, радянського розвідника Євгена Березняка двома різними іменними формами: Євген та Євгеній. Ми, звісно, не заперечуємо можливості існування в українській мовній традиції «Євгенія» (усім знані й ім'я історика-священника – митрополита Київського Євгенія Болховітінова, й виконаний Максимом Рильським переклад українською мовою роману у віршах «Євгеній Онегін» Олександра Пушкіна). Однак, коли йдеться про вживання власного імені Героя України, ми визнаємо за доречне керуватись у виданнях та інших

інформаційних ресурсах музею власне указом про присвоєння йому цього звання, що був оприлюднений державною мовою – українською (на відміну, зокрема, від Героїв Радянського Союзу, аналогічні документи стосовно яких публікували іншою). А власне в Указі Президента України «Про присвоєння звання Герой України» від 21 серпня 2001 р. № 703/2001 читаємо: «Присвоїти звання Герой України з врученням ордена “Золота Зірка” Березняку Євгену Степановичу» [3]. Та сама форма імені – в багатьох інших, давніших, державних документах. Притримується, зрештою, саме її вживання й Енциклопедія історії України [4].

Однак уже через 13 років після присвоєння високого звання Євгенові Березняку вийшов Указ Президента України від 21 лютого 2014 р. № 90/2014 «Про присвоєння імені Євгенія Березняка Воєнно-дипломатичній академії» [5]. Тобто називання людини іншою формою імені, що суперечило указові № 703/2001, було узаконено на папері, а ще через чотири дні, коли Національний банк України випустив у обіг пам’ятну монету номіналом у 2 грн «Євгеній Березняк», – і в металі [6].

Як бачимо, непорозуміння довкола форми імені знаного розвідника створено штучно. Якби державні чиновники були ліпше обізнані з документами раніших років, цього могло б і не статися. Утім, виправити помилку на державному рівні (принаймні поточивши законодавчо текст указу № 90/2014; тираж монети не перекарбуєш) неважко й сьогодні.

Значно складніші питання з відтворенням українською мовою власних імен чи й просто адекватним їх написанням виникають, коли йдеться про менш відомих учасників Другої світової війни або ж їхніх родичів. Зокрема – там, де авторові-історикю замість повних імен відомі лише ініціали, або ж де одні відповідальні особи «копіювали» імена людей із документів, писаних від руки іншими, утворюючи слова, яких не могло існувати у принципі. «Зашифровані» так (унаслідок дії «людського чинника») географічні назви розгадати буває легше, ніж власні імена, принаймні завдяки контексту – коли поруч із ними фігурують інші (скажімо, подану із цілою низкою помилок назву району буває легко впізнати завдяки адекватно написаній поруч назві села тощо), водночас імена людей контекстом для розуміння інших імен бувають куди рідше.

Виходячи з наведеного вище доволі вибіркового огляду повторюваних як тенденція помилок і розбіжностей у написанні власних імен та географічних назв, пов’язаних з історією України у Другій світовій війні (а випадків, які не спричиняються до творення тенденцій, у цьому огляді ми намагалися не торкатися), можемо зробити певні висновки.

Нормативна база стосовно багатьох проблемних правописних моментів сучасної української мови усе ще залишається недостатньо розробленою, через що автори історичних праць доволі часто стикаються з подвійними нормами чи браком норм узагалі й припускаються помилок і розбіжностей у відтворенні певних власних імен та назв, на що обов’язково слід зважати редакторів відповідної фахової літератури.

Для вироблення наразі відсутніх і впровадження вже наявних правописних норм, а також для вирішення низки проблемних моментів, які виникають із розширенням кола тем, пов'язаних з Україною в Другій світовій війні, потрібна активніша взаємодія, по-перше, істориків із представниками інших галузей гуманітарної науки, зокрема фахівцями не лише з української, а й (в ідеалі) з максимальної кількості іноземних мов чи (принаймні) спеціалістами з мов, так чи інакше причетних до масиву історіографії та джерел, пов'язаного з темою України у Другій світовій війні. По-друге – необхідною є і взаємодія вітчизняних лексикографів з істориками, передусім – творцями фахових енциклопедичних видань, щоб фіксовані останніми норми написання певної лексики мали належне відображення в словниках і напрацьований ними відповідний досвід не залишався в ізоляції від представників інших галузей науки та від суспільства.

Джерела та література:

1. Український правопис // Національна академія наук України. – К.: Наук. думка, 2019. – 392 с.
2. Папакін Г.В. Скоропадський Павло Петрович // Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Skoropadskyj_P. – Назва з екрана.
3. Указ Президента України «Про присвоєння звання Герой України» від 21 серпня 2001 року № 703/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/2001>. – Назва з екрана.
4. Симоненко Р.Г. Л.Г. Березняк Євген Степанович // Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bereznyak_Y. – Назва з екрана.
5. Указ Президента України «Про присвоєння імені Євгенія Березняка Воєнно-дипломатичній академії» від 21 лютого 2014 року № 90/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/2014>. – Назва з екрана.
6. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – КН-259139. – НН-14717. – Монета пам'ятна «Євгеній Березняк» номіналом 2 грн. – 2014.

© Юрій БЕДРИК

**ОСОБЕННОСТИ НАПИСАНИЯ НЕКОТОРЫХ ЛИЧНЫХ ИМЁН
И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ, СВЯЗАННЫХ
С ИСТОРИЕЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ
(обзор типичных случаев из практики литературного
редактирования)**

Анализируются некоторые из наиболее характерных проблемных моментов, которые возникали в процессе литературного редактирования текстов, готовившихся к публикации в изданиях и на информационных ресурсах Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Прежде всего внимание уделено тем ошибкам и расхождениям, которые в редактируемых текстах часто повторяются. Отслеживаются происхождение и причины ошибки в написании на украинском языке того или иного имени или географического наименования. Уделено внимание различению возможных параллельных форм передачи иноязычных лексем и ошибочных.

Ключевые слова: Вторая мировая война, имена собственные, географические названия, музейные издания, правописание, транскрипция, транслитерация, звуки, варианты.

© Iurii BEDRYK

**PECULIARITIES OF WRITING SOME PROPER AND
GEOGRAPHICAL NAMES RELATED TO THE HISTORY OF
UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR
(review of typical cases from the practice of literary editing)**

The author analyzes some of the most problematic moments experienced in the process of literary editing of the texts that were prepared for publication in journals and information resources of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. First of all, the author pays attention to those errors and discrepancies for which there is a steady tendency of repetition in the edited texts. The author monitors the origin and the causes of misspelling of a certain proper or geographical names in Ukrainian, or its reproduction when it comes to the transfer of foreign-language names. The author pays attention to distinguishing possible parallel forms of spelling of foreign-language lexical items from erroneous ones.

Keywords: Second World War, proper names, geographical names, publications, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, spelling, transcription, transliteration, sounds, variants.

ЛАБОРАТОРІЯ МУЗЕЙНОЇ РОБОТИ

УДК [069.6+069.02:929 Заболотний]:069.02:93/99

© Андрій КУЗЬМЕНКО

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОБОТИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ВІДДІЛУ «МУЗЕЙ ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСУ» НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»

Крізь призму окремих здобутків у діяльності науково-дослідного відділу «Музей історії архітектури Середньої Наддніпрянщини нового та новітнього часу» окреслено специфіку його роботи як одного з осередків історико-архітектурних досліджень у заповіднику. Розкрито магістральні напрями функціонування відділу в сферах науково-дослідної, науково-освітньої, виставкової, видавничої роботи та інші форми його діяльності. Визначено основні аспекти продовження співробітниками науково-дослідного відділу традицій вивчення пам'яток архітектури та популяризації народного мистецтва, закладених свого часу В. Заболотним.

Ключові слова: Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», архітектор В. Заболотний, історія пам'яток архітектури, методики музейної роботи, музейний маркетинг, музейна комунікація.

Здійснення окреслених у попередній публікації автора трансформаційних процесів у роботі нової структурної одиниці від самого початку потребувало адаптації наявних напрацювань та наукового потенціалу співробітників відділу до визначених завдань, а також вироблення і застосування актуальних методів і методик у всіх спектрах оновленої проблематики досліджень [22].

Першим кроком, що заклав основи повноцінного функціонування науково-дослідного відділу «Музей історії архітектури Середньої Наддніпрянщини нового та новітнього часу», стала розробка наукового обґрунтування його створення, узагальнені положення якого знайшли висвітлення на шпальтах профільного фахового видання [22]. Концептуальні засади цього документа спиралися на результати проведеного аналізу діяльності НІЕЗ «Переяслав» за минулі роки

й базувалися на пріоритетах оптимізації науково-дослідного та організаційного складників його роботи.

Від моменту створення відділу його основна діяльність була спрямована на заповнення наявних прогалів у вивченні історії нерухомих пам'яток унікального архітектурного комплексу заповідника та проведення всебічного студіювання інтелектуальної спадщини видатного українського зодчого ХХ ст. – В. Заболотного.

Важливий сегмент роботи відділу в руслі оновленої проблематики був пов'язаний із початком розробки його співробітниками профільних наукових тем, серед яких: «Пам'ятки традиційного народного житлово-господарського будівництва кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у комплексі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» (С. Авраменко) та «Архітектурне обличчя Переяслава на зламі тисячоліть» (Н. Костенко) [33; 34, 71]. Процесу остаточної кристалізації магістральних напрямів у дослідженнях новоствореної структурної одиниці передували етапи наукового пошуку, пов'язані з поступовою адаптацією попередньо розроблюваної завідувачем відділу наукової теми «Теоретичні засади музейної діяльності: традиції та новаторство» до тематики історії архітектури [5; 14; 15; 17–19; 23; 27]. Це характерно виявилось на прикладі простеження еволюції концепцій архітектурного образу музею упродовж ХХ ст. Зокрема, результати роботи над цією проблемою сформувавши особливий напрям наукових студій, окремі матеріали яких були апробовані під час виступу на міжнародній конференції та опубліковані в зарубіжному виданні [11].

Розв'язання вже окреслених вище дослідницьких завдань на базі Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного дало змогу встановити ступінь репрезентативності висвітлення в його експозиції основних етапів архітектурної діяльності зодчого. Виявлені у процесі проведеної роботи прогалини стали підґрунтям для визначення пріоритетних напрямів дальших наукових розробок. Як наслідок – студії в цьому руслі вилилися в окремий комплексний проєкт, що став важливим сегментом досягнення рубіжних періодів творчого шляху архітектора. Представлений у різних форматах, він презентував першу спробу створення цілісної картини історії розробки та втілення В. Заболотним проєктів архітектурних об'єктів у м. Київ, здійснену очільником нового науково-дослідного відділу. Різні аспекти зазначеної досліджуваної проблематики були апробовані під час виступів на наукових конференціях та відображені в циклі наукових і науково-популярних публікацій [7; 8; 20; 21; 28].

Важливим складником проведення дослідження та здійснення фотофіксації стала чітка ідентифікація адрес і місць розташування як зведених за проєктами архітектора будівель, так і тих, які нині споруджені на ділянках, де мали б стояти запроєктовані ним об'єкти. Також було створено перелік усіх установ, організацій та закладів, що тепер перебувають у цих будівлях. Уточнено назви архітектурних проєктів, їх датування, авторів та співавторів. Для вирішення цих завдань було застосовано спеціально розроблену завідувачем відділу методику використання інформаційних технологій у музейних закладах на прикладі

дослідження та ідентифікації архітектурних об'єктів, запроєктованих академіком В. Заболотним. Тези, що розкривають зміст цієї методики, були виголошені автором перед іноземними й українськими колегами на Міжнародній конференції «Діалог двох культур – 2017» та опубліковані в закордонному виданні [12].

Основні принципи згаданої методики втілились і під час проведення на базі Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного теоретичних та практичних занять з учнями київської гімназії № 153 ім. О.С. Пушкіна, на яких було продемонстровано віртуальну екскурсію на тему «Реалізовані та нереалізовані проекти академіка В.Г. Заболотного на електронній мапі Києва». Крім того, важливим складником зазначених тематичних занять було здійснення аналізу як основних принципів побудови експозиції на прикладі конкретного меморіального музею, так і загальних підходів в організації музейної справи на сучасному етапі. На основі здобутих під час занять знань було проведено порівняльний аналіз процесу проектування та реалізації задумів В. Заболотного в м. Києві в умовах радянської дійсності [4].

Узагальнюючим результатом наукових розвідок у цьому напрямі стало простеження еволюції стилів архітектора: від конструктивізму, в якому він виконував свої перші конкурсні роботи ще в студентські роки, до необароко, що найхарактерніше розкрилось у конкурсному проекті Тріумфальної арки в м. Київ 1954 р., ставши яскравим утіленням української національної традиції в архітектурі радянського періоду. Також на прикладі останніх реалізованих проектів В. Заболотного виявлено вплив архітектурного доробку зодчого на оформлення образу сучасних майдану Незалежності та Європейської площі.

Частково розробка зазначеної проблематики знайшла відображення в науково-популярному виданні «Задум та реальність (з історії проектів Володимира Заболотного у м. Києві)», присвяченому 120-й річниці від дня народження видатного українського архітектора [9]. У контексті відзначення цієї дати матеріали видання у форматі мультимедійних доповідей презентувалися на таких заходах, як: Міжнародний форум «Діалог двох культур – 2018»; захід на базі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», присвячений 120-й річниці від дня народження Володимира Заболотного, та XIII Заболотнівські читання, під час яких також було продовжено традицію співпраці меморіального музею з Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного, заснованою свого часу зодчим [13; 16; 25].

Представлені в науково-популярному виданні відомості спрямовані на актуалізацію творчої спадщини архітектора В. Заболотного в нетиповому форматі. Найперше – зібрані дані в поєднанні з викладом цікавих історичних фактів та акцентами на особливостях архітектурних рішень включають повний перелік закладів харчування, туристичних і рекламних агенцій, магазинів, музеїв, офісів торгових, юридичних та страхових компаній, театрів і філармоній, салонів, студій і павільйонів різного профілю, перукарень, клінік і медичних центрів,

вишів, охоронних агентств, редакцій журналів та видавництв, майстерень, парків, ботанічних пам'яток, а також міністерств і низки державних установ, урядових та неурядових організацій тощо. У переліку особливе місце посідає будинок українського парламенту – перлина творчості В. Заболотного. У виданні текстова інформація скомпонована окремим блоком у стисненому, реферованому вигляді й організована відповідно до послідовності викладу зображувальних матеріалів [9, 34–39].

Саме перелічені заклади, установи й місцевості виступають потенційним предметом зацікавлення тих осіб, які у своєму житті безпосередньо чи опосередковано з ними взаємодіють. Це стосується й визначних місць, де розміщені архітектурні пам'ятки та доміанти, пов'язані з представленими у виданні проектами. Знаменно, що більшість із них є яскравими й упізнаваними візитками центральної частини столиці України. Реалізація науково-популярного видання у торгових точках заповідника втілює маркетинговий механізм розширення контингенту відвідувачів Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного методом опосередкованого ангажування в його проблематику тих груп соціуму, які зазвичай не входять до цільової аудиторії музеїв такого типу [16, 381–382].

Отже, матеріали видання відображають новітні тенденції в туристичній та музейній сферах і презентують запропонований автором концепт актуалізації та популяризації архітектурної спадщини. Виступаючи водночас каталогом однойменної виставки, науково-популярне видання є зразком музейного продукту, представленого у форматі «Візьми виставку з собою». Ця виставка була розроблена й створена в Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного його співробітниками А. Кузьменком та Н. Костенко і присвячена 120-й річниці від дня народження архітектора [10]. Про її відкриття завідувач відділу розповів на радіо «Культура» у програмі «Культура.Live» [35].

У контексті відзначення річниці від дня народження видатного переяславця актуальним став і міжнародний діалог науковців НІЕЗ «Переяслав» (О. Колибенко, Т. Нагайко, А. Кузьменко, Н. Костенко) з кандидатом наук, докторантом Інституту фізичної хімії Польської академії наук Ясугіро Ігараші, що відбувся в березні 2018 р. на базі меморіального музею. Під час зустрічі гість із Японії ознайомився в експозиції музею з багатою творчою та науковою спадщиною видатного українського зодчого, на прикладі якої відкрив важливі тенденції розвитку української архітектури та містобудування у 1920–1960-х рр. Зокрема, для іноземного науковця актуальною виявилася інформація про розроблені під керівництвом В. Заболотного технології будівництва в аспекті використання доступних та екологічно чистих матеріалів, які в умовах обмежених ресурсів та фінансування часто випереджали час [31].

У процесі роботи японський учений оцінив персональний внесок зодчого у збереження культурних надбань. Зокрема, в меморіальному музеї він представлений унікальною колекцією оригінальних предметів, зібраних В. Заболотним, у якій особливе місце належить роботам японських майстрів і митців. Тому

ключовими моментами діалогу стали спільне обговорення й аналіз саме цієї колекції. У форматі обміну досвідом науковцям НІЕЗ «Переяслав» вдалося отримати цінні відомості від безпосереднього носія японської культури про місце зазначених предметів у мистецтві Країни Вранішнього Сонця, традицію їх використання на сучасному етапі, а також умови й середовище побутування. Було уточнено символіку розпису й оздоблення вказаної групи експонатів та прочитання назв окремих музейних предметів, що презентують традиційні зразки образотворчого мистецтва Японії тощо. Отже, колекція меморіального музею, будучи представленою саме в регіоні, є важливим підґрунтям для розширення ареалу осередків міжкультурної комунікації на міжнародному рівні [31].

Вагомим внеском у науково-дослідну роботу Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного після його виходу зі структури відділу стали підготовка й оприлюднення провідним науковим співробітником І. Черняк монографічного видання на тему «Видатний український бібліотекознавець Олексій Степанович Сокальський», написаного у співавторстві [32]. Результати цієї праці ґрунтуються на позиціях захищеного авторкою дисертаційного дослідження [37]. Монографія містить цінні методичні напрацювання й підходи щодо роботи з бібліотечним фондом. Це особливо актуально в контексті вивчення та систематизації колекції унікальних книг і матеріалів із питань архітектури та мистецтв, що зберігаються в меморіальному музеї.

Однією з ефективних форм науково-освітньої роботи відділу було й донині залишається прочитання авторських лекцій його співробітниками. Наприклад, у лекції «Академік В.Г. Заболотний – життєвий шлях та внесок у архітектурну спадщину», старший науковий співробітник Н. Костенко розглядає значення архітектурної і творчої спадщини видатного українського зодчого крізь призму розкриття основних віх його педагогічної, архітектурної та мистецької діяльності.

У лекції «Церковнопарафіяльні школи на Переяславщині кін. ХІХ – поч. ХХ ст.» молодший науковий співробітник С. Авраменко висвітлює основні етапи й особливості функціонування шкіл цього типу в регіоні впродовж зазначеного періоду. Лекція знаменувала перехідний період у процесі зміни тематики новоствореного відділу.

У межах співпраці НІЕЗ «Переяслав» та військової частини А3085 Сухопутних військ Збройних сил України А. Кузьменком були прочитані лекції на тему «Історія реалізації архітектурних проєктів Володимира Заболотного у м. Києві». Викладені перед широкою аудиторією військовослужбовців матеріали, що спиралися на результати проведеного автором наукового дослідження, виступили ефективним засобом популяризації як архітектурної спадщини видатного переяславця, так і меморіального музею зокрема [26].

Науково-дослідний відділ систематично долучається до проведення заходів із вшанування пам'яті М. Сікорського. Традиційним стало прочитання на базі об'єктів відділу лекцій-екскурсій, які розповідають про внесок патріарха музейної справи в процес музеїфікації цих пам'яток у комплексі заповідника. Одним із

прикладів такої форми музейної комунікації було проведення завідувачем відділу лекції-екскурсії для студентів ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» на тему «Меморіальний музей академіка В.Г. Заболотного в житті Михайла Сікорського» [2]. У схожому форматі пройшла й лекція-екскурсія для представників місцевого МРВ філії Державної установи «Центр пробації» у м. Київ та Київській області за участю співробітників Міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і працівників ПрАТ «Київобленерго» [6].

Під час занять співробітники відділу А. Кузьменко і Н. Костенко охарактеризували неоціненний внесок М. Сікорського у виявлення потенціалу меморіальних предметів, пов'язаних із життєвим шляхом архітектора в аспекті їх музеїфікації. У цьому контексті було окреслено основні етапи створення й функціонування музею та формування його зібрання. Окремо було розглянуто епізоди залучення В. Заболотного до спільної роботи під час розкопок у м. Переяслав-Хмельницький у 1950-х рр. як фахівця з питань давньоруських архітектури й мистецтва.

Започаткована свого часу В. Заболотним ініціатива з відродження українського народного мистецтва знайшла продовження в одному з проєктів, розроблених на базі меморіального музею. Зокрема, його головним завданням була популяризація давнього українського художнього промислу – гутництва. Проєкт став репрезентативним прикладом утілення одного з фундаментальних принципів професійної діяльності В. Заболотного, який полягав у викладенні ґрунтовних знань традицій народної художньої творчості в новітніх творах мовою сучасності. Саме цей принцип характерно реалізувався в унікальних роботах майстрів Київського заводу художнього скла, що зберігаються у фондах заповідника.

Підсумком зазначеного проєкту став вихід альбому «Художнє гутне скло з фондової колекції НІЕЗ “Переяслав”», підготовленого А. Кузьменком та І. Гайдаєнком [24]. У виданні здійснено спробу інтерпретації виробів згаданого заводу як творів мистецтва. На прикладі проаналізованих музейних предметів продемонстровано напрями роботи, техніки та стилі, характерні для творчості київських художників у 1970–1980-х рр. Запропонований в альбомі авторський розгляд образів предметів, залежно від їхньої тематичної спрямованості, реалізовано як крізь призму філософії актуальних тенденцій у сучасній науці, так і в аспекті вираження ментальних рис українського народу, які ґрунтуються на глибоких традиціях, закарбованих у багатій спадщині його культури.

Загалом альбом є відображенням концепції виставки «Світ скляних фантазій» (з фондової колекції НІЕЗ “Переяслав”», створеної та продемонстрованої Н. Костенко й А. Кузьменком у Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного [29]. Наукові результати цього видання попередньо були апробовані у фаховій публікації з мистецтвознавства [30]. Така ініціатива зробила свій посильний внесок у процес оцифрування музейних предметів заповідника, що є однією зі стратегій його роботи.

Вагомим внеском у справу популяризації меморіального музею на загальнодержавному рівні стало експонування полотен – проєктів В. Заболотного з його

колекції на унікальній масштабній виставці «Відбудова Хрещатика: конкурс та проектування», яка демонструвалася в 2018–2019 рр. у Національному заповіднику «Софія Київська» [1].

Тяглість традицій вивчення, розвитку та популяризації народного декоративно-прикладного мистецтва, закладених В. Заболотним, знайшла відображення у виставці «Душа моя писанка» [36]. Її культурно-просвітницька місія полягала в підтримці творчої ініціативи місцевих майстрів та популяризації їхнього доробку на базі Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного. Виставка, створена у 2019 р. співробітниками відділу Н. Костенко та А. Кузьменком, продемонструвала все різнобарв'я регіональних традицій українського писанкарства, відродженого у світі мистецьких робіт Капітоліни Шевченко.

Співробітники відділу також долучаються до розробки наукової бази для проведення реставраційно-ремонтних робіт на архітектурних пам'ятках заповідника. Зокрема, з метою остаточної ідентифікації автентичного кольору стін пам'ятки культурної спадщини місцевого значення «Школа з с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області. 1904 р.» завідувач відділу на основі проведеного наукового пошуку підготував обґрунтування вибору кольору фарби для нанесення на стіни обстеженої пам'ятки під час проведення на ній реставраційно-ремонтних робіт [3, 3].

Отже, здійснений огляд основних аспектів роботи відділу продемонстрував досить широкий спектр напрямів його діяльності. Окремі з них успадковано з проблематики попередніх досліджень, інші студії пройшли шлях поступової еволюції від музеєзнавчої проблематики до тематики історії архітектури. А магістральні напрями діяльності структурної одиниці переважно були пов'язані з розробкою наукових тем у руслі оновленої проблематики відділу та започаткуванням кардинально нових підходів і методик у його роботі.

Джерела та література:

1. Виставка «Відбудова Хрещатика: конкурс та проектування»: Виставки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/vistavka-vidbudova-hreshhatika-konkurs-ta-proektuvannya/>. – Назва з екрана.
2. Дні пам'яті М.І. Сікорського у Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1080-дні-пам'яті-м-і-сікорського-у-меморіальному-музеї-академіка-в-г-заболотного>. – Назва з екрана.
3. Звіт про роботу науково-дослідного відділу «Музей історії архітектури Середньої Наддніпрянищини нового та новітнього часу» за 2017 рік / НІЕЗ «Переяслав»; кер. О.М. Лукашевич; викон. Ан.В. Кузьменко [та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 11 с.
4. Колибенко О.В. Історико-краєзнавча практика гімназії № 153 м. Києва / О. В. Колибенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://niez.com.ua/events/cult-activities/1035-%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%94%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87>. – Назва з екрана.

5. Коптюх Ю.В. Перспективи оновлення експозиції Музею історії Української Православної Церкви НІЕЗ «Переяслав» у руслі декомунізації / Ю.В. Коптюх, А.В. Кузьменко; редкол.: В.Г. Чернець (голова) та ін. // *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: зб. наук. пр. Міжнар. науково-практ. конф., 9–10 червня 2016 р., Київ. – К., 2016. – С. 53–55.*
6. Костенко Н.В. Співробітники НІЕЗ «Переяслав» провели лекцію-екскурсію на тему: «Внесок М.І. Сікорського у створення Меморіального музею академіка В.Г. Заболотного» / Н.В. Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1503-співробітники-ніез-«переяслав»-провели-лекцію-екскурсію-на-тему-«внесок-м-і-сікорського-у-створення-меморіального-музею-академіка-в-г-заболотного»>. – Назва з екрана.
7. Кузьменко А. 1 червня 1928 року – успішний захист В.Г. Заболотним тез дипломного проекту на тему: «Профілакторій на 500 ліжок коло м. Київ в садибі “Кинь грусть”» / А. Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://niez.com.ua/museums/енциклопедія-заповідника/історичний-календар/особистості/1351-1-червня-1928-року---успішний-захист-в-г-заболотним-тез-дипломного-проекту-на-тему-«профілакторій-на-500-ліжок-коло-м-київ-в-садибі-«кинь-грусть»»>. – Назва з екрана.
8. Кузьменко А. 6 травня 1946 р. розпочалися будівельні роботи з відновлення будівлі Верховної Ради УРСР / Андрій Кузьменко; Нац. іст.-етногр. заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://niez.com.ua/museums/енциклопедія-заповідника/історичний-календар/події/1292-6-травня-1946-р-розпочалися-будівельні-роботи-з-відновлення-будівлі-верховної-ради-урср>. – Назва з екрана.
9. Кузьменко А. *Задум та реальність (з історії проектів Володимира Заболотного у м. Києві)* / А. Кузьменко. – Переяслав-Хмельницький: [НІЕЗ «Переяслав»], 2017. – 42 с.
10. Кузьменко А. *Задум та реальність: музейний погляд на спадщину Володимира Заболотного* / Андрій Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.museum/ua/post/40654>. – Назва з екрана.
11. Кузьменко А. Концепція Вімторіо Лампуньяні про місце архітектури у процесі трансформування образу музею упродовж ХХ ст. / Андрій Кузьменко; Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk; Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów w Stawisku // *Dialog dwóch kultur. XI międzynarodowe spotkania muzealników i kulturoznawców. 3–10 września 2016 roku. – Rocznik XI, Zeszyt 1. – Warszawa, 2017. – S. 298–300.*
12. Кузьменко А. *Методика використання інформаційних технологій в музейних закладах (на прикладі дослідження та ідентифікації архітектурних об'єктів, розроблених за проектами академіка В.Г. Заболотного)* / Андрій Кузьменко; Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk; Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów w Stawisku // *Dialog dwóch kultur. XII międzynarodowe spotkania muzealników i kulturoznawców. 3–9, 17 września 2017 r. – Rocznik XII, Zeszyt 1. – Warszawa, 2018. – S. 383–388.*
13. Кузьменко А. НІЕЗ «Переяслав» взяв участь у XIV Заболотнівських читаннях / Андрій Кузьменко; Нац. іст.-етногр. заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.niez.com.ua/news/1915-ніез-«переяслав»-взяв-участь-у-xiv-заболотнівських-читаннях>. – Назва з екрана.
14. Кузьменко А. *Перспективи здійснення реекспозиції в Музеї-діорамі «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» у контексті декомунізації* / Андрій Кузьменко, Юрій Коптюх // [Пробл. та персп. розв. освіти, науки і техніки в Україні та світі: зб. пр. Всеукр. наук.-практ. конф.: До 25-річчя відновл.

- держ. незалежності України, 20–21 травня 2016 р., Київ – Переяслав-Хмельницький]. – К., Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 96–101.
15. Кузьменко А. Перспективи оптимізації та шляхи реалізації маркетингової стратегії Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Андрій Кузьменко // *Військово-історичний меридіан*. – 2016. – Вип. 1 (11). – С. 148–160 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_148-160.pdf. – Назва з екрана.
  16. Кузьменко А. Презентація путівника «Задум та реальність (з історії проектів Володимира Заболотного у м. Києві)» / Андрій Кузьменко; Fundacja «Pomoc Polakom na Wschodzie»; Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk // *Dialog dwóch kultur. XIII międzynarodowe spotkania muzealników i kulturoznawców*. 3–9, 16 września 2018 r. – Rocznik XIII, Zeszyt 1. – Warszawa, 2019. – S. 375–382.
  17. Кузьменко А. Проблеми визначення ефективних методологічних підходів у музеєзнавстві / Андрій Кузьменко // *Військово-історичний меридіан*. – 2015. – Вип. 3 (9). – С. 134–139 [Електронний ресурс]. – https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/08.10.2015/pdf/VIM_9_2015_134-139.pdf. – Назва з екрана.
  18. Кузьменко А. Проблеми вироблення новітніх теоретичних засад музеєзнавства: потенціал джерельної бази / Андрій Кузьменко // *Історія України – очима молоді: зб. пр. Кругл. столу «Пробл. та персп. розв. науки і техніки в Україні: іст. аспект», [5 листопада 2015 р., Київ, Україна]*. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 122–125. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).
  19. Кузьменко А. Проблеми вироблення універсальної методології музеєзнавства як наукової дисципліни / Андрій Кузьменко; Марія Копичінська-Лехун (ред.) [та ін.]; Музей Юзефа Пілсудського в Сулеювку [та ін.] // *Діалог двох культур*. Кременець, 1–8 вересня 2015. – Річник 10. – Зошит 1. – Варшава, 2016. – С. 468–471.
  20. Кузьменко А. Проект житлового будинку для працівників Академії наук архітектора В.Г. Заболотного / Андрій Кузьменко; відп. ред. Б.К. Патриляк // *Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць*. – К.: Левада, 2017. – Вип. 2. – С. 372–375.
  21. Кузьменко А. Рішення урядової комісії від 15 серпня 1939 р. про прийняття будівлі Верховної Ради до експлуатації / Андрій Кузьменко; Нац. іст.-етногр. заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niez.com.ua/museums/енциклопедія-заповідника/історичний-календар/події/1433-рішення-урядової-комісії-від-15-серпня-1939-р-про-прийняття-будівлі-верховної-ради-до-експлуатації>. – Назва з екрана.
  22. Кузьменко А. Створення науково-дослідного відділу «Музей історії архітектури Середньої Наддніпряниці нового та новітнього часу» в контексті оптимізації діяльності НІЕЗ «Переяслав» / Андрій Кузьменко // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – 2019. – Вип. 2 (24). – С. 118–132 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-118-132.pdf. – Назва з екрана.
  23. Кузьменко А. Теоретичні засади музейної діяльності: традиції та новаторство: обґрунтування та план роботи до наукової теми / Андрій Кузьменко; Ю.В. Коптюх [Погодж. проток. засід. НМР НІЕЗ «Переяслав» № 9 від 25 вересня 2015 р.]; О. М. Лукашевич [Затв. 28 вересня 2015 р.]. – Переяслав-Хмельницький, 2015.
  24. Кузьменко А. Художнє гутне скло з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» / Андрій Кузьменко, Ігор Гайдаєнко. – Переяслав-Хмельницький: [НІЕЗ «Переяслав»], 2019. – 24 с.

25. Кузьменко А.В. Архітектора Володимира Заболотного вшанували у Переяславі / А.В. Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.museum.ua/post/41054>. – Назва з екрана.
26. Кузьменко А.В. Військовослужбовці прослухали лекцію про проектну діяльність архітектора В.Г. Заболотного у м. Києві / А.В. Кузьменко; Нац. іст.-етногр. заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1680-військовослужбовці-прослухали-лекцію-про-проектну-діяльність-архітектора-в-г-заболотного-у-м-києві>. – Назва з екрана.
27. Кузьменко А.В. Перспективи та шляхи оптимізації науково-дослідної роботи в НІЕЗ «Переяслав» (в рамках проблематики реформування музейної галузі) / А.В. Кузьменко // Іст.-краєзн. дослідж.: традиції та інновації: матер. II Міжнар. наук. конф. 24–25 березня 2016 р., м. Суми: у 2-х ч. – Ч. II. – Суми, 2016. – С. 107–111.
28. Кузьменко А.В. Проект архітектора В.Г. Заболотного Польського педагогічного інституту в м. Києві / А.В. Кузьменко // Таврійські історичні наукові читання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 січня 2017 р. – [Херсон]: [Гельветика], 2017. – С. 24–31.
29. Кузьменко А.В. У Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного відкрито виставку «Світ скляних фантазій» / А.В. Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://niez.com.ua/events/trade-shows/733-у-меморіальному-музеї-академіка-в-г-заболотного-відкрито-виставку-«світ-скляних-фантазій»>. – Назва з екрана.
30. Кузьменко А.В. Художнє гутне скло з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»: зб. наук. пр. / Андрій Володимирович Кузьменко // Вісник КНУКіМ. – К., 2016. – Вип. 34. – С. 82–93. – (Серія «Мистецтвознавство»).
31. Міжнародний діалог у Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niez.com.ua/news/1212-міжнародний-діалог-у-меморіальному-музеї-академіка-в-г-заболотного>. – Назва з екрана.
32. Новальська Т.В. Видатний український бібліотекознавець Олексій Степанович Сокальський: монографія / Т.В. Новальська, І.В. Черняк. – К.: Ліра-К, 2019. – 192 с.
33. Пам'ятки традиційного народного житлово-господарського будівництва кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у комплексі Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянини: обґрунтування до наукової теми: НІЕЗ «Переяслав»; кер. Кузьменко Ан.В.; викон. Авраменко С.М. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – 8 с.
34. План роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на 2017 рік: НІЕЗ «Переяслав»; кер. Лукашевич О.М. – [Переяслав-Хмельницький, 2017]. – 71 с.
35. Радіо «Культура» про виставку у Меморіальному музеї академіка В.Г. Заболотного / [Андрій Кузьменко]; Нац. іст.-етногр. заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://niez.com.ua/news/1242-радіо-«культура»-про-виставку-у-меморіальному-музеї-академіка-в-г-заболотного>. – Назва з екрана.
36. У місті відкрилася виставка майстрині-писанкарки Капітоліни Шевченко // Офіційний сайт Переяславської міської ради та виконавчого комітету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pht.gov.ua/?p=44512>. – Назва з екрана.
37. Черняк І.В. Внесок О.С. Сокальського у розвиток бібліотечної науки та освіти України: дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.03: захищена 07.06.2018. – К., 2018. – 231 с. – Бібліогр.: с. 199–225.

© Андрей КУЗЬМЕНКО

**ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
«МУЗЕЙ ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ СРЕДНЕГО
ПОДНЕПРОВЬЯ НОВОГО И НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ»
НИЭЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»**

Через призму отдельных достижений в деятельности научно-исследовательского отдела «Музей истории архитектуры Среднего Поднепровья нового и новейшего времени» рассматривается специфика его работы как одного из центров историко-архитектурных исследований в заповеднике. Раскрываются магистральные направления функционирования отдела в сферах научно-исследовательской, научно-образовательной, выставочной, издательской работы, а также другие формы его деятельности. Определены основные аспекты продолжения сотрудниками научно-исследовательского отдела традиций изучения памятников архитектуры и популяризации народного искусства, заложенные в свое время В. Заболотным.

Ключевые слова: Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав», архитектор В. Заболотный, история памятников архитектуры, методики музейной работы, музейный маркетинг, музейная коммуникация.

© Andrii KUZMENKO

**PARTICULAR ASPECTS IN THE WORK OF THE RESEARCH
DEPARTMENT “MUSEUM OF HISTORY OF MIDDLE DNIEPER
ARCHITECTURE IN MODERN AND CONTEMPORARY TIMES”
AT THE NATIONAL HISTORIC-ETHNOGRAPHIC RESERVE
“PEREYASLAV”**

Through the prism of specific achievements of the research department “Museum of history of Middle Dnieper architecture in modern and contemporary times” being one of the centers for historical and architectural research at the Reserve, the peculiarity of its work is outlined. This article reveals main lines along which the department operates in the field of research, educational, exhibition, publishing work and other forms of its activities. It also determines the main aspects in how the department members carry on the traditions in the study of architectural monuments and popularization of folk art, previously established by V. Zabolotnyi.

Keywords: National Historic-Ethnographic Reserve “Pereyaslav,” architect V. Zabolotnyi, history of architectural monuments, methodologies of museum activities, museum marketing, museum communications.

НАШІ АВТОРИ

БЕДРИК Юрій – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ДЕМЧЕНКО Світлана – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ЗЛАТАНОВ Златко – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

КОНІНА Віта – науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

КУЗЬМЕНКО Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного відділу «Меморіальний музей академіка В.Г. Заболотного» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав)

ЛИСЕНКО Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав)

ПАСТЕРНАК Олександр – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

РУГАЛЬ Володимир – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ФЛАТОВА Наталя – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

ШМОРГУН Олександр – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)

ЮРОВА Тетяна – кандидат мистецтвознавства, викладач кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

ЯКОБЧУК Надія – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Ю.І. Бедрик, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2–3 (28–29) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2020. – 178 с.